

TURKISH JOURNAL OF WAR STUDIES

TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 5, no. 1 (2024)
Yayıncı Mesut UYAR | e-ISSN: 2717-7432

**TURKISH
JOURNAL OF WAR
STUDIES**

**TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI
DERGİSİ**

TÜRK SAVAŞ ÇALIŞMALARI DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF WAR STUDIES

Cilt/Volume: 5 • Sayı/Number: 1 • Nisan/April 2024

E-ISSN: 2717-7432

TJWS

Türk Savaş Çalışmaları Dergisi uluslararası ve hakemli bir dergidir. Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Turkish Journal of War Studies is a peer-reviewed and international journal. Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın Sahibi/Owner

Mesut UYAR

Yönetim Yeri/Head Office

Antalya Bilim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanlığı

Antalya Bilim University School of Business and Social Sciences

Yayın Türü/Type of Publication

Yaygın Süreli Yayın/International Periodical

Yayın Dili/Language

Türkçe ve İngilizce /Turkish and English

Yayın Periyodu/Publishing Period

Altı ayda bir Nisan ve Ekim aylarında yayımlanır/Biannual (April & October)

Yayın Kurulu/Editorial Management

Baş Editör/Editor-in-Chief

Mesut UYAR, Antalya Bilim Üniversitesi, Antalya

Yardımcı Editörler/Associate Editors

Emrah ÖZDEMİR, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Mehmet Fatih BAŞ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Ömer Furkan DEMİRCİ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Dil Editörü/Language Editor

Bilge FİLİZ, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Yayın ve Danışma Kurulu/Editorial Board

Sir Hew STRACHAN, University of St. Andrews, Scotland, U.K.

A. Kadir VAROĞLU, Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Serhat GÜVENÇ, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Ahmet ÖZCAN, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Gültekin YILDIZ, Milli Savunma Üniversitesi, KHO, Ankara, Türkiye

Fatih YEŞİL, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Edward J. ERICKSON, (Ret.) Marine Corps Command & Staff College Virginia, USA

ICI WORLD of
JOURNALS

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

CiteFactor
Academic Scientific Journals

idealonline

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TÜRKİYE DİYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

ASOS
indeks

Member of
Crossref

TJWS

İletişim/Correspondence

Doç. Dr. Emrah ÖZDEMİR

Milli Savunma Üniversitesi, KHO Dekanlığı, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Ankara, Türkiye

Telefon: +90 (312) 411 11 18 (Santral)

Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tws>

Elektronik posta: eozdemir@gmail.com

İçindekiler/ Table of Contents

Araştırma/Research

Erken-Modern Bir Askerî Tarihçi Olarak Kâtip Çelebi 01-18
Kâtip Çelebi An Early-Modern Military Historian
Dindar NEGİŞ

Türk Ordusunda Küçük Birlik Uyumu: Lider, Görev ve 19-41
Kültürel Değerler
Small Unit Cohesion in the Turkish Army: Leader, Mission and Cultural Values
Barış ATEŞ ve Mustafa Yücehan AKAL

Otobiyografiler Üzerinden Balkan Savaşları Sürecinde 42-63
Çocukluk Algısının Değerlendirilmesi
Evaluation of the Perception of Childhood During the Balkan Wars Through Autobiographies
Ali ÇAPAR ve Emine AK

Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Hayatı, Görevleri ve Askerî 64-89
Tarihçiliği
Life and Duties of Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu and his Profession as a Military Historian
Salim AYDIN

Russian Operational Art for Attrition in Ukraine 90-128
Ukrayna'da Yıpratma Amaçlı Rus Operatif Sanatı
Ali Cenk ÇAKIROĞLU

Düşünce Yazısı/Opinion Letter

Building a Protestant Church on Ottoman Armenian Soil 129-157
Osmanlı Ermeni Topraklarında Bir Protestan Kilisesi İnşa Etmek
David BARCHARD

Erken-Modern Bir Askerî Tarihçi Olarak Kâtip Çelebi

Kâtip Çelebi An Early-Modern Military Historian

<https://doi.org/10.52792/tws.1403726>

Dindar NEGİŞ

Araştırma Makalesi

¹ Yıldız Teknik Üniversitesi
– YL Öğrencisi

 ORCID: 0000-0001-6452-1081

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Dindar NEGİŞ

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

negisdindar@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

12 Aralık 2023

Revizyon talebi/Revision Requested:

12 Nisan 2024

Son revizyon /Last revision:

15 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

23 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Negiş, Dindar. "Erken-Modern Bir Askerî Tarihçi Olarak Kâtip Çelebi". *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 01-18.

Özet

Osmanlı Klasik Çağı'nın önde gelen entelektüellerinin başında gelen Kâtip Çelebi; Tarih, coğrafya, biyografi, bibliyografya, siyaset bilimi ve daha birçok alana ilgi duymuş ve bu ilgisini eserleriyle ölümsüzleştirmiştir. Her ne kadar kimi eserlerinin bugün için bir nüshası dahi bulunmasa da yapıtlarının toplam el yazması kopyalarının beş yüzden fazla olduğu bilinmektedir. Kitapların ancak yazma eserler halinde meydana gelip çoğaldığı Klasik Çağ düşünüldüğünde beş yüzden fazla el yazmanın müellifi olmak, halkın ve aydın çevrenin gözünde Çelebi'nin ne denli değer gördüğünü gösteren bir olgudur. Üstelik bu takdir ve geçmişten beri süren akademik ilgi, yalnızca Osmanlı-Türk sahasında değil Batı'da da söz konusudur. Her ne kadar Kâtip Çelebi'ye olan ilgi bugün devam etse de onun eserlerinde hatırı sayılır bir yer kaplayan askerî tarih ürünlerine ve onun askerî tarihçiliğine hakkıyla değinilmiş değildir. Bu çalışmada, kısa bir hayat hikayesine ve konumuz harici eserleri hakkında genel bir mâlumata müteakip Çelebi'nin özellikle *Tuhfetü'l-kibâr* ve *Fezleke* gibi eserlerindeki askerî tarih niteliği, Çelebi'nin bu eserlerindeki üslubu, izlediği yol, kaynakları ve modern askerî tarih metinleriyle kıyası neticesinde; kendisinin askerî tarihçi yönüne dikkat ve ilgi çekilmiştir. Bu vesileyle de Türk askerî tarihindeki önemi ve alana katkısına dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kâtip Çelebi, Askerî Tarih, Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr, Fezleke, Askerî Tarih Literatürü, Osmanlı Askerî Tarihi*

Abstract

Kâtip Çelebi, one of the most prominent intellectuals of the Ottoman Classical Age, was deeply interested in a wide range of subjects, including history, geography, biography, bibliography, political science, and many others. He made significant contributions to these fields through his writings, which have been preserved and studied for centuries. Despite the loss of some of his works, it is estimated that the total number of surviving manuscript copies of his works exceeds five hundred. In the context of the Classical Age, when books were created and multiplied only in manuscripts, the fact that Çelebi was the author of more than five hundred manuscripts is indicative of the esteem in which he was held by the public and intellectual circles alike. Furthermore, this appreciation and long-standing academic interest extends beyond the Ottoman-Turkish field, encompassing the West as well. Despite the enduring interest in Kâtip Çelebi, his military history, which occupies a significant portion of his oeuvre, and his military historiography have not been adequately addressed. This study begins with a brief biography and general information about Çelebi's works that are not the subject of this investigation. It then turns to the military history in Çelebi's works, including *Tuhfetü'l-kibâr* and *Fezleke*. It also examines Çelebi's style in these works, the path he followed, his sources, and his comparison with modern military history texts. This analysis has drawn attention and interest to his military historian aspect. In this context, an assessment of his significance in Turkish military history and his contributions to the field have been undertaken.

Key Words: *Kâtip Çelebi, Military History, Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr, Fezleke, Military History Literature, Ottoman Military History*

GİRİŞ

Osmanlı ve Türk-İslam dünyasının önemli bir aydını olan Kâtip Çelebi; siyâsî, askerî ve mâlî sorunların imparatorluğu sarmaya başladığı, liyakat sahibi devlet adamlarının azaldığı, Anadolu'nun ve İran sınırının oldukça hareketli olduğu bir çağda yaşamış; çok sayıda nitelikli eser üretmiş bir isimdir. Eserleri ve kendisi Türk ve Batı akademik yazınında farklı yönlerden incelenmiş, araştırılmış ve tahlil edilmiş olmasına karşın askerî tarihçilik başlığı altında henüz kendisi hakkında bir inceleme yapılmış değildir. Bu durumun oluşmasında askerî tarihçiliğin görece yeni bir kavram ve Türk askerî tarihçilerinin de daha ziyade 19. yüzyıl ve sonrasında yaşayıp eser bırakmış olması yatmaktadır. 19. yüzyıl öncesinde modern anlamda askerî tarihçilikten söz etmek mümkün olmadığından, bu devirlerde yaşamış ve eser kaleme almış müelliflerde ancak “askerî tarihçilik izleri” aranabilmektedir. Askerî tarih ve/ya tarihçiliğinin modern öncesi Türk literatüründe görülebildiği başlıca eser türleri şunlardır:

- Çoğunlukla zaferle neticelenen bir savaşa katılmış yazarın, bu savaşı ve/ya zaferi konu aldığı kısmen ben-anlatı niteliği taşıyan eserler.¹
- Savaşa katılmamış bir yazarın, bir savaşı ve/ya zaferi konu alan eserleri.²
- Hayatı çerçevesinde hükümdarın katıldığı ve/ya devrindeki savaşların işlendiği eserler.³
- Hükümdar dışında bir kumandanın, çoğunlukla zaferle neticelenen savaş veya savaşlarının anlatıldığı eserler.⁴
- Savaş sonrası barış antlaşmasına giden süreci ve antlaşmayı konu alan “*sulhiyye*” türü eserler.⁵
- Savaştan elde edilen bilgi birikimiyle askerler için yazılan veya tercüme edilen askerî nasihatnâme (pendnâme) türü eserler.⁶
- Kroniklerin ve vekâyinâmelerin arasında; askerî hâdise ve meselelerin ayrıntılı anlatıldığı eserler.⁷
- Destansı, efsanevi ve menkıbevi niteliğe bürünmüş ve büyük oranda gerçeklik sorunu olan savaş anlatıları.⁸

¹ Bkz. Şeyh Vefâyî Mehmed, *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi,2020).

² Bkz. Nidâî, *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*, haz. Ümrân Ay, (İstanbul: Kocav Yayınları,2015).

³ Bkz. Celal-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997).

⁴ Bkz. Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme - Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, (İstanbul, Çamlıca Basım Yayım, 2007).

⁵ Bkz. Bayram Rahimguliyev, “Osmanlı Edebiyatında Dönüşümün Şiiri: Sulhiyyeler” (yüksek lisans tezi, İhsan Doğramacı Bilken Üniversitesi, 2007).

⁶ Bkz. Ahmet Tarık Çaşkurlu, “An Idiosyncratic Ottoman Alim Encounters European Science, Enlightenment And Modern Warfare: Şanizade Mehmed Ataullah Efendi (d. 1826) And His Vesâyânâme-i Seferiyye And Müfredât-ı Külliyye Fî Sevâhîl'l-Bahriyye” (yüksek lisans tezi, İbn Haldun Üniversitesi, 2020).

⁷ Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, haz. Abdülkadir Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).

⁸ Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Halil Paşa*, TSMK R. 1482.

- Yenilgi ve/ya esaret konulu ben-anlatılar.⁹
- Şairlerin divanlarında bulunan savaş ve askerlik içerikli şiirler.¹⁰

İşbu çalışma kapsamında yapılmış olan bu özgün tasnif, bilhassa Klasik Devir Osmanlı askerî tarih literatürünün daha iyi anlaşılabilmesi ve eserlerin bu bağlam içinde saptanması adına bir bakış açısı kazandırmayı gaye edinmektedir. Bununla beraber kimi eserlerin, nitelikleri dolayısıyla aynı anda yukarıdaki birkaç başlık altında birden bulunabilmeleri olasıdır. Özünde; askerî tarihin, edebiyatın ve eserin içeriğine göre toplumsal ve siyasi tarihin kesişmesinin kaçınılmaz olduğu bu yapıtların mukayeseli tahlili ve tespiti; askerî tarih, askerî tarih literatürü, savaş edebiyatı, askerî ben-anlatılar ve askerî sosyoloji gibi alanlara katkı sağlayacaktır.

Kâtip Çelebi'nin,¹¹ ele alınacak çalışmalarının niteliği ve yukarıdaki sınıflamadaki yeri, onun askerî tarihçi kimliğinin temelini oluşturacaktır. Bu saptamaya ulaşma aşamasında işbu çalışmanın gerektirdiğinden daha geniş kapsamlı arka plan çizme hatasına düşmemek adına Çelebi'nin hayatı ve eserleri içindeki askerî tarih nitelikleri taşıyanlar hariç, yapıtları hakkında uzun uzadıya bilgi vermekten kaçınılmıştır. Nitekim bu hususta Çelebi'nin hayatı ve eserlerine dair daha önce yazılmış muteber çalışmalara bakmak daha faydalıdır.¹² Zira işbu çalışmada temel mesele, Çelebi'nin bir askerî tarihçi olup olmadığı sorusuna eserleri üzerinden yapılan tespitlerle cevap aramak, tartışmak ve varsa böyle bir kimliği nitelikleriyle ortaya koymaktır.

KÂTİP ÇELEBİ'NİN HAYATI VE EĞİTİMİ

Divan kâtipleri içinde *Hacı Halife*, ilim çevrelerince ise *Kâtip Çelebi* olarak bilinen Osmanlı aydınının hayatı hakkında yapılan arşiv araştırmasında bulunabilen az sayıdaki belge yeterli bilgi arz etmekten uzaktır. Buna karşın *Mîzânü'l-bak*, *Cibannümâ* ve *Süllemü'l-vusûl* adını verdiği eserlerindeki otobiyografileri bu boşluğu doldurmuştur. Nitekim onun yaşamına dair en büyük ve Kâtip Çelebi'yi ele alan tüm neşirlerin birincil kaynaklar bunlardır. Bir başka açıdan bu otobiyografiler, Osmanlı'da çok az görülen ben-anlatı yazma geleneğinin nadir örnekleridir.

Asıl adı Mustafa olan Kâtip Çelebi, Abdullah Efendi adında bir zâtin oğlu olarak H.1017 Zilkâde/M.1609 yılının Şubat-Mart'ında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Enderun eğitimi ve silahtarlık pâyesi aldıktan sonra III. Mehmed Devri'nde saray dışı göreve tayin edilmiş, bu suretle kırk yıl kadar devlet hizmetinde bulunmuş asker kökenli biridir. Annesi hakkında neredeyse hiç bilgi vermeyen Çelebi'nin, 1635/36 yılında annesi ve 2 yıl sonra da başka bir akrabası olan varlıklı bir tüccarın ölümü dolayısıyla kendisine iki kez büyük bir miras kaldığını beyan etmesinden (ve babasının 1626'daki ölümü dolayısıyla) annesinin varlıklı bir aileye mensup olduğunu söylemek mümkündür.¹³

⁹ Bkz. Harun Tolasa, *Kendi Kalemle Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Türk Sipahisi ve Esirlik Hayatı*, (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004).

¹⁰ Bkz. Fatih Sona, *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler (18.yy.)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019).

¹¹ Bundan sonra yalnızca Çelebi olarak anılacaktır.

¹² Bkz. Orhan Şaik Gökyay, *DVİA* (Ankara: 2002) "Kâtip Çelebi" maddesi.

¹³ Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), 118.

Çelebi 14 yaşına geldiğinde kâtiplik yapan babasıyla birlikte Anadolu Muhasebesinde çırak kâtip pâyesiyile memuriyet hayatına başlamıştır. Burada siyâkat¹⁴ olarak tabir edilen yazı stilini ve muhasebe ilmini öğrenip kendi beyanıyla kısa sürede ciddi bir mesafe kat etmiştir.¹⁵ 1624 yılına gelindiğinde 15 yaşında olan Çelebi, babasının yanında Silahat Alayı mensubu olarak Sadrazam Çerkes Mehmed Paşa ile Abaza Paşa'ya karşı yapılan ve Kayseri/Karasu'da Abaza Paşa kuvvetlerinin mağlubiyetiyle sonuçlanan sefere katılmıştır. Sefer akabinde yeni Sadrazam Hafız Ahmed Paşa komutasındaki Bağdat Kuşatması'na (1625/26) katılan Çelebi'nin bu kez yanında amcası da vardır. Kuşatma başarısızlıkla sonuçlanınca ordu Musul'a çekilmiş, burada Çelebi'nin babası; bir ay sonra da Nusaybin/Cerrahlı mevkiinde de amcası vefat etmiştir. Çelebi, üst üste gelen bu sarsıntılardan ardından Nusaybin'den Diyarbakır'a giderek Süvari Mukabelesi Kalemine kâtip çırağı olarak geçiş yapmıştır. Hafız Ahmed Paşa'nın azli üzerine makama gelen Halil Paşa'nın Erzurum'daki Abaza Paşa üzerine yürümesi esnasında Çelebi yine orduda vazifelidir.¹⁶ Erzurum kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca yeni sadrazam Hüsrev Paşa tekrar Erzurum üzerine yürüyüp Abaza Paşa'yı mağlup ederken (1628) Çelebi ordudaki vazifesine devam etmektedir.

Sefer sonrası İstanbul'a dönen Çelebi, bir yıllık aradan sonra bu kez Hüsrev Paşa ile Bağdat Seferi'ne katılmıştır. Ancak ordudaki disiplinsizlik, lojistik sorunlar ve kış nedeniyle kuşatma kaldırılınca orduyla birlikte 1630 ve 1631 yılının ilk aylarını Mardin'de geçirmiştir. Bu sırada sadarete değişiklik olmuş ve tekrar Hafız Ahmed Paşa sadrazam olmuştur. Akabindeki siyasi değişimler dolayısıyla Çelebi de orduyla birlikte İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'daki günleri çok sürmeden bu kez Tabaniyassı Mehmed Paşa ile Ekim 1633'te Doğu'ya sefere çıkmıştır. Osmanlı Ordusu Halep'te kışlarken hacca gidip gelen Çelebi, akabinde o esnada Diyarbakır'da bulunan sadrazama yetişerek görevinin başında dönmüştür.¹⁷

Mart 1635 tarihine gelindiğinde IV. Murad'ın Revan Seferi'ne dahil olan Çelebi için bu, katıldığı son sefer olacaktır. Her ne kadar 1638'deki Bağdat Seferi'ne gelmesi istenmişse de ilmi çalışmaları nedeniyle sefere katılmayacağını padişaha bildirmiştir.¹⁸ Padişah IV. Murad, Çelebi'nin öne sürdüğü nedenden dolayı sefere katılmamasını kabul edip kendisine Maden Mukabelesi İkinci Halifeliği görevini vermiştir. Çelebi de fırsattan istifade edip İstanbul'daki eğitimine devam ederek on yılın sonunda (1640/41) ders verecek seviyeye gelmiştir. Mantık, matematik, gramer dersleri veren Çelebi, 1645 yılında çalıştığı devlet dairesinin başına geçmesi gerekirken hakkının yendiğini düşünerek istifa etmiştir. Bu arada aynı yıl başlayan Girit Seferi'ne katılmasa da bu sefer, onun haritacılığa ve coğrafyaya merakının perçinlenmesine vesile olmuştur.¹⁹ İstifasını müteakip üç yıl ders vermeye devam eden Çelebi, zamanın müsaitliğinden ve eğitimini tamamlamış olmasından olsa gerek artık telif eserler yazmaya başlamıştır. Aynı günlerde sağlığında bir bozulma olduğunu fark ederek tıp ilmine de merak salmıştır.²⁰

¹⁴ Özellikle gizlilik gerektiren mali kayıtların tutulmasında kullanılan, okunması ihtisas gerektiren, Arap alfabesinden türetilmiş özel bir yazı stili. Daha fazla bilgi için bkz. Muhittin Serin, *DVİA* (Ankara: 2009) "Siyâkat" maddesi.

¹⁵ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-hakk*, 113.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca Yayın Basım, 2016), 782.

¹⁷ Orhan Şaik Gökyay, agm.

¹⁸ *Mizânü'l-hakk*, 119

¹⁹ Orhan Şaik Gökyay, agm.

²⁰ Agm.

1648/49'da yazıp bitirdiği *Takvîmü't-tevârîh* ismini verdiği eserini Sadrazam Koca Mehmed Paşa'ya sunması vesilesiyle memuriyet hayatına geri dönen Çelebi, Süvari Mukâbelesi İkinci Halifeliğine tayin edilmiştir.²¹ Ancak haftada sadece iki gün bu işte çalıştığı için boş zamanının fazla olmasının getirdiği fırsatı değerlendirilmiş olacak ki bu devirden sonra bolca telif ve tercüme eser kaleme almıştır.

Çelebi'nin ölümü ise henüz genç denilebilecek bir yaşta vuku bulmuştur. Orhan Şaik Gökyay'ın aktardığına göre²² *Cihannüma*'nın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde yer alan müellif nüshasına düşülen notta, Çelebi'nin ölümünden bir gece önce karpuz yediği, sabah da abdest aldıktan sonra kendisini iyi hissetmediğini eşine ve uşağına aktardıktan sonra 27 Zilhicce 1067 (6 Ekim 1657 Cumartesi günü)'de vefat ettiği yazılıdır. Çelebi'nin Türkçe *Fezleke*'sini yayıma hazırlayan Zeynep Aycibin'in aktardığına göre 1725/26 tarihli bir *Mîzânü'l-hak* nüshasında bu hikâyeye ilave olarak Çelebi'nin rahatsızlanması üzere kendine kimi ilaçlar hazırladığı, akabinde kahve içmeye çalışırken fenalaşarak vefat ettiği yazılıdır.²³

Yaklaşık 50 yıllık bir yaşamın ardından vefat eden Çelebi'nin eğitim hayatı ise dönemi için oldukça zengin bir hüviyete sahiptir. Çelebi'nin aldığı dersler, hocaları ve bunların zamanı şu şekildedir:

Beş yaşındayken Kırımlı İsa Halife'den Kur'an-ı Kerim, ilmihal dersleri; hafızlık eğitimine devam ederken Ahmed Çelebi ve İlyas Hoca'dan gramer ve hat dersleri; Anadolu ve Doğu'daki seferlerden dönüşünde (1628) Kadı-zâde Mehmed Efendi'den tefsir, fıkıh, kelim, şerh dersleri; 1638'deki Revan Seferi'ne katılmayarak 10 yıllık yoğun bir eğitime dahil olup A'rec Mustafa Efendi'den fıkıh usulü, tefsir, şerh, matematik, astronomi, takvimcilik, edebiyat dersleri; Kürt Abdullah Efendi'den naklî ve aklî ilimlere dair dersler; Keçi Mehmed Efendi'den Arapça dersleri; Vaiz Veli Efendi'den hadis usulü dersleri; Ermenekli Veli Efendi'den mantık ve belâgat dersleri almıştır. Çelebi aldığı bu derslerin yanı sıra İstanbul ve Diyarbakır gibi bir dönem bulunduğu hemen her yerde ilim meclislerinde bulunmuş, bu suretle çokça ders ve kitap dinlediği olmuştur.²⁴

Bakıldığında Çelebi'nin dini eğitimin yoğunlukta olduğu bir eğitim programından mezun olduğu rahatlıkla görülebilir. Yine dikkat edilirse tarih ilmine dair bilindiği kadarıyla hiçbir hocadan ders almamıştır. Bunun yanında matematik, astronomi, muhasebe dersleri ile Arapça dersleri alması onun gerek mesleğine gerekse de ileride üzerinde duracağımız tarih kitaplarına ciddi bir katkı sağlamıştır. Şüphesiz 7 kez sefer katılmış biri olarak bu tecrübesi de kitaplarına yansımıştır ancak bu mevzu, çalışmanın ileriki kısımlarında ele alınacaktır.

ESERLERİ

Çelebi'nin çok sayıda eser vermiş olmasından ve bu çalışmanın odağı bütün eserlerini tanıtmak olmadığından, kendisinin askerî tarih anlatısı içermeyen eserlerinin kısaca tanıtılması yeterli olacaktır.

²¹ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan (Ankara: TÜBA, 2018), 27.

²² Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 9.

²³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, XXXVII.

²⁴ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 27-29.

- **Cihannümâ:** Osmanlı Devleti'nin siyasî ve beşerî coğrafyası hakkında da bilgi veren bir dünya coğrafyası kitabıdır. İçinde Çelebi'nin otobiyografisi vardır.
- **Levâmiu'n-Nûr:** Çelebi'nin Muhtedî Mehmed İhlâsî Efendi ile çevirdiği *Atlas Minor* adlı Kuzey Avrupa Coğrafyası'nı konu alan coğrafya kitabıdır.
- **Müntehâb-ı Bahriye:** Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'sine zeyiller yapılmış ve içindeki seçme metinlerinin derlenmesiyle oluşmuş bir eserdir.
- **Câmiü'l-mütûn min celli'l-fünûn:** Çelebi'nin öğrencileri için hazırladığı yirmi yedi eserin özeti ve şerhini içeren bir derlemedir.
- **Keşfü'z-Zunûn:** Arapça bir bibliyografya kitabı olup son derece mühim bir başvuru kaynağıdır.
- **Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl:** *Keşfü'z-Zunûn*'da isim geçen müelliflerin çoğunluğunu oluşturduğu bir tezkiredir. İçinde Çelebi'nin otobiyografisi vardır.
- **Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr:** Bir tür folklor derlemeleri sözlüğüdür.
- **Dürer-i Müntesire ve Gurer-i Münteşîre:** Sosyal hayata dair pratik bilgiler kitabıdır.
- **İrşâdü'l-hıyârâ ilâ târihi'l-yunân ve'r-rûm ve ve'n-nasârâ :** Avrupa'nın toplumsal, dini ve siyasî vaziyeti hakkında bilgi veren bir eserdir.
- **İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes:** Astronomik ve matematiksel hesap gerektiren 3 dinî soruya cevaben yazılmış bir risaledir.
- **Mîzânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak:** Sivâsiler ile Kadı-zâdeliler arasındaki tartışmaya orta yol bulmayı hedefleyen bir nasihat kitabı olup Çelebi'nin en son yazdığı ve en çok okunan eseridir. İçinde Çelebi'nin otobiyografisi vardır.
- **Muhammediye Şerhi:** Ali Kuşçu'nun *Muhammediye*'sine şerh olarak yazılmış ama yarım kalmış bir eserdir.
- *Tefsîr-i Kadı Beyzâvî Şerhi, Kânûnnâme, Recmü'r-racîm bi's-sîn ve'l-cîm, Tütûn Risâlesi* adlı eserlerinin de olduğunu Çelebi'nin diğer yapıtlarından yola çıkarak bilsek de bugüne kadar söz konusu eserlerin herhangi bir nüshası bulunamamıştır.

Tarih ve/ya Askerî Tarih İçerikli Eserleri

- **Târîh-i Kostantiniyye ve Kayâsire:**

Çelebi'nin Revnâku's-saltanâ olarak da andığı bu eser, aslında 1587 yılında Frankfurt'ta yayımlanmış olan I. Zonaras, N. A. Khoniates, N. Gregoras ve L. Khalkokondyles adlı dört yazarın dünya tarihinin İstanbul ve kısmen Osmanlı tarihi hakkındaki bölümlerinin tercümesinden meydana gelmektedir. Siyasî ve sosyal tarih yönü ağır basan ve üstelik tercüme olan bu eserin Çelebi'nin tarih ve/ya askerî tarih yönüne dair bilgiler içermemesi beklenirken Çelebi'nin kimi olayların bulunduğu

sayfalara düştüğü ilginç notlar, bu hususa dair bir bakış açısı kazandırmaktadır. Sözelimi Orhan Gazi Dönemi'nin anlatıldığı kısımdaki Domestikos Kantakuzenos ile III. Andronikos'un, Osmanlıların İstanbul'u kuşatmakla meşgul olmasından istifade ederek saldırması sonucu elde ettiği ganimete ve esire rağmen hiç kayıp vermemesi anlatısını, eserin içine not düşerek ciddi anlamda eleştirmiştir. Yine Yıldırım Bayezid-Timur mücadelesinin işlendiği kısımda Timur'un soylu bir aileden gelmediği anlamı taşıyan bir açıklama yapması ve Timur'un aksaklık nedenini hırsızlık yaparken meydana gelen bir kazadan kaynaklanmış olabileceğini de not düşerek belirtmek istemesi ("bir ağıl dîvârına çakup sâhibi gördükde kendiyi aşağı atup ayağı kırıldı ve ba'zular cengde uruldu dirler")²⁵ dikkat çekicidir. Bununla birlikte böylesi az bulgular, Çelebi'nin askerî tarihçiliğine dair genel bir fikir edinmek için yetersizdir. Yapıtı 2009 yılında İbrahim Solak yeni harflerle tekrar neşretmiştir.

- **Mülûk-ı Küffâr Târihi / Târih-i Frengi Tercümesi:**

Târih-i Frengi Tercümesi olarak da bilinen eser Johann Carion adlı bir Alman tarihçinin yazdığı dünya tarihinin Türkçe çevirisidir. Ancak bu bir kısmî çeviridir zira Çelebi yalnızca uygun gördüğü bölümleri tercüme etmekle yetinmiştir. Üslubundan bir serbest çeviri olduğu anlaşılan eserin içinde Çelebi tarafından yazılmış bolca derkenar bulunmaktadır. Kavram ve şehir isimlerinin açıklamalarının yanı sıra Çelebi'nin kimi konular hakkındaki görüşleri de derkenarlarda yer almaktadır. Sosyal, kültürel ve siyasî tarih adına önemli olan bu tercümenin derkenarlarında Çelebi'nin askerî tarih anlayışı ve/ya askerî tarihçiliğine dair bulgular pek yoktur. Ancak bazı derkenarlar ve Çelebi'nin kimi tercihleri burada istisna sayılabilir. Nitekim Çelebi eserini orijinalinden farklı olarak tercümesini Truva Savaşı'ndan sonraki devirle başlatmaktadır. Yine eserde Niğbolu Muharebesi (1396) anlatılırken orijinalinde olmadığı halde muharebenin Tuna Nehri kenarında Yıldırım Bayezid'e karşı yapıldığını not düşmüştür.²⁶ Akabinde Varna Muharebesi'nden bahsedildiği halde bu ismin zikredilmemesi üzere Varna Muharebesi olduğunu derkenara yazmıştır.²⁷ İlerleyen safhalarda Macar Kralı II. Layoş (1506-1526)'tan söz açılınca onun "Mıhaç" yani Mohaç Meydan Muharebesi'nde öldürüldüğünü yazmıştır.²⁸

Eserde, *Târih-i Kostantiniyye ve Kayâsire*'de olduğu gibi Çelebi'nin askerî tarihçiliğine dair fikir edineceğimiz bulgular ne yazık ki yeterince yoktur. Yapıtı 2010 yılında İbrahim Solak yeni harflerle tekrar neşretmiştir.

- **Takvîmü't-tevârih**

Çelebi'nin aşağıda hakkında bilgi verilen *Arapça Fezleke*'sine bir fihris olması gayesiyle kaleme aldığı eseridir. Hz. Adem'den başlayarak 1648 yılına kadar meydana gelen olayların kısaca anlatıldığı bu eseri Çelebi 2 ayda yazdığını bildirmektedir.²⁹ Hacimli bir kaynakçaya sahip yapıtın ne yazık ki askerî tarih yönü zayıftır. Elbette eser içinde savaşlar, savaşlara hazırlık, kale cengi, muharebenin meydana geldiği coğrafya ile ilgili bilgiler olsa da söz konusu askerî tarih içeriğinin yüzeyselliği, tahlilden ve

²⁵ Kâtip Çelebi, *Târih-i Kostantiniyye ve Kayâsire*, haz. İbrahim Solak (Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2009), 58

²⁶ Kâtip Çelebi, *Tarih-i Frengi Tercümesi*, haz. İbrahim Solak (Konya: Palet Yayınları, 2010), 149.

(Baskısı tükendiği halde eseri bulup bana ulaştıran Kasım Bolat'a teşekkür ederim)

²⁷ Age, 150.

²⁸ Age, 157.

²⁹ Oğuz Selim Başar, "Kâtip Çelebi'nin Takvîmü't-Tevârih'i (Metin-İnceleme)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 6.

tenkitten yoksunluğu bu savın temel dayanağıdır. Eseri, 2021’de Oğuz Selim Başar yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

- **Düstûrû’l-amel li-ıslâhi’l-halel:**

Düstûrû’l-amel, 1653’te yazılmış olup Çelebi’nin kendi ifadesiyle “*devletin nizamı konusunda bir eser*”dir.³⁰ Bu risale incelendiğindeki eser incelendiğinde ise Çelebi’nin devlet bütçesindeki açığın nedenlerini araştırmaya ve çözüm bulmaya çalıştığı görülecektir. Dolayısıyla Çelebi, bütçe meselesini devlet düzeninin tesisi için hayati önemde görmektedir. Elbette bu görüşünün perde arkasında muhasebe kâtipliği yapmış olmanın kazandırdığı bakış açısı olduğu söylenebilir. Çelebi, eserin ön sözünde İbn Haldun’dan esinlenmişçesine devleti doğum, büyüme ve yaşlanma şekliyle tasvir etmiştir. Akabinde insan vücudunda bulunduğu inanan kan, balgam, safra ve sevdâyı devlet mekanizması arasında bir analogi kurarak ulemâ, asker, tüccar ve reâyâ şeklinde eşleştirmiştir. Çelebi’nin askerlik müessesini bu denli önemli görmesinde hiç şüphesiz gördüğü seferlerin etkisi vardır.

Çelebi, eserinin 129-133 sayfaları arasını askerlik faslına ayırarak meselenin askerî maliye kısmına dikkat çekmiştir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman Devri’ndeki Kapıkulu sayısını ve maaşlarının toplamını verip kendi zamanıyla kıyaslayarak buradaki artışa dikkat çekmiştir. İlginç olan ise Çelebi’nin asker sayısında bir sorun görmeyerek asıl problemin askerlere ödenen ücrette olduğunu belirtmesidir. Hatta asker sayısının azaltılmasının zor olacağını, aslında buna gerek de olmadığını yazmıştır. Asker sayısına ve bunların ücretleri meselesine bu kadar önem vermesine rağmen Çelebi, asker sayısındaki artışın nedenini bu eserinde hiç sorgulamamıştır. Bu durumun en muhtemel nedeni Çelebi’nin katıldığı seferlerde, İstanbul’da ve Anadolu’da şahit olduğu isyanlarda yatıyor olmalıdır. Zira gördüğü savaşlar, ona askerlik müessesinin ve asker mevcudunun ne denli önemli olduğunu hissettirmiş olmalıdır.

Çelebi, eserinin sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin Timur istilası ve Celâli isyanlarıyla bile bir şekilde baş ettiğini vurgulayarak, içinde buldukları sıkıntılı hâlin olumlu bir sonuca ulaşacağını belirtiyor. Çözüm içinse eserin geneline hâkim olan en büyük tavsiyeyi yineliyor: *Kâmun-ı Kadîme riâyet*. Görüleceği üzere bu risalede doğrudan doğruya askerî tarih anlatısı içermemektedir ancak Çelebi’nin askerlik kurumuna bakışı, burada gördüğü temel sorun, bu sorunun tespiti ve probleme getirdiği çözüm önerisi yaşadığı hem kendisinin meseleye yaklaşımı hem de yaşadığı devir adına önemli anlatılardır.

Yapıt hakkındaki bahse son noktayı koymadan evvel eserin en nitelikli neşrini 2016 yılında Ensar Köse’nin yaptığını da belirtmek gerekir.³¹

- **Fezleketü akvâli’l-ahyâr fi ilmi’t-târîh ve’l-ahbâr:**

Çelebi’nin *Türkçe Fezleke*’si ile karışmaması için yazım dili dolayısıyla *Arapça Fezleke* olarak anılan; genel bir dinî ve siyâsî tarih olmanın yanı sıra bir tarih metodolojisi kitabıdır. Askerî tarih literatürü

³⁰ Mîzânü’l-hakk, 127.

³¹ Kâtip Çelebi, *Siyaset Nazaritesi Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları,2020).

açısından ise kayda değer bir nitelik taşımamaktadır.³² 1642 yılında tamamlanan eserin yalnızca tek bir nüshasının³³ olmasına karşın günümüzde hâlâ Türkçe neşrinin yapılmamış olması tarihçilik adına bir kayıp olarak addedilebilir.

- **Fezleke:**

Çelebi'nin 1654-55 yılları arasında yazdığı ama yarım kalmış bir eseridir. Daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak adına *Arapça Fezleke*'sine Türkçe bir ilave³⁴ şeklinde kaleme aldığını belirtse de sonraları bunu, *Arapça Fezleke*'nin tercümesi olarak tanımlamıştır.³⁵ Ne var ki eser, her iki tanımdan da uzaktır. Nitekim Arapça eserinde Sultan İbrahim Dönemi (1640-48)'ne gelmesine rağmen Türkçe *Fezleke*'sine 1591/92 yılından başlamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Türkçe *Fezleke*'nin Arapça *Fezleke*'den daha çok -40'a yakın- yazma nüshasının bugüne kadar ulaştığı olması Çelebi'nin bu eserin okunması gayesine vasil olduğunu göstermektedir.

Eserde kabaca 1591-1655 arasındaki dönem, yıl esasına göre kronolojik olarak ve kapsamlı bir şekilde işlenmektedir. Ancak bu kapsam özellikle son yıllarda çok daralmış hatta bir yılın bir-iki sayfada işlendiği olmuştur. Muhtemelen Çelebi başka bir eserin yazımıyla meşgul olduğundan bununla yeterince ilgilenmemiştir. Eserin sosyal ve siyasî tarih adına dikkat çeken yönü ise hemen her sene için o yılın önemli olaylarını (ölüm, düğün, katil, azil vs.) belirtmesi ve o sene ölenlerin hayat hikâyelerini vermesidir. Kitap, bu yönden emsali az bir kaynaktır.

Kendinden önceki pek çok tarih kitabını doğrudan ve dolaylı olarak kullanan Çelebi'nin eseri zengin bir kaynakçaya sahiptir. Bilhassa *Hüseynin Tûği*, *Pîrîpaşa-zâde Hüseyn*, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir*, *Hasanbey-zâde Ahmed*, *İbrahim Peçerî (Peçüylü İbrahim)*, *Sâfî Mustafa*, *Karaçelebi-zâde Abdülazîz*, *Cerrah-zâde Mehmed*'in kitaplarını yoğun ölçüde kullanmıştır.³⁶ Çelebi'nin bu tercihi *Fezleke*'yi özgün bir eserden çok, merhum Bekir Kütükoğlu'nun da dediği gibi ciddi bir derleme³⁷ olarak tanımlamamıza vesile olmuştur.

Eserin askerî tarih niteliğine geçmeden önce klasik devir askerî tarihçiliğine bakmakta, eseri daha iyi analiz edebilmek adına fayda vardır. Ancak modern dönemden bahsetmediğimiz için bu çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği gibi burada ancak askerî tarih niteliği taşıyan eserler üzerinden genel bir fikir ve bilgi edinilebilir.

Klasik devirde doğrudan doğruya savaş konusunu ele alan eserler gazavâtnâmeler, fetihnâmeler ve zafernâmelerdir. Bunlar içinde fetihnâmeler ve zafernâmeler başarıyla sonuçlanmış bir savaşın ertesinde manzum (şîir şeklinde) ve/ya mensur(düzyazı) halde kaleme alınarak gerçekliğin, şîir ve düzyazı geleneği içinde mübalağa (abartma) sanatıyla tahrif edilmesinin söz konusu olduğu eserlerdir. Dolayısıyla bunlar savaşın bilhassa taktik boyutunu çoğu zaman iyi yansıtmaktan uzaktırlar. Gazavâtnâmeler ise bu açıdan daha fazla askerî tarih ürünü içermektedirler.

³² Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, *DVIA* (İstanbul: 1995) "Fezleketü't-tevârîh" maddesi.

³³ Bayezid Devlet Kütüphanesi nr. 10318.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, CXVI.

³⁵ Age, CXVII.

³⁶ Bekir Kütükoğlu, *DVIA* (İstanbul: 1995), "Fezleke" maddesi.

³⁷ Bekir Kütükoğlu, *Kâtip Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974), 14.

Fezleke, askerî tarih anlatıları açısından zengindir. Nitekim Çelebi, genellikle savaş bahislerini kısaca anlatıp geçmeyerek emsallerine nispetle ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra geniş kaynakçasını da bu konularda kullanmayı ihmal etmemiş, sözgelimi *Fezleke*'de Haçova Muharebesi'ni (1596)³⁸ anlatırken kaynakların farklı yorumlarını göz önüne alıp hem *Hasanbey-zâde Tarihi* 'ndeki anlatımı hem de *Peçevi Tarihi*'ndeki anlatımı peşi sıra vermek suretiyle³⁹ okuyucuya muharebeyi mukayeseli okuma fırsatı vermiştir. Bu nitelikli tercih, niyet ne olursa olsun hem de genel tarihyazımı hem de Osmanlı askerî tarihyazımı adına o zaman için ciddi bir gelişme ve ilerlemedir.

Eserin genelinde görüldüğü üzere Çelebi; *Peçevi*'yi daha doğru bir kaynak olarak görmesinden olsa gerek onu öne çıkarmaktadır. Nitekim pek çok yerde bir konuya dair elindeki kaynaktan aktarım yaptıktan sonra *Peçevi*'ye başvurmayı ve onun anlatımını aktarmayı ihmal etmemiştir. Çelebi'nin ileride ele alınacak olan eleştirel yaklaşımından kimi zaman *Peçevi* de nasiplenmiştir.⁴⁰ Nitekim *Peçevi*'nin Hotin Seferi (1621) anlatısını beğenmeyerek hem *Peçevi* üzerinden kaynak tenkidi hem de Osmanlı kroniklerinin çoğunun yapmadığı şekilde Osmanlı Ordusunun yetersizliğini vurgulayarak modern bir askerî tarihçi gibi eleştiride bulunmuştur. Lakin belirtmek gerekir ki Çelebi de bazen alıntı yapma meselesinde ileriye giderek kaynaktaki ibareleri aynıyle aktarmıştır. Bu durum, eseri; özünde bir derleme yapan nedenlerin başında gelmektedir.

Fezleke'nin savaş konulu kısımlarında dikkatleri çeken hususlardan biri de onun kaynakları derleyip en uygun olduğunu düşündüğü anlatıyı aktarması ve akabinde varsa anlatının uygun görmediği yerlerini kendi fikrine göre ve/ya nadiren başka kaynakları göstererek doğru olduğunu düşündüğü şekilde yazmaya çalışmasıdır. Üstelik Çelebi, intihal mefhumunun olmadığı bir devirde yaşamasına ve başkalarının eserlerinin doğrudan ve dolaylı kopyalanması hususunun o devir için anormal olmamasına rağmen, yeri geldiğinde hadiseleri hangi kaynaktan aktardığını da açık açık belirtmiştir.

Çelebi'nin eserinin hem savaş hem de genel konular hususundaki kaynak kullanımının yanı sıra diğer öne çıkan yönü ise kaynak eserlerdeki dil eğer süslü ve anlaşılması güç ise bu kaynaklardan yapılan aktarımlarda daha sade bir üslup tercih etmesidir. Bu sadeleştirme tercihi, kimi zaman alıntılarının kırpılması boyutuna geldiği için anlam belirsizliği meydana gelebilmekteydi. Bir diğer tercih de eserin kimi yerlerinde milâdi tarihler kullanılmasıdır ki bu, yabancı kaynaklardan etkilenmiş olması ihtimaline bağlanabilir.

Çelebi'nin zengin yerli kaynak kullanımının yanı sıra az da olsa yabancı kaynaklara başvurduğu görülmektedir.⁴¹ Bu kaynaklar ise çoğunlukla kendi çevirdiği ve yukarıda ismi geçen eserlerdir. Yeri geldiğinde yabancı kaynakları işin içinde doğrudan doğruya katan Çelebi, onları da zaman zaman eleştirmiştir. Nitekim Haçova Muharebesi faslında yabancı kaynakları, *Peçevi* 'den iktibasla tenkit ettiği görülmektedir.⁴² Tabiatıyla bu kullanım askerî tarihyazımına bir etkide bulunmasa da Batılı kaynakların Osmanlı tarihyazımında ne denli az kullanıldığı düşünüldüğünde

³⁸ Muharebe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, *DVİA* (İstanbul: 1996), "Haçova Meydan Muharebesi" maddesi.

³⁹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 121-123.

⁴⁰ Örneğin yine Haçova Muharebesi bahsinde eleştirileri söz konusudur. Bkz. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 121-123.

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, CCXLIV.

⁴² Age, 121-123.

oldukça ilginçtir. Burada zikredilmesi gereken bir nokta da Çelebi'nin Batı'daki askerî gelişmelere olan ilgisinin mevcudiyetidir. Nitekim *Fezleke*'ye bakıldığında Otuz Yıl Savaşları (1618-48) ve Westfalya Antlaşması'na (1648) gerek tarihi bir mesele olması gerekse de Osmanlı'yı ilgilendiren kısımları nedeniyle değindiği görülecektir.⁴³ Ancak Çelebi, münferit örnekler dışında bu ilgisini eserinde devam ettirmemiştir.

Fezleke'deki savaş ve muharebe anlatıları -daha önce de belirtildiği üzere- hatırı sayılır bir hacme sahiptir. Nitekim eserin içinde yüzlerce kez ve hatta neredeyse her sayfada asker, muhasara, ceng, muharebe gibi kelimelerinin kullanılması Çelebi'nin bu bahse olan ilgisini göstermesi adına güzel bir istatistiktir. Çelebi'nin, eserinde eğer bir muharebeyi ya da kuşatmayı anlatacaksa kullandığı kaynaklardan ona en uygun olanı arayarak anlatıyı sağlam temeller üzerine kurmaya çalıştığından daha önce işbu çalışmada bahsedilmişti. Bir örnek olması açısından Cerrâhzâde Mehmed'in *Revân Muhâsarası Târîhçesi* ve Pîrî Paşazâde Hüseyin'in *Târîh-i Fetih-i Hanya* eserini bu gaye çerçevesinde yeri geldiğinde iktibas derecesinde kullanıldığı görülecektir.

Çelebi'nin eserinde savaş, çatışmayı, muharebeleri ele alış şekli ise üzerinde durulması gereken bir başka konudur. *Fezleke*'nin ciddi bir derleme olduğu bahsinden hareketle bu noktada bir tutarsızlıktan söz etmek mümkündür. Zira Çelebi'nin derlediği kaynaklardaki savaş algısı kimi zaman taktik kimi zaman operatif kimi zaman ise stratejik düzeyde ele alındığından Çelebi bunları eserine katarken okuyucu adına kafa karışıklığına meydan vermektedir. Sözelimi Girit Seferi'ni hem taktik hem operatif hem de stratejik boyutta ele alırken *Muhârebe-i Tatar*⁴⁴ başlığı altındaki hadiseyi kullandığı kaynak nedeniyle stratejik düzeyde ele alır. Böylesi durumlar eserin geneline hâkim olduğundan Çelebi'nin işbu yapıt özelinde takip ettiği belirli bir taktik-operatif-stratejik çizgi olmadığı göstermektedir. Elbette anakronizme düşmemek adına bu kavramların modern döneme ait olduğunu ve bu eserin bir askerî tarih anlatısı olma gayesiyle yazılmadığını belirtmek gerekir. Burada yapılan yalnızca Çelebi'nin askerî meseleleri hangi açıdan gördüğünü ve gösterdiğini tespit etmeye çalışmaktır.

Eserin en dikkat çeken yönlerinin başında Çelebi'nin katıldığı savaşları anlatması meselesidir. Bu, *Fezleke*'yi orijinal yapan kısımdır. Henüz çok genç yaşta (1624'te) Abaza Paşa üzerine yapılan sefere katılarak kendi deyimleriyle seferin tamamına yakından şahitlik etmiş,⁴⁵ nitekim *Fezleke*'nin yazımında konu bu sefere geldiğinde atmosferi çok güzel ve detaylı betimlemiştir.⁴⁶ Aynı durum 1626'daki Bağdat Kuşatması için de geçerlidir hatta Çelebi, bu anlattıklarının özet niteliğinde olduğunu ve başlı başına Bağdat Kuşatması'nı konu alan bir eser yazmak istediğini belirtmiştir.⁴⁷ Ne yazık ki Çelebi'nin böyle bir eseri bugün için tespit edilememiştir. Çelebi, Bağdat Kuşatması'ndan bir yıl sonra Abaza Paşa üzerine Erzurum Kalesi'ne yapılan sefer esnasında ordunun ağır kış şartları altında nasıl yıprandığını detaylı bir şekilde betimlemektedir.⁴⁸ Devamında katıldığı iki seferi gözlemleri; sonrasındaki Revan Seferi (1635)'ni de duyumları çerçevesinde eserine işlemiştir.⁴⁹ Çelebi'nin söz konusu anlatıları bu çalışmanın giriş kısmındaki askerî tarih ve/ya

⁴³ Örnek olması açısından bkz. Age, 842, 848, 957...

⁴⁴ Age, 779-782.

⁴⁵ Age, 603-604.

⁴⁶ Age, 638-642.

⁴⁷ Age, 645-647.

⁴⁸ Age, 660.

⁴⁹ Age, 755-756 ve 693-695.

tarihçiliğinin modern öncesi Türk literatüründe görülebildiği eserler kısmının 1. ve 7. maddesindeki anlatılara örnek olabilir.

Fezleke'de Çelebi'nin yaşamı boyunca gördüğü, şahit olduğu askerî ve siyasî hadiseleri aktarması eserin kıymetini artırmasına rağmen yukarıda da belirtildiği gibi özellikle yaşadığı döneme denk gelen son kısımları çok üstünkörü işlemiş, muhtemelen başka eserleriyle meşgul olduğu için buna vakit ayırmamayı tercih etmiştir. *Fezleke*'deki savaş anlatılarının yanı sıra sulhiye türünde içeriklerin⁵⁰ ve barış antlaşması maddelerinin⁵¹ bulunması bu çalışmanın giriş kısmındaki 5. maddede bulunan anlatılara örnek olabilecek niteliktedir.

Eseri, tenkitli neşir ve örnek teşkil edecek bir girişle Zeynep Aycibin 2007 yılında doktora tezi olarak çalışmış ve 2016 yılında yayımlanmıştır.

- **Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr**

Çelebi'nin doğrudan doğruya askerî tarih konulu tek eseri olan *Tuhfetü'l-kibâr* bu çalışmanın başında yaptığımız modern öncesi askerî tarih içerikli eserler tasnifindeki 7. madde olan askerî nasihatnâme türünde bir eser olup kitabın adının kelime anlamı *Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan*'dır.

Tuhfetü'l-kibâr, Çelebi'nin *Mizânü'l-hak* sayılmazsa son telif ettiği eseridir. Eserin kaleme alınmasının nedeni ise ilginçtir. Girit Seferi devam ederken Venediklilerin Limni ve Bozcaada'yı 1656 yılının yaz aylarında ele geçirmesi ve Çanakkale Boğazı'nın abluka altına alınması Osmanlı Devleti'nde oldukça tepkiyle karşılanmış, halk bu duruma tepki göstermişti. Çelebi böylesi bir ortamda denizcilere ve idarecilere bir nasihatnâme olması adına eseri yazmıştır.⁵² Eserin telif tarihini Çelebi'nin "...hicretin bin altmış yedi senesi evâyildir..."⁵³ sözünden 1657 yılının ilk iki ayı olduğunu anlıyoruz.

Kitap; bir mukaddime, iki kısım ve bir hâtimedden meydana gelmektedir. Eserin girişi diyebileceğimiz kısımda; coğrafya bilmenin idareciler için önemini, en azından Osmanlı coğrafyasının bilinmesi gerektiğini, seferlerde coğrafya faktörünün göz ardı edilmemesini vurgulayan Çelebi, Batıların coğrafya sayesinde nice yeni topraklara (Amerika ve Hindistan) ve güce hükmettiğini belirterek dünya coğrafyası hakkında genel bir bilgi vermiştir. Devamında Girit'in fethi meselesinde denizcilere ve kumandanlara bilgi vermek gayesiyle Akdeniz'i ve Adalar Arası⁵⁴ diye anıldığını belirttiği Ege Denizi'ni tanıtarak buralardaki ada, liman ve kalelerin konumları hakkında bilgi vermiştir.

Mukaddime kısmından sonra on bölümlük (son bölüm ektir) kitabın ikinci kısmı gelmektedir. Çelebi bu kısmı Osmanlı Deniz Harp Tarihi'ne ayırmıştır. Aynı zamanda eserin en hacimli ve esasını oluşturan bu bölüm, Baltaoğlu Süleyman Paşa komutasındaki donanmanın İstanbul'un fethi esnasındaki faaliyetlerinden başlayarak Girit Seferi'nin devam ettiği 1656 yılına kadarki Osmanlı Deniz Harp Tarihi'ni ele almaktadır. Bu kısmın onuncu/ek bölümü ise kasten

⁵⁰ Age, 364, 418, 460, 364...

⁵¹ Örneğin Age, 364-368.

⁵² Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 35.

⁵³ Age, 85.

⁵⁴ Age, 79.

Girit'e ayrılmıştır. Çelebi'nin burada Girit'in kısa bir tarihine müteakip “kıssadan hisse” başlığı altında denizcilere öğütleri vardır.⁵⁵ Eserin ilerleyen fasıllarında bu öğütler artarak devam edecektir.

Birinci kısımdan sonra yedi bölümden meydana gelen iki kısım gelmektedir. Burada yine Baltaoğlu Süleyman Paşa'dan başlamak üzere Topal Mehmed Paşa'ya kadar olan kaptan-ı deryaların hayat hikâyeleri, donanmanın sefer güzergâhı, tersane halkı, gemi inşaat türleri, gemi çeşitleri, gemicilik malzemeleri, deniz sancakları, bir deniz savaşında/çatışmasında uyulması gereken kurallar, eyaletlerin donanmaya gönderdikleri asker miktarı gibi bilgiler vermiştir. Bu kısmın sonuna gelindiğinde Çelebi, denizcilere tembih başlığı altında “vasiyyet” adını verdiği kırk öğütte bulunur.⁵⁶

Eserin hatime kısmına gelindiğinde ise Çelebi'nin İslami düsturlar ve kötü gidişata son vermek adına kânun-ı kadime riayet tavsiyesi dikkat çekmektedir. Hatırlanacağı üzere *Düstüri'l-ame* de kötü gidişata çözüm olarak Çelebi yine aynı telkinde bulunmuştu.

Çelebi eserini yazarken yerli ve yabancı pek çok kaynağın yanı sıra arşiv belgeleri dahi kullanmış hatta yer yer bugünkü dipnotlar gibi derkenarlarda açıklamalarda bulunmuştur. Kullandığı kaynakları da çoğu zaman kendisi eserinin içinde belirtmiştir. Yabancı kaynakların başında daha önceleri tercüme ettiği *Mülûk-ı Küffâr Târihi*, *Târih-i Kostantiniyye ve Kayâsire*; bizzat telif olarak kaleme aldığı *Cibannümâ* gelmektedir. Yerli kaynakları ise daha geniş olup Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*, Himeyri'nin *Ravzu'l-mi'târ* ve Nüveyri'nin *Nihâyetü'l-ereb* gibi eserlerdir.⁵⁷

Yapıtın kaptan-ı derya biyografileri ve deniz savaşları kısmında ise varsa sözü edilen dönemin denizcilerinin eserlerine başvurulduğu dikkat çekmektedir. Sözelimi Barbaros Hayreddin Paşa (1478-1546) için *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* veyahut Piri Reis ve Seydî Ali Reis'in faaliyetleri için bunların *Kitâb-ı Bahriye*, *Mir'ât-ı Kâinât*, *Mir'âtü'l-memâlik* gibi eserlerinden istifade edilmiştir. Aynı şekilde Çelebi'nin diğer Osmanlı vekâyinâmeleri ve kroniklerinden de yararlandığı söylenebilir.

Eserin askerî tarih açısından niteliği ise mukaddime ve hâtime dışındaki iki bölümde öne çıkmaktadır. Çelebi burada daha evvelki vak'anüvislerin ve tarihçilerin pek çoğunun aksine başarısızlıkların üzerinde durmaktadır. Klasik Osmanlı tarihçileri ve vak'anüvisleri, başarısız bir sefer ve/ya muharebeyi eserlerinde işlerken bunlara kısaca değinip geçer ancak konu zafer olunca bunu uzun uzadıya eserine alır. Çelebi bunlardan farklı olarak “eleştirir” de bulunmuş ve “yenilgilerin nedenleri”ne değinmiştir. Çelebi bu eleştirilerini ve tavsiyelerini kıssadan hisse bölümlerinde yer vermektedir. Yalnız bu tavsiyeler taktik, operatif ve stratejik seviyede olup sahadaki subaydan, sahadaki komuta heyetine ve saraydaki idareciye kadar herkesi alakadar eden tavsiyelerdir. Çelebi burada Girit Seferi üzerinden önce deniz muharebeleri ve ada kuşatmalarının daha sonra ise bütün bir Osmanlı'daki askerî tedbir ve taarruzların daha sağlıklı idamesi için kendince tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeler ise aslında geçmişte yaşanan olayları kendi muvazenesinden geçirip vardığı sonuçların bir bütünüdür.

Çelebi'nin eserinde kaptan-ı deryaların yaşam hikayelerine yer vermesi Osmanlı askerî tarihine önemli bir katkı olsa da biyografilerin hacmen zayıf olması olumsuz bir durumdur. Bir diğer

⁵⁵ Age, 218.

⁵⁶ Age, 338-342.

⁵⁷ Age, 43-45.

olumsuz durum Çelebi'nin verdiği ve çoğu orijinal olan deniz harp tarihi anlatılarında detaya inmekten çekinmesidir. Muhtemelen bunun nedeni eserin hacminin artması durumunda okunurluğunun azalacağını düşünmesidir. Yine muharebeleri kaptan-ı derya odağında ve etrafında anlatıp kanatları ve diğer gemilerin faaliyetlerine yeterince değinmemesi aynı sebebin doğurduğu olumsuz bir neticedir. Öte yandan Çelebi'nin modern bir askerî tarihçi gibi muharebeleri tahlil edip yapılan yanlışları tespit ve çözüm önerileri sunması o devir için ciddi bir ilerlemedir.

Deniz harp tarihinin yanı sıra tersane halkı ve gemi inşasına dair bilgiler vermesi açısından *Tuhfetü'l-kibâr* ender bir çalışmadır. Eserde dikkat çeken bir husus da Çelebi'nin Osmanlı'daki kadercilik anlayışına olan tepkisini açık seçik ortaya koyarak hezimetlerin kader değil, tedbirsizlik ve yanlış idareden kaynaklandığını dolaylı olarak ifade etmesidir. Aslına bakılırsa Çelebi'nin bu esir kaleme alınmasının arka planında biraz da bunu ifade etmeyi istemesi yatmakta gibidir.

Çelebi, askerî birliklerde önemli bir kavram olan mâneviyat ve moral faktörünün önemini de kavramış olacak ki Barbaros Hayreddin Paşa'nın Preveze Deniz Muharebesi (1538)⁵⁸ esnasında ters esen rüzgârı durdurmak için geminin direklerine ayetler astırması (diğer bir anlatıda gemilerin iki yanından suya bıraktırması) meselesine değinmiştir. Devamında şunları yazarak:

“Kıssadan Hisse budur ki serdâr olan nâmdârlar yalnız esbâb-ı cismâniyyeye i'timâd etmeyüp kâdir oldukları kadar esbâb-ı rûhâniyyeye dahi riâyet ü i'tibâr eylemek lâzımdır...”⁵⁹

Askerî harekâtların, askerleri pozitif yönden etkileyen ruhani yönüne dikkat çekmiştir. Nitekim bugün için de ordularda ruhaniyet/maneviyat kaynağından da beslendiği bilinen “moral” kavramının, o gün için de mühim bir faktör olduğunu Çelebi'nin bu açıklamalarından anlamak mümkündür. Aynı şekilde bugün de -bilhassa yılgin ve/ya yorgun- askerlerin savaşa teşviki adına moral-motivasyon, hayati öneme sahiptir. Bu noktada erken-modern ve modern ordularda moral, maneviyat ile pozitif korelasyona sahiptir. Nitekim taarruz ve müdafaa hususunda; manevi yönden güçlü, moral açısından sorunsuz ve motive askerlerin; performanslarının arttığı, dezavantajlı durumlarda dahi daha fazla sabır ve sebat gösterdikleri sıkça gözlemlenen bir gerçektir.⁶⁰

Çelebi, o dönem için yapılması büyük bir tepkiyle karşılanacak bir beyanda daha bulunarak seferlerdeki başarısızlığı bir yandan da padişaha bağlamaktadır. Ona göre kimi seferler,⁶¹ ordunun başında padişah olmadığı için başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yukarıda bir kısmını ifade ettiğimiz tüm bu bulgular ve daha fazlası, *Tuhfetü'l-kibâr*'ı modern öncesi Osmanlı askerî tarihçiliğinin en nitelikli ve önemli eserlerinden biri yapmaktadır. Eser hakkındaki en nitelikli neşir İdris Bostan tarafından 2018 yılında yapılmıştır.

⁵⁸ Bu muharebe hakkında detaylı bilgi için bkz. İdris Bostan, *DVİA* (İstanbul: 2007) “Preveze Deniz Muharebesi” maddesi.

⁵⁹ Age, 135.

⁶⁰ Dirk W. Oetting, *Muharebe Değeri: Askerin Savaşta Davranış Tarzları*. çev. Erol Uğur (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2015). 11-15.

⁶¹ Age, 40.

SONUÇ

Kâtip Çelebi, yaşadığı devrin münevverleri arasından eserlerinin fazlalığı, bu fazlalığa rağmen kalitesinin yüksekliği ve pek çok alana hitap eden yapıtlar ortaya koymasıyla ayrılmıştır. Tarih konulu telif ve tercüme eserlerini ele alarak onun bir askerî tarihçi kimliğine sahip olup olmadığı bu çalışmada sorgulanarak bazı bulgulara ve neticelere ulaşıldı.

İlk olarak Çelebi'nin tercüme dahi olsa tarih konulu eserlerindeki askerî tarih anlatılarına yeri geldiğine açıklama adı altında dipnotlar vermesinden bu konulara yalnızca mütercim sıfatıyla değil, bir tarihçi olarak da yaklaştığı anlaşılmıştır. İlaveten Çelebi, *Fezleke*'de; askerî ve askerî tarih konularını sorgulama, niteliksel ve niceliksel eleştirileri, yerli ve yabancı kaynaklardan uygun olanları kullanma, bu kaynakların tenkidi, mümkün olduğu yerde tecrübe ve gözlemleriyle meseleye yaklaşma şeklinde bir yol izleyerek günümüzdeki askerî tarihçiliğe yakın bir rotada hareket etmiştir. Bu noktada *Düstürü'l-ame*'de görülen İbn Haldun etkisinin bir açıdan Fezleke'ye de yansıdığı söylenebilir.

Takvîmü't-tevârih'te takvim tarihçiliği geleneğiyle tarihi olayları aktarması, askerî tarih niteliği açısından eseri zayıflatsa da bu kitabın iki ayda yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda Çelebi'nin burada zaten bir nitelik değil nicelik hassasiyetiyle (*Arapça Fezleke*'ye fihrist olması için) eserini kaleme aldığı söylenebilir. Bir diğer eseri olan ve noksan haldeki *Arapça Fezleke*'nin ise eserin genelindeki dini ve siyasî tarih anlatısı nedeniyle askerî tarih açısından incelenmesi pek mümkün değildir.

Çelebi'nin eserleri arasında doğrudan askerî tarih konulu tek eseri olan *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, bu çalışmada ele alınan konunun kapsamı açısından en önemli eserdir. Zira Çelebi burada deniz savaşlarının arka planına, gemi imal sistemine, komuta faktörüne, coğrafyaya ve uygun hareket tarzına değinerek deniz savaşlarının belirleyici faktörlerinin hemen hepsine 17. yüzyıl koşullarındaki görüş ve doktrinler ışığında olabildiğince vurgu yapmıştır. Eser bu haliyle doğrudan doğruya donanma cihetiyle askerî bilim ve askerî tarih çerçevesinde kaleme alınmıştır. İlaveten Çelebi, geçmişte yapılan hataların altını çizmiş, bununla kalmayarak uygun olan fiili de belirtmiştir. Tüm bunları yerli ve yabancı kaynakları zamanı için ustalıkla kullanıp en nitelikli ve faydalı anlatıyı mümkünse birincil elden kaynaklar vesilesiyle sunarak bir “erken-modern askerî tarihçi” olduğunu göstermiştir. Yine dikkat çeken bir husus da Çelebi'nin tarih içerikli eserlerinin, bu çalışmanın başında bulunan modern öncesi askerî tarih anlatısı içeren kaynaklar tasnifine dahil olma hüviyetine sahip olmasıdır.

KAYNAKÇA

Kitap

- Adivar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4.bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Akgül, Hasan. *Türk Edebiyatında Manzum Tarihler*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2023.
- Âsafî Dal Mehmed Çelebi. *Şecâ'atnâme - Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*. İstanbul, Çamlıca Basım Yayım, 2007.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1992.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, haz. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA, 2016.
- Celal-zâde Mustafa. *Selim-nâme*. haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Cemâleddin, Mehmed. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri Âyîne-i Zurefâ*. haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Cezar, Mustafa ve Mithat Sertoğlu. *Mufassal Osmanlı Tarihi* c. 1-6. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. III. İstanbul: Türkiye Yayınevi 1972.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), haz. Abülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekâiyât*, haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Doğu Matbaası, 1978.
- Duman, Hâluk Harun. *Türk Savaş Edebiyatı*. İstanbul: Duyap Yayınları, 2019.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Menâkıb-ı Halil Paşa*. TSMK R. 1482
- Gökyay, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Hagen, Gottfried. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında*. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Harun Tolasa. *Kendi Kalemikle Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Türk Sipahisi ve Esirlik Hayatı*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlılar ve Bilim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.
- Kâtip Çelebi. *Fezleke*. haz. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca Yayım Basım, 2016.
- Kâtip Çelebi. *Siyaset Nazaritesi Düstûru'l-amel li Islâhi'-halel*, haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları,2020.
- Kâtip Çelebi. *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan. Ankara: TÜBA, 2018.
- Kâtip Çelebi. *Cihannüma*. Haz. Bekir Karlığa, Said Öztürk. Mahya Yayıncılık: İstanbul, 2013.
- Kâtip Çelebi. *Fezleketü'l-Akvâli'l-Ahyar fi İlmi't-Tarih ve'l-Ahbâr*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn*. 5 Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Kâtip Çelebi. *Mîzânü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980. 118.
- Kâtip Çelebi. *Süllemü'l Vusûl ilâ Tabakât'il-Fuhûl*. 6 Cilt. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İRCİCA Yayınları, 2010.
- Kâtip Çelebi. *Târîh-i Kostantiniyye ve Kayâsire*, haz. İbrahim Solak. Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2009.
- Kâtip Çelebi. *Tarih-i Frengi Tercümesi*, haz. İbrahim Solak. Konya: Palet Yayınları, 2010.
- Kütükoğlu, Bekir. *Kâtip Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.
- Kütükoğlu, Bekir. *Vekayi'nüvis Makaleler*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1994.
- Levend, Agah Sırrı. *Gazavâtnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavâtnâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Nidâî. *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*. haz. Ümran Ay. İstanbul: Kocav Yayınları,2015.
- Oetting, Dirk W.. *Motivasyon Muharebe Değeri: Askerin Savaşta Davranış Tarzları*. çev. Erol Uğur. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2015.
- Severcan, Şefaettin. *Fetihnameler-Osmanlı'da Zaferin Muhteşem Belgeleri*. Ankara: Fecr Yayınları,2020.
- Sona, Fatih. *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Şeyh Vefâyî Mehmed. *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*. haz. Erhan Afyoncu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi,2020.

Uyar, Mesut- Erickson, Edward J.. *Osmanlı Askerî Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Yurtoğlu, Bilal. *Kâtip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

Tez

Başar, Oğuz Selim. “Kâtip Çelebi'nin Takvîmü't-Tevârîh'i (Metin-İnceleme). Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

Bayram Rahimguliyev, “Osmanlı Edebiyatında Dönüşümün Şiiri: Sulhiyyeler”. Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yüksel Lisans Tezi, 2007.

Çaşkurlu, Ahmet Tarık. “An Idiosyncratic Ottoman Alim Encounters European Science, Enlightenment And Modern Warfare: Şanizade Mehmed Atullah Efendi (d. 1826) And His Vesâyânâme-i Seferiyye And Müfredât-ı Külliyye Fî Sevâhili'l-Bahriyye.” *Yüksek lisans tezi*, İbn Haldun Üniversitesi, 2020.

Tulum, M. Emir. “Osmanlı Edebiyatında Manzum Fetihnameler”. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Türk Ordusunda Küçük Birlik Uyumunu: Lider, Görev ve Kültürel Değerler

Small Unit Cohesion in the Turkish Army: Leader, Mission and Cultural Values

<https://doi.org/10.52792/tws.1451436>

Barış ATEŞ¹

Mustafa Yücehan AKAL²

Araştırma Makalesi

¹ Milli Savunma Üniversitesi
– Doç.Dr.

[ORCID: 0000-0001-8548-6924](https://orcid.org/0000-0001-8548-6924)

² Milli Savunma Üniversitesi
– Öğr.Gör.

[ORCID: 0000-0001-7853-4684](https://orcid.org/0000-0001-7853-4684)

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Barış ATEŞ

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

barisates@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

12 Mart 2024

Revizyon talebi/Revision

Requested:

08 Nisan 2024

Son revizyon /Last revision:

12 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

23 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Ateş, Barış ve Akal, Mustafa Yücehan. "Türk Ordusunda Küçük Birlik Uyumunu: Lider, Görev ve Kültürel Değerler." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 19-41.

Özet

Bu makalede Türk Ordusunda küçük birlik uyumunun hangi faktörler sonucunda ortaya çıktığı incelenmektedir. Türkiye’de bu konuda daha önce yapılmış bir çalışma tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu konudaki veri toplama gücü ve konuya dair akademik alt yapı eksikliği araştırmayı metodolojik açıdan sınırlamaktadır. Ancak nitel araştırma deseninden faydalanarak araştırmada hem farklı bölükleri temsil eden katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmeler hem de alana ilişkin olarak yazarların yakın gözlem ve notları kullanılarak bu sınırlılık aşılma çalışılmıştır. Ayrıca Türkçe literatüre sağlıklı bir başlangıç yapabilmek adına geniş bir literatür taraması ile kavramların tartışması yapılmıştır. 1980’ler ve 1990’larda farklı bölge ve şartlarda görev yapmış iki tip bölük üzerinde yapılan çalışma neticesinde Türk Ordusunda küçük birlik uyumunun liderlik, görevin önemi ve askerliğe atfedilen kutsal değerlerden etkilendiği sonucuna varılmıştır. Bu üç faktörden askerliğe atfedilen önem yaygın bir kültürel değer olarak genellemeye açık olduğundan dolayı askerî uyum seviyesi yüksek birlikler yaratmak için liderlik ve görevin öneminin baskın faktörler olduğu ancak bu ikisi arasında da liderliğin belirleyici olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Askerî uyum, Türk Ordusu, küçük birlik, Bölük Komutanlığı, askerî kültür*

Abstract

This article examines factors contributing to small unit cohesion in the Turkish Army. No previous study on this subject has been identified in the Turkish literature. Thus, the research is methodologically limited by the challenges in data collection and the absence of academic expertise on the subject. To address this restriction, a qualitative study design was employed, involving in-depth interviews with participants from two different companies, as well as authors’ detailed field observations and note-taking. In addition, a broad literature review and discussion of concepts were conducted to make a healthy start to the Turkish literature. As a result of the study conducted on two types of companies that served in different regions and conditions in the 1980s and 1990s, it was concluded that small unit cohesion in the Turkish Army is influenced by leadership, the importance of the mission, and the sacred values attributed to military service. Among these three factors, leadership and the significance of the mission are considered to be the primary factors in forming highly cohesive military units, with leadership being the decisive factor between the two, as the importance of military service is seen as a broadly accepted cultural value.

Key Words: *Military cohesion, Turkish Army, small unit, company commanders, military culture*

GİRİŞ

Askerî uyum bir birliğin üyelerinin yani o birlikte görevli tüm askerlerin, birbirlerine, birliklerine ve görevlerine olan bağlılık ve iradelerini sürdüreceği şekilde bir araya gelmelerini ve bağlanmalarını ifade eden bir kavramdır.¹ Yüksek uyum seviyesi yakalamış birliklerin görev etkinliği de aynı oranda yüksektir. Bir başka deyişle, bir birliğin disiplinli olması veya tüm kuralları istisnasız uygulaması uyum seviyesinin yüksek olduğu anlamına gelmez. Çünkü yüksek askerî uyum demek aynı zamanda görevi etkinlikle yerine getirmeyi de gerektirir. Konunun bu önemine rağmen Türkiye’de askerî uyum konusunda yapılmış çalışma tespit edebildiğimiz kadarıyla yoktur. Hatta askerî uyumun bir araştırma konusu olduğuna dair sivil veya asker akademisyenler arasındaki farkındalığın zayıf olduğu da söylenebilir. İşin pratik boyutunda ise en azından belli dönemlerde askerî uyuma önem verildiğini gösteren uygulamalar vardır. Mesela geçmişte kara birliklerinde her timde her tertipten asker bulundurulmasına rağmen jandarma özel harekât timlerinin tamamen aynı tertipten askerlerden oluşturulması buna bir örnektir. Bu askerler eğitimden terhise kadar hep beraber bulunmuşlar ve bunun uyum seviyesi yüksek timler yaratacağına inanılmıştır. Ancak bu farkındalığın bilimsel araştırmalarla desteklenmediği görülmektedir. Ayrıca devam eden hareketler bir saha araştırması yapılmasını güçleştirmektedir.

Bu makale hem askerî uyumun önemine dikkat çekmek hem de bu alandaki çalışmalara bir kapı aralamak amacıyla zorunlu askerler üzerinden Türk Ordusunda askerî uyumu incelemektedir. Bu alandaki akademik altyapı eksikliği araştırmanın önemli bir zorluğudur. Ayrıca küçük birlik uyumu konusunda Türk Ordusu üzerine bir çalışma yapmak son derece meşakkatli ve uzun bir süreç gerektirmektedir. Bunun üstüne bir de araştırma izinleri eklenince günümüz şartlarında bir çalışma yapmak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla yakın geçmişe odaklanarak ve bu makalenin yazarlarından birisinin parçası olduğu bir birlik seçilerek bu zorluklar aşılmaya çalışılmıştır. Yazarın gözlemleri ve yaşadığı tecrübelerden elde edilen notlar önemli bir veri kaynağı oluşturmuştur. Yine görev yaptığı birlikteki askerlerin sivil hayatta da kendisiyle irtibatla kalması ve zaman zaman gerçekleşen buluşmalar eksik parçaların tamamlanmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca söz konusu birlikte görev yapan erbaş ve erler ile rütbeli personelle yapılan derinlemesine mülakatlarla çalışma desteklenmiştir. Söz konusu birlik 1990’ların sonunda iç güvenlik harekâtında aktif rol almış komando birliklerinden birisidir.

Çalışmanın tasarımı aşamasında yüksek askerî uyumun ancak “zor operasyonel şartlarda aktif çatışmalara katılmış birliklerde ortaya çıkabileceği” öne sürülmüştür. Ancak araştırma sürecinde tamamen bir tesadüf sonucu² tespit edilen ve askerlik hizmetini büyük şehirlerden birisinde destek görevlerinde yürütmüş bir birlikte de benzer uyum süreçlerini tespit etmemizle birlikte bu argümanın geçersiz olabileceği durumu ortaya çıkmıştır. Bu birlik 1980’li yılların ikinci yarısında askerliğini yapan erbaş ve erlerden oluşmaktadır. Ancak halen her yıl düzenli olarak buluşmakta ve sivil hayatta karşılaştıkları sorunlarla ilgili sıkı bir dayanışma örneği göstermektedir. Bu tecrübe, araştırmaya ilave bir boyut katmış ve bu bölüğün Bölük Komutanı ve ulaşılabilen bir askerî ile

¹ John H. Jones vd., *Cohesion in the US Military*, (Washington DC: National Defense University Press, 1984), 4.

² Komando Bölüğü ile yapılan görüşmeler sırasında askerlerden birisi Özel Oto Ulaştırma Bölüğünün tecrübesini gündeme getirmiştir.

mülakat yapılmıştır.³ Ayrıca her iki bölüğün askerlerine çoktan seçmeli bazı sorular sorulmuş, ancak yeterli sayıya ulaşamadığı için istatistiksel analiz yapılamamıştır. Bununla birlikte elde edilen ve tematik bütünlük sağlayan cevaplar çalışmada kullanılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışmada biri batıda destek görevlerinde diğeri ise iç güvenlik bölgesinde operasyonel görevlerde bulunmuş iki birlik üzerinden Türk Ordusunda askerî uyumu etkileyen faktörler açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca kavramların sağlıklı bir şekilde tartışılması için geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Elbette hem örneklemin küçüklüğü hem de askerlik hizmetinin üzerinden uzunca bir süre geçmesi araştırmanın sınırlılıkları olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak tüm bu kısıtlılıklarına rağmen Türkiye’de bu alanda yapılan muhtemelen ilk çalışma olması dolayısıyla askerî sosyoloji disiplinine ve elbette ordunun eğitim ve personel politikalarına önemli bir katkısı olacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca küçük birlik komutanları için önemli girdiler sağlamaktadır.

ASKERİ UYUM LİTERATÜRÜNE BİR BAKIŞ

Sosyal ve psikolojik değerlerin ordu üzerindeki etkilerini incelemeyen önce ordunun özgün karakterine ilişkin hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Ordu oldukça büyük bir teşkilat olarak devletin savunma ve güvenlik aygıtı görevini yerine getirmektedir. Ancak ordu, devlet yapısı ve diğer toplumsal kurumlar içinde daha bütünsel ya da *total* niteliktedir. Bunun en temel nedeni diğer bürokratik mesleklerde de farklı seviyelerde görülen hiyerarşi ve itaatın, orduda çok daha katı ve tavizsiz uygulanmasıdır.⁴ Ancak tüm bu katı hiyerarşiye rağmen askerlerin verilen hedeflere ulaşması birtakım sosyal faktörler eşliğinde ilerleyen yeni bir grup dinamiği süreciyle karşılanmaktadır. Grup dinamikleri çoğu zaman resmi yapıların üstüne çıkmakta, kendine özgü bir alan yaratmaktadır.⁵ Diğer kurumların aksine geniş rol yelpazesi içinde ordu, gündelik sosyal iletişim alanlarından muharebe alanlarındaki etkileşime kadar oluşturulan yüksek düzeyde birlik ve beraberlik bağları altında işleyişini sürdürmektedir.⁶ Burada sosyal olarak gelişim gösteren duygusal bağların ve kurulan sosyal arkadaşlık ilişkilerinin derecesinin önemli bir rol oynadığı öne sürülmektedir.

Muharebe meydanının esas figürünü her şeyden önce insan oluşturmaktadır. Asker için muharebenin değeri arkadaşları ile bir arada bulunduğu anlam kazanmaktadır. Askerin silah kullanma yeteneği kadar birliktelik duygusu ve grubuna duyduğu inanç muharebe sahasında önemli ve belirleyicidir.⁷ Bu anlamda grup dayanışmasının ve grup uyumunun içeriği arkadaşlık ile kuvvetli biçimde ilişkilendirilmiştir. Çatışma alanlarında asker ne kadar yalnız kalır veya izole olduğunu

³ Barış Ateş tarafından Ekim 2023-Mart 2024 tarihleri arasında Komando Bölüğünden 7, Ulaştırma Bölüğünden 2 kişi ile mülakat yapılmıştır. Mülakat sayısı özellikle Ulaştırma Bölüğü için yetersizdir. Gelecekteki çalışmalarda daha geniş örnekleme bu makalede elde edilen bulguların teyit edilmesi gerektiği aşikardır.

⁴ Dirk W. Oetting, *Motivasyon Muharebe Değeri: Askerin Savaşta Davranış Tarzları*, çev., Erol Uğur (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2015), 92.

⁵ Paul Meyer, *Kriegs- und Militärsoziologie*, (München: Goldmann, 1977), 105-115.

⁶ Askeri jargonda uyumun karşılığı olarak kullanılan birlik-beraberlik, bütünleşme gibi kavramların askerler tarafından daha ziyade disiplinli olmak ve kurallara uymakla eş görülmesi ve birlik içinde meydana gelen olumsuz olaylardan sonra hatırlatılması anlam kargaşasına yol açmaktadır. Netice itibarıyla orduda hukuki ve idari bir gereklilik olarak mensubu olduğunuz birliğin (takım, bölük, tabur vs.) parçası olmak zorundasınızdır. Ama bu hukuki ve idari gereklilik her zaman uyumla sonuçlanmaz. Halbuki grup uyumu güçlüyse hem birlik olma durumu vardır hem de beraber hareket edilir ve görev etkinliği ortaya çıkar. Barış Ateş, *Askerî Sosyoloji: Ordu ve Toplum Araştırmaları*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 145.

⁷ Samuel L.A. Marshall, *Men against fire: the problem of battle command*, (University of Oklahoma Press Edition, 2000), 24-45.

düşünürse yüksek moral ve güçlü uyum gereksinimi bu ölçüde artmaktadır.⁸ Mesela antik Yunan ve Roma askerî oluşumlarında uyum fiziksel temelde icra ediliyordu.⁹ Falanks düzeni, fiziksel birliktelik neticesinde sağlanan grup uyumuna önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu düzen, askerin bireysel ihtiyaçlarını grup birlikteliği altında karşılarken, çatışma sahasında her askerin birbirine kenetlenerek gösterdiği çaba düşman kuvvetlerine karşı psikolojik olarak avantaj sağlıyordu.¹⁰ Falanks düzeni modern savaş koşullarının ortaya çıkardığı askerî yenilikler (silah teknolojisi ve kuvvet yapıları) sebebiyle etkisini yitirmiştir. Modern dönem savaş alanı artık daha küçük askerî birliklerin yönetimine sahne olurken, fiziksel yakınlık ve kişiler arası temasın nadiren olduğu bu ‘dağınık’ koşullarda, askerî liderler muharebe sahasında üstünlük kurabilmek ve birliği bir arada tutabilmek için sosyal-psikolojik birlikteliğe daha fazla ihtiyaç duymak zorunda kalmıştır.¹¹

Savaş koşullarında sosyal ve psikolojik faktörlerin önemine ilişkin görüşlere 19.yüzyıldan itibaren rastlamak mümkündür. Bu görüşler savaşı ‘moral ve ahlak’ meselesi olarak yorumlarken, ordunun savaşçılık yeteneğini geliştiren birincil durumun ‘ruh gücü’ olduğunu vurgulamaktadır. Carl von Clausewitz ruhsal gücün önemini “... psikolojik tepkileri hesaba katmadan bir zaferin etkilerini açıklamak mümkün değildir” şeklinde ifade ederken,¹² Napolyon savaş alanında moral gücü fiziki güce oranla daha belirleyici bir durum olarak görmektedir.¹³ Karl v. Schoenau grup uyumu için “savaş topluluğunun görünmeyen iskeletidir” der.¹⁴ Askerî liderlerin ve stratejik düşünürlerin savaş alanındaki birliklerin moral gücüne atfettiği bu önem ilerleyen dönemlerde grup uyumuna ilişkin değerlendirmelere rehberlik etmiştir.

Uyumun ne olduğu, nasıl ölçüleceği, hangi düzeylerde gözlemlenebileceği, nasıl sağlandığı, süreç içinde hangi koşullara bağlı olarak arttığı veya azaldığı, yüksek ya da düşük grup uyumunun sağladığı fayda ya da dezavantajların neler olduğu ve uyumu geliştirebilecek personel sisteminin nasıl tasarlanacağı gibi sorular birçok akademik perspektiften tartışılmıştır.¹⁵ Araştırmacılar uyum düzeyini “açıklamak” için çevresel koşulları, demografik nitelikleri ve grup içi ile grup dışındaki belirleyici hususların kombinasyonunu kullanmışlardır.¹⁶ Literatürde uyuma ilişkin tanımların sayıca fazla olduğunu ve uyumu inceleyen araştırmacılar tarafından üzerinde uzlaşı sağlanan tek bir tanım

⁸ Dirk W. Oetting, *age*, 126.

⁹ Her ne kadar birçok askerî tarih çalışması bu savaş düzenlerini Antik Yunan ve Roma dönemiyle başlatsa da aslında M.Ö. 25. yüzyıla ait arkeolojik buluntular Sümer ve Asurluların falanks düzenini kullandığını göstermektedir.

¹⁰ Roel Konijnendijk, *The Eager Amateur: Unit Cohesion and the Athenian Hoplite Phalanx*. In *Unit Cohesion and Warfare in the Ancient World* (New York: Routledge, 2023), 19-20; Nicholas Sekunda, *Greek Hoplite 480-323 BC*. (Oxford: Osprey Publishing, 2000).

¹¹ Elliot P. Chodoff, “Ideology and Primary Groups”, *Armed Forces & Society*, 9, no:4 (1983): 574-575.

¹² Carl von Clausewitz, *On War*. çev. Michael Howard, Peter Paret, (New York: Everyman’s Library, 1993), 217.

¹³ Liddell Hart, *Strategy*, (Londra: Fabel and Fabel, 1954), 4.

¹⁴ Oetting, *age*, 88.

¹⁵ Uyuma ve içeriğine yönelik akademik belirsizliğin nedeni elde edilen bulguların genellikle ilgili araştırma ya da araştırmacıların akademik eğitimine göre değişim göstermesidir. Sosyal bilimler analiz düzeyleri bakımından farklılık gösterdiğinden, uyum odakları da farklılık gösterir. Grup uyumu psikoloji, sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi araştırma sahasında kalan bir tartışmadır. Bkz. Guy L. Siebold, “The essence of military group cohesion” *Armed forces & society* 33, no:2 (2007): 287.

¹⁶ Mikael Salo ve Guy L. Siebold, “Variables impacting peer group cohesion in the Finnish conscript service.” *Journal of Political & Military Sociology* 36, no:1 (2008): 2.

olmadığını bu noktada belirtmek gerekir.¹⁷ Fakat genel bir çerçevede içinde uyum, üyeler (liderler ve akranlar) arasında sosyal ve göreve yönelik ilişkiler ile belirli grup düzeylerinde (birincil grup ve ikincil grup) üyelerin paylaştıkları dayanışmaya dayalı deneyimler tarafından oluşturulan dinamik ve sürekli gelişime sahip bir bütünleşme ürünüdür.¹⁸

Gross ve Martin, uyumu “bir grubun kriz ve tehdit anında yıkıcı güçlere karşı direnci” olarak kavramsallaştırmaktadır.¹⁹ Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ordusu tarafından yayınlanan raporda uyum, “stres zamanlarında grup üyelerini birey olarak ve bireyleri de çalışan, etkili bir birim olarak ayakta tutan ruh ya da güç sağlayan ilişkiler” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁰ Diğer bir tanım Charles Moskos tarafından yapılmaktadır. Ona göre grup uyumu “kişisel riskleri azaltmak amacı taşıyan karşılıklı pragmatik bir çabadır.”²¹ Oliver ve diğ., göre uyum, grup üyelerinin yoğun stres altında bir arada kalmaları ve hedeflerine ulaşmak için birlikteliklerini sağlama temel fikri altında çok boyutlu bir kavramdır.²² Görüldüğü üzere bu yaklaşımlar grup uyumunu görev yapma yeteneği, muharebe etkinliği ile muharip başarılar bağlamında performans sağlayıcı ve performans artırıcı bir değer olarak konumlandırmaktadır. Araştırmalardan elde edilen bulgular grup uyumunun hem savaş dönemlerinde hem de barış süreçlerinde stres ve zorlukların birlik performansı üzerindeki olumsuz etkilerine karşı bir tampon vazifesi gösterdiğini desteklemektedir.²³

Zaman zaman gündelik dilde uyumla eş anlamlı olarak kullanılan dayanışma kavramı sosyoloji literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Hem Durkheimci hem de Marksist yaklaşımlar dayanışmayı çeşitli toplumsal süreçlerin açıklanmasında kilit bir değişken olarak tanımlamaktadır. Bu analizlerden çok daha önce İbni Haldun, grup dayanışması dinamikleriyle ilgili olarak, kültürel ve ekonomik değerlerin ötesinde örgütlü şiddet biçimleri tarafından nasıl şekillendirildiği hususunda daha ayrıntılı bir değerlendirme sunmuştur. İbni Haldun’un asabiye olarak adlandırdığı güçlü grup bağları, karşılıklı sorumluluk ve ortak duygular çerçevesinde paylaşılan zorlu deneyimler neticesinde gelişmektedir. İbni Haldun’un altını çizdiği gibi “grup duygusu, kendini savunma, koruma ve hak iddia etme yeteneğini üretir.”²⁴

Charles H. Cooley ise sosyal grupları ve grubun üyeleri arasında meydana gelen dinamikleri sınıflandırmaya tabii tutarak açıklamış, “birincil” grupların birey davranışları üzerinde güçlü etkilere sahip olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Birincil grup tanımı bu bağlamda sosyoloji literatüründe önemli bir konuma kavuşmuştur.²⁵ Daha sonraki süreçte savaş motivasyonuna ilişkin

¹⁷ Albert A. Cota, Kenneth L. Dion, Charles R. Evans, Lindy Kilik, R. Stewart Longman, “The structure of group cohesion”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 21, no:6 (1995): 575.

¹⁸ Siebold, *agm*, 287.

¹⁹ Neal Gross ve William E. Martin. “On group cohesiveness.” *American Journal of Sociology* 57, no:6 (1952): 553.

²⁰ U. S. Department of the Army *Training, developing, and maintaining unit cohesion (Department of the Army Pamphlet No. 350-2)* (Washington, D.C. June 1982), 1-1.

²¹ Charles C. Moskos, “The sociology of combat” *The Greek Review of Social Research* (1972): 14.

²² Laurel W., Oliver, Harman Joan, Hoover Elizabeth, Hayes M. Stephanie ve Pandhi A. Nancy, “A Qualitative Integration of the Military Cohesion Literature,” *Military Psychology* 1, no:1 (1999): 59.

²³ Reuven Gal, “Unit morale: From a theoretical puzzle to an empirical illustration—An Israeli example”. *Journal of Applied Social Psychology*, 16, no:6 (1986): 549-564; David H. Marlowe, *Cohesion, anticipated breakdown, and endurance in battle: Considerations for severe and high intensity battle*, (Walter Reed Army Institute of Research: Washington, 1988); William D. Henderson, *Cohesion: The human element in combat*, (National Defence University Press, 1985).

²⁴ Siniša Malešević, “Warfare and group solidarity: From Ibn Khaldun to Ernest Gellner and beyond”, *Filozofija i društvo* 32, no:3 (2021): 390-393.

²⁵ Charles Horton Cooley, *Social Organization: A Study of the larger mind*, (Charles Scribner’s Sons: New York, 1909).

sosyolojik analizler, askerler arasında dayanışmanın görüldüğü ve birlik, beraberlik fikrinin pekiştirildiği alanları tanımlarken birincil grup ve ikincil grup kavramlarından yararlanmaya başlamıştır. Birincil grubun ordudaki yansıması kabaca 5-50 kişi arasında mevcudu olan tim-mangatakim seviyesindeki birliklerdir. Grup üyeleri birbirlerini isimleri, rolleri veya yüzlerini bilmeye ek olarak işgal edilen pozisyonun ötesinde bir geçmiş, kişilik ve nitelikler doğrultusunda tanırlar. Özellikle savaş dönemlerinde muharebe sahasında askerler zor koşulların üstesinden gelebilmek ve hayatta kalabilmek için kolektif fayda amacıyla güçlü sosyal bağlar geliştirirler. Grubun en önemli sosyal kontrolü, özellikle diğer askerlere sadakat ve yardım beklentileriyle bir kural ve alışkanlık haline gelmektedir.²⁶

İkincil gruplar ordu içinde genellikle mevcudu 100 ilâ 1000 kişi arasında değişen bölük ve tabur seviyesindeki birliklere tekabül eder. İkincil grup uyumu personelin en yakın üst örgütsel yapıyla kurduğu bağ sonucu oluşmakta ve üyelerin bu örgütün kurumsal nitelikleriyle özdeşleşmesini kapsamaktadır. Birincil gruplara göre daha resmi bir sosyal kontrol mekanizması bulunmaktadır. İkincil grup uyumunun derecesi; personelin sistemde tutulması, davranış sorunları ve askerlik hizmetine yönelik tutumları belirlemektedir.²⁷ Araştırmacılar tarafından birincil ve ikincil grup uyumu içeriğinde çizilen bu hatlar görev-sosyal uyum, duygusal-araçsal uyum, örgütsel-kurumsal uyum ve yatay-dikey uyum olarak da adlandırılmaktadır.²⁸

Uyumu yaratacak olan davranış tarzları, görüşler, fikirler, değerler veya birleştirici güçler nelerdir? Literatürde bu soruya cevap olarak birçok farklı boyut sunulmuş ve model geliştirilmiştir. Bu yaklaşımların geliştirilmesinin arka planında İkinci Dünya Savaşı boyunca çeşitli ordulara mensup askerlerin davranış tarzlarının çözümlenmesinde sosyal bilimcilerden istifade edilmesi bulunmaktadır. Bu süreçte kurumsallaşması henüz tamamlanmayan askerî sosyoloji daha sonraki dönemde klasik kabul edilecek eserleriyle askerlerin savaş motivasyonuna ve grup uyumuna ilişkin çeşitli açıklamalar getirmiştir.

Edward Shils ve Morris Janowitz, Alman Ordusu'nun İkinci Dünya Savaşı'ndaki performansı üzerine yaptıkları çalışmada temel bulgu uyumun, Nazi öğretisinin ideolojik ideallerine bağlılık gibi ulusal karaktere ait kavramlardan ziyade, küçük askerî gruplar arasındaki sosyal-psikolojik dayanışmadan ve arkadaşlık bağlarından kaynaklandığıdır. Birincil grup dayanışması ve kurulan arkadaşlık bağları aşırı stres koşullarında grubun örgütsel yapısını korumada dayanıklılığı artırmış ve böylece askerın örgütsel bağlamda etkili bir işlev görmesini sağlamıştır. Shils ve Janowitz analizlerinde askerler arasında uyumu sağlayan üç faktöre dikkat çekmektedir: (a) bireyin temel biyolojik ve hayatta kalma ihtiyacını karşılayan sosyal varlığa anlamlı bir üyelik; (b) bireyin bağlılığı için ordu ile rekabet edebilecek diğer gruplardan (örneğin aile vb.) bireyin izole edilmesi; (c) yüksek pozitif özdeşleşme, karşılıklı ilgi ve sevgiye sahip manga ile takım üyeleri.²⁹

²⁶ Barış Ateş, *age*, 146.

²⁷ Ateş, *age*, 147.

²⁸ Guy L. Siebold, "The evolution of the measurement of cohesion", *Military Psychology* 11, no:5 (1999): 5-26; James E. Griffith, "The measurement of group cohesion in U.S Army units", *Basic and Applied Social Psychology* 9, no:2 (1988): 149-171; Michael Hogg, *The social psychology of group cohesiveness*, (New York University Press: New York, 1992).

²⁹ Edward A. Shills ve Morris Janowitz, "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", *The Public Opinion Quarterly* 122, no:2 (1948): 280-315.

Amerikan askerlerinin İkinci Dünya Savaşı muharebelerindeki davranış tarzları Alman askerlerine göre daha detaylı incelenmiştir. Örneğin askerî tarihçi Samuel L. Marshall'ın “Men against Fire”³⁰ ve Samuel Stouffer vd., dört ciltlik eseri “The American Soldier”³¹ bunlar arasındadır. Her iki çalışma, askerî sosyolojinin birbirini tamamlayan klasiklerini oluşturmaktadır. Hem Stouffer vd. hem de Marshall, Shils ve Janowitz'in grup uyumunda altını çizdiği arkadaşlık bağlarının önemini vurgulamaktadır. Marshall'a göre “işin özü, askeri, arkadaşları ile bir arada bulundurmaktır.” Marshall her ne kadar arkadaşlık bağı önemli bir koşul olarak değerlendirse de literatürde onu ayrı bir konuma taşıyan temel argümanı, ‘silah kullanma’yı muharebe değerinin önemli bir kriteri, grubun bütünleşmesi ve uyumu ile ilişkili bir etken olarak değerlendirmesidir.³² Stouffer vd., 5000'e yakın askere uyguladıkları anket çalışmasında, birincil grubu ve güvene dayalı arkadaşlık bağı, bireysel olarak askerin muharebe stresine karşı mücadele etmesini sağlamada temel değerlerden biri olarak tespit etmişlerdir.³³

İkinci Dünya Savaşı döneminden itibaren literatürde hâkim olan tema, askerî etkinliğin birincil grup düzeyindeki kişilerarası sosyal ilişkilerle açıklanabileceğiydi. Arkadaşlık, üyeler arası yakın ilişkiler veya genel çerçevede sosyal uyum, muharebede askerin performansını açıklamada öncelikliydi. Bu önceliğe uygun olarak elde edilen bulgular Kore Savaşı ve Vietnam Savaşı'nda Amerikan askerleri odağında denenmiş veya yeni etkenler eklenerek formüle edilmiştir. Araştırmalar hem kurumsal ölçekte hem de bireysel girişimler neticesinde oluşmuştur. ABD Ordusu özellikle ileri eğitim düzeylerinde performans gösterebilecek, yüksek derecede uyumlu birlikler oluşturmaya odaklanmıştır. ABD Ordusu Davranışsal ve Sosyal Bilimler Araştırma Enstitüsü (*US Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences*) ile Walter Reed Ordu Araştırma Enstitüsü gibi kuruluşlar askerî performansı iyileştirmeye yönelik olarak, birliklerin durumunu ölçmek, değerlendirmek ve analiz etmek üzere görevlendirilmiştir. Bu araştırmalar birlik uyumunun dört genel boyutla temsil edildiğini göstermiştir: (a) askerler arasında görev odaklı ve duygusal ilişkilerin kalitesi; (b) askerler ve liderleri arasındaki ilişkilerin düzeyi; (c) askerlerin ordunun değerlerini içselleştirmesi; (d) askerlerin birlik yapısına karşı hissettikleri güven. Bu dört boyut üzerine geliştirilen ölçekler yüksek derecede iç tutarlılık, öngörülebilirlik ve geçerlilik göstermiştir.³⁴ Goodracre³⁵, Roger W. Little³⁶, Renner³⁷, Fowler³⁸ ve Siebold³⁹ çalışmaları sosyal uyum ve arkadaşlık bağları olgusunu grup uyumu doğrultusunda ele alan, literatürün bu yönde ilerlemesine katkı sağlayan diğer araştırmacılarıdır.

³⁰ Samuel L.A. Marshall, *Men against fire: the problem of battle command*, (University of Oklahoma Press Edition: Oklahoma, 2000).

³¹ Samuel A. Stouffer ve diğ., *The American Soldier: Adjustment During Army Life, Studies in Social Psychology in World War* (New York: Science Editions, 1965), İlk baskısı 1949 yılında Princeton University Press tarafından yapılmıştır.

³² Samuel L.A. Marshall, *age*, 39-56.

³³ Samuel A. Stouffer ve diğ., *age*, 136-175.

³⁴ James Griffith, *Measurement of group cohesion in US Army units*, 155-156.

³⁵ Daniel M. Goodracre, “Group characteristics of good and poor performing combat units”, *Sociometry* 16 (1953): 168-179.

³⁶ Roger W. Little, Buddy relations and combat performance, (iç.) Morris Janowitz (der.) *The new military*, (Russell Sage Foundation: Beverly Hills, 1964), 195-224.

³⁷ John A. Renner, “The changing patterns of psychiatric problems in Vietnam”, *Comprehensive Psychiatry* 14, (1973): 169-182.

³⁸ John G. Fowler, “Combat cohesion in Vietnam”, *Military Review* 59, no:12, 1979: 22-32.

³⁹ Guy L. Siebold, “The evolution of the measurement of cohesion”, (1999).

Grup uyumunda sosyal entegrasyonu vurgulayan yaklaşımlar arasında Siebold'un Standart Modeli önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁰ Standart model, hem birincil grup uyumu (akran ve lider bağı) hem de ikincil grup uyumundan (örgütsel ve kurumsal bağ) oluşmaktadır. Akran bağı, aynı hiyerarşik seviyedeki askerler arasındadır. Lider bağı ise hiyerarşik yapıda dikey bir şekilde farklı rütbelerde askerler arasında oluşmaktadır. Başarılı liderlik ile desteklenen bir grup askerde uyum, asgarî denetim ve ortak hedeflere ulaşılmasında ortaya çıkan yüksek motivasyon ile kendini gösterecektir.⁴¹ Örgütsel bağ, personel ile bir üst organizasyon (örneğin, bölük veya tabur) arasındayken, kurumsal bağ personel ile bağlı bulunduğu daha üst yapı (kara, deniz veya hava kuvvetleri gibi) arasında kurulmaktadır. Örgütsel bağ içsel olma eğiliminde olan, örgütsel hedeflere ve sosyalleşmeye dayanan resmi ya da gayri resmi ilişkilere dayanmaktadır. Askerin gösterdiği çaba, sadakati, bağlılığı, görev performansı, eğitimi ve amaç duygusu destekleyici sosyal etkileşimlerle karşılanır.⁴²

Kurumsal bağ askerlerin daha büyük genel ordu teşkilatıyla bütünleşmesinin ürünüdür. Daha geniş ölçüde kurumsal bağ toplum ve kültürle bağlantılı bir amaç ile anlamlılık duygusu sağlamaktadır. Ücret, kariyer ilerlemesi, roller ve yaşam tarzı gibi unsurlar kurum tarafından onaylanmış ve belirlenmiş bir destek karşılığında üyelere sunulmaktadır. Grup içindeki akran ile lider bağı birlikte birincil grup uyumunu oluştururken, örgütsel ve kurumsal bağlar daha çok ikincil grup uyumu üzerinde etkilidir. Her bir bağlanma türü duygusal (reaktif) ve araçsal (amaç/eylem/proaktif) olmak üzere iki yöne sahiptir. Siebold için güçlü birincil grup uyumunun özünde grup üyeleri tarafından paylaşılan güven ile ekibin birlikte çalışma kapasitesi yatmaktadır. İkincil grup uyumu özünde ise sosyal etkileşimlerle birlikte kuruma karşı hissedilen güvenilirlik bulunmaktadır. Birincil grup uyumu performansla daha ilişkili bir durum olduğundan 'savaşçıyı' yaratır, ikincil grup uyumu profesyonel asker kimliğini inşa etmektedir. Birincil ve ikincil grup uyumunun tüm bu işlevsel yönleri ele alındığında, uyum, birincil grup düzeyinde sosyal ve görev uyumu; ikincil düzeyde örgüt amaçları, kurumsal yapının istekleri/gereklilikleri temelinde bir dizi birleştirici güç aracılığıyla yaratılır. Sonuç olarak standart model, uyumu etkileyebilecek faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: (a) grup üyeleri arasında zaman içinde oluşan uyumlu sosyal bağlar, (b) sosyal düzeyde benzerlikler ve ortaklıklar, (c) liderlik.⁴³

Literatürde arkadaşlık bağına veya genel anlamda sosyal uyumun grup uyumuyla özdeşleştirilmesine karşı geliştirilen birçok eleştiri bulunmaktadır. Örneğin Bartov⁴⁴ ve Moskos⁴⁵ siyasi motivasyonun ve ideolojik bağlılıkların uzun süreli arkadaşlık bağlarının görülmediği veya yeterli olmadığı durumlarda dayanışma yarattığını iddia etmiştir. Grubun ideolojik bağlılığı ve ideolojik etkenler Malesevic tarafından farklı bir bağlamda ele alınarak açıklanmıştır. Ona göre grup uyumu örgütsel ve ideolojik süreçlerin bir ürünüdür. Askerî performansı işlevsel kılan, ideoloji ve

⁴⁰ Guy L. Siebold, "The essence of military group cohesion", *Armed Forces & Society* 33, no:2, (2007): 286-295; Guy L. Siebold, "Key questions and challenges to the standard model of military group cohesion", *Armed Forces & Society*, 37, no:3, (2011): 448-468.

⁴¹ Michelle M. Zazanis, Stephen J. Zaccaro, & Robert N. Kilcullen, "Identifying motivation and interpersonal performance using peer evaluations", *Military Psychology* 13, no:2 (2001): 73-88.

⁴² Guy L. Siebold, "The Essence of military group cohesion", 289-290.

⁴³ Guy L. Siebold, *The Essence of Military Group Cohesion*, 286-290.

⁴⁴ Omer Bartov, "The conduct of war: Soldiers and the barbarization of warfare", *Journal of Modern History* 64(Suppl.), (1992): 32-45.

⁴⁵ Charles C. Moskos, "The American combat soldier in Vietnam", *Journal of Social Issues* 31, no:4 (1975): 25-37.

devlet örgütlenmesidir. Ulusal kapasite -kitlesel seferberlik, ekonomik kaynaklar vb.- hem çatışmanın sürdürülebilirliğini hem de grubun uyum düzeyini belirlemektedir.⁴⁶ Coser⁴⁷, Stein⁴⁸, Lott&Lott⁴⁹, Gal⁵⁰ ve Manning⁵¹, grup içi dayanışma, bağlılık ve uyumu oluşturmada çatışmanın, tehdidin ve grup üzerinde stres faktörlerinin paylaşılan sorumluluk aracılığıyla olumlu etkisine dikkat çekmiştir. Kirkland⁵², Siebold & Kelly⁵³, Solomon vd.⁵⁴ ile Steiner ve Neumann⁵⁵ ilgili ve yetkin olarak görülen liderin, grup uyumu gelişimi ile pozitif yönlü bir ilişki gösterdiğinin altını çizirken, savaş alanında aşırı zorluklarla karşılaşan birliklerin güçlü lider ile askerleri arasındaki duygusal ilişki neticesinde daha az psikolojik kayba yol açtığını öne sürmüşlerdir. Ben-Ari ve Ben-Shalom, İsrail Silahlı Kuvvetleri (IDF)'de birincil grup uyumunun oluşumunda “hızlı güven” faktörünün altını çizmişlerdir.⁵⁶ Hew Strachan, İngiliz askerlerinin uyum ve savaş performansı üzerinde askerî eğitimin önemini vurgulamıştır.⁵⁷ Strachan'ın uyumu bir askerî pratik olarak ele aldığı bu görüşü Anthony King tarafından detaylandırılmıştır.⁵⁸

King'e göre birlik düzeyinde askerler yalnızca arkadaşlık bağları olarak değil, profesyonel kimlikleri doğrultusunda bir etkileşim içindedir. Bu bağlamda King için uyumun ana belirleyicisi, sosyal ilişkilerin temeli olarak gördüğü eğitim ve operasyonlar sırasında gelişim gösteren kolektif askerî uygulamalardır.⁵⁹ King, bir grubun performansını çok sayıda faktörün açıklayabileceğini kabul etmekle birlikte, uyumun en güçlü şekilde tekrarlanan yakın düzen muharebe uygulamalarıyla oluştuğunu savunmaktadır.⁶⁰ Durkheim'in sosyolojik kavramlarını (organik ve mekanik dayanışma) takip eden King kolektif askerî pratikleri, grubu ortak hedef (düşman) çerçevesinde harekete geçirme güdüsünün yaratıcısı olarak tanımlamaktadır. Askerlerin bir arada kaldığını ve iş birliği yaptıklarını bunu güçlü sosyal bağlar geliştirmenin bir sonucu olarak değil; uygulanan pratik ve eğitimleri yoluyla edindiklerini öne sürmektedir. Askerî eğitim sürecinde askerlere aşılacak yeterlilik, birliklerin kendilerini tanımlamasında önemlidir. Bu yeterlilik doğrultusunda askerler, dışsal sosyal özelliklerden ziyade temel beceri ve performansları ölçüsünde birbirlerini değerlendirmektedir.

⁴⁶ Siniša Malešević, *Why humans fight: The social dynamics of close-range violence* (Cambridge University Press: Cambridge, 2022), 230.

⁴⁷ Lewis A. Coser, *Functions of social conflict*, (Free Press: New York, 1956).

⁴⁸ Arthur A. Stein, “Conflict and cohesion: A review of the literature”, *Social Forces* 20, no:1 (1976): 143–172.

⁴⁹ Albert J. Lott ve Bernice E. Lott, “Group Cohesiveness as interpersonal attraction”, *Psychological Bulletin* 64, no:4, (1965): 259-309.

⁵⁰ Reuven Gal, “Courage under stress” içinde: Bretniz S. (der.), *Stress in Israel*, (Rheinhold: New York, 1983), 65-91.

⁵¹ Frederick Manning, “Morale, Cohesion and Esprit de Corps”, içinde: Reuven, Gal, Mangelsdorff A., (der.), *Handbook of military psychology*, (Wiley: New York, 1991), 453-470.

⁵² Faris L. Kirkland, *Leading in COHORT companies*, (Walter Reed Army Institute of Research: New York, 1987).

⁵³ Guy L. Siebold ve Dennis R. Kelly, *Development of the platoon cohesion index*, (US Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences: Alexandria, 1988).

⁵⁴ Zahava Solomon, Mario Mikulincer ve Stevan Hobfoll, “Effects of social support and battle intensity on loneliness and breakdown during combat,” *Journal of Personality and Social Psychology* 51, no:6, (1986): 1269-1276.

⁵⁵ Meir Steiner ve Micha Neumann, “Traumatic neurosis and social support in the Yom Kippur War returnees”, *Military Medicine* 143, (1978): 866-868.

⁵⁶ Uzi Ben-Shalom, Zeev Lehrer, & Eyal Ben-Ari, “Cohesion during military operations: A field study on combat units in the Al-Aqsa Intifada”, *Armed Forces & Society* 32, no:1, (2005):63-79.

⁵⁷ Hew Strachan, “Training, morale and modern war”, *Journal of Contemporary History* 41, no:2, (2006): 211–227.

⁵⁸ Anthony King, “The Word of Command: Communication and Cohesion in the Military,” *Armed Forces & Society* 32, no: 4 (2006): 493-512.

⁵⁹ Anthony King, *agm*, 495.

⁶⁰ Anthony King, *The combat soldier: Infantry tactics and cohesion in the twentieth and twenty-first centuries*. Oxford University Press: Oxford, 2013), 39.

King'in ifadesiyle "sadece grubun kolektif askerî hedeflerine katkıda bulunabileceğini kanıtlayanlar, daha kişisel ve samimi etkileşimlere erişebilecektir."⁶¹ King'in çalışmasındaki tespitlerinin ağırlıklı olarak işlevsel ve görev odaklı bir yapıya ait olduğu görülmektedir.

Standart Modele yönelik bir diğer önemli eleştiri de Charles Kirke tarafından getirilmiştir. Kirke'nin yaklaşımında King'in birbiriyle rekabet ve mücadele içinde olan küçük grupların ortak hedef söz konusu olduğunda geliştirdiği uyum argümanı önemli bir yer tutmaktadır. Kirke'ye göre referans gruplar ve durum tanımı, belirli bir olay ya da eylemin açıklanmasında uygunluğu belirlemektedir. Bu nedenle Kirke uyum süreçlerinin içine gömülü olduğunu düşündüğü askerî kültüre işaret etmektedir.⁶² Yazarın bu yaklaşımı esasen sosyolojik bir kavram olan "sosyal yapı"dan yola çıkmıştır.⁶³

Kirke'ye göre sosyal yapı, insan gruplarının ya da bireylerin birbirlerine karşı kendilerini organize etmelerine ve yönetmelerine kaynak sağlayan, böylece sıradan günlük olaylara ortak bir biçim ve öngörülebilirlik kazandıran, ortak fikirler, kurallar ve davranışlar bütünüdür. Bu kavram toplumsal yapının davranışları zorlama gücüne sahip olduğunu ve bireylerin toplumdan kopamayacağını öne sürmektedir. Kirke orduda dört ayrı sosyal yapıdan bahsetmektedir. Bunlardan ilki resmi komuta yapısıdır. Resmi komuta yapısı, disiplinin uygulanması ve emir-komuta hiyerarşisinin akışı için düzenlenen mekanizmaları içermektedir. İkincisi, resmi kısıtlamaların dışında, askerî etik değerlerin hiyerarşi içinde hem dikey hem de yatay olarak uygulanmasını içeren gayri resmi yapıdır. Bu iki yapıyla birlikte İngiliz Ordusunun kültürel niteliğini yansıtan ilave üçüncü ve dördüncü sosyal yapılardan daha söz etmektedir. Üçüncüsü, sadakat/kimlik veya "aidiyet" yapısıdır. Aidiyet yapısı çeşitli örgütsel seviyelerdeki küçük veya büyük grupların birbirini tamamlaması, iç içe geçmesiyle kendini göstermektedir. Son olarak görevlerin yerine getirilmesinde "asker" olmakla yani askerliğin gereğini yerine getirmek ifadeleriyle bağlantılı, tutum, duygu ve beklentilerle şekillenen işlevsel yapı bulunmaktadır. Sosyal yapıların her birinin kendine özgü bağlayıcı nitelikler ve aralarındaki bağ ne kadar kuvvetli olursa, uyum seviyesinin derecesi de yüksek olması beklenmektedir. Sonuç olarak Kirke yüksek derecede uyum gösteren askerî birliklerin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: (a) detaylı komuta yapısı; (b) hiyerarşi içinde gelişen gayri resmi bağlar; (c) gruba karşı aidiyet ve sadakat duygusu ve (d) görevlere karşı olumlu tutumlar ve davranış tarzları.⁶⁴

Peki askerî uyum konusunda Türkçe literatür ne durumdadır? Türk asker veya akademisyenler tarafından bu konuya dair yazılmış bir eser tespit edebildiğimiz kadarıyla yoktur. 1930 ve 40'lı yıllarda yayımlanan bazı yayınlarda moral gücü, kitle psikolojisi gibi meselelere temas edilmiştir.⁶⁵ Ancak bu kitaplar çoğunlukla dini ve milli değerleri ön plana çıkaran ve hatta zaman

⁶¹ Anthony King, *Word of Command*, 510.

⁶² Charles Kirke, "Group cohesion, culture, and practice." *Armed Forces & Society* 35, no:4, (2009): 745-746.

⁶³ Sosyal insan gruplarının ya da bireylerin birbirlerine karşı organize olmalarını ve yönetmelerine kaynak sağlayan, böylece günlük olaylara ortak biçim ve öngörülebilirlik kazandıran, paylaşılan fikirler, kurallar ya da geleneksel davranış tarzlarının bütünü olarak tanımlanmaktadır. 19. yüzyılda ortaya atılan kavram, bireylerin toplumdan ayrışamayacağını; "toplum" ve "sosyal yapı"nın bireysel davranışları zorlama gücüne sahip olduğunun altını çizmektedir. Bkz. Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, (Polity: Cambridge UK. 1984).

⁶⁴ Charles Kirke, *agm*, 749-751.

⁶⁵ İbrahim Hakki, *Harp Gücü ve Moral Güçler*, (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1934). Nureddin Fuat Alpkartal, *Silahlı Kuvvetlerde Moral*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1951). Ahmet Faik (Türkmen), *Askerliğin Psikolojisi*,

zaman hamasete kaçan ifadelerle doludur. Askerî uyumun özünü yakalayan ya da bu konuda Türk sosyal bilimcilerden çok önce meseleyi açıklayan tespitler ise beklenmedik şekilde bir romancıdan, Kemal Tahir'den gelmiştir. Bir Mülkiyet Kalesi romanında ideoloji, milliyet veya dini değerlerden önce asker için kalabalığın yani bir arada bulunmanın önemini anlatmaktadır.⁶⁶ Bunların haricinde son yıllarda doğrudan meseleye temas eden çeviri bir kitapta askerî uyum konusu ele alınmaktadır.⁶⁷ Bir başka çeviri eserde ise sadece birkaç sayfalık bir genel bilgi vardır.⁶⁸ Ancak son tahlilde bir Türkçe literatürden bahsetmek neredeyse imkansızdır.

Bu tespit ışığında bizim çalışmamızda da genel olarak King ve Kirke'nin öne sürdüğü faktörler dikkate alınmaktadır. Birincisi bu çalışmalar artık eski araştırmalara göre olgunlaşmış ve daha sağlam bir temel üzerine inşa edilmiştir. İkinci olarak toplumsal değişkenlere dair kapsamlı bir tartışma içermektedir. Kısaca özetlemek gerekirse, askerî uyum tartışmasında King, askerlerin önce güçlü sosyal bağlar geliştirdikleri için değil, eğitim başta olmak üzere ortak süreçler ya da başka bir deyişle pratik yoluyla bir arada kaldıklarını ve bu süreçlerin sonucu olarak sosyal bağlar kurduklarını ve işbirliği yaptıklarını öne sürmektedir. Bir arada yaşayan, zorlukları paylaşan ve bu şartlarda iş birliği geliştiren askerler sosyal bağ geliştirir ve bu da uyumu getirir. Kısaca etkin ve zorlayıcı eğitim ve operasyonlar güçlü bir uyum için ön şarttır. King, daha sonra tezini ayrıntılı bir şekilde yeniden ifade etmiş ve kolektif askerî uygulamanın (eğitim ve operasyonlar dahil) uyum için bir ön koşul olduğunda ısrar etmiştir.

Grup uyumu doğrudan savaş alanında askeri, neyin veya hangi etkenlerin motive ettiği sorusu üzerinde yükselmiştir. Genel itibarıyla soruya verilen cevaplar bireysel ve grup düzeyinde uyumun ortaya çıkmasına işaret etmektedir. Hem bireysel hem de grup düzeyinde getirilen çeşitli açıklamaların kesişim noktasında güven olgusu bulunmaktadır. Bu nedenle grup uyumunun çekirdeğini her şeyden önce güven ve daha genel anlamda uyumlu sosyal ağlar oluşturmaktadır. Uyumlu sosyal ağları yaratan süreçler arkadaşlık bağları, liderlik, dış tehdit düzeyi, askerî eğitim, ideolojik bütünleşme ve kurumsal kültür gibi çeşitli başlıklarla açıklanmıştır. Nihayetinde herhangi bir değişken doğrultusunda gelişim gösteren grup uyumu askerî motivasyonu yaratırken, motivasyonun bir çıktısı olarak askerî etkinlik sağlanmaktadır. Peki Türkiye'de durum nedir?

(İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitapevi, 1933). Remzi Yiğitgüden, *Askerlik Psikolojisi*, (Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1941). Baha Arıkan, *Ordu Psikolojisi*, (İstanbul: Anıl Yayınevi, 1960.) Baha Arıkan, *Komutanlığın Psikolojisi*, (İstanbul: Bozkurt Kütüphanesi, 1941). Faik Türkmen, *Manevi Silah Moral*, (Ankara: Medeniyet Matbaası, 1959).

⁶⁶ İlgili paragraf için bakınız: "Bölükleri kimbilir kaç kere mevcudunun yüzde doksanını zayi edip yeniden doldurdu? Yanlarında kimbilir kaç yüz arkadaş vurulup düştü? Ölümünden hiç mi korkmaz bu herifler? Hiç mi evlerini, karılarını, çocuklarını özlemezler? Bu çekilen çile, parayla, cennet vaadiyle, en yüksek şan ve şerefle ödenir çeşitten değil... İnsanı bu halde, vatan sevgisi, düşman ayağı altında kalmak korkusu da tutamaz. Herkes, bitmez tükenmez bir oyunun hırsına kapılmış... insanları burada kalabalık zapt ediyor. Nitekim, daima tek başına kalanlar kaçıyorlar. Mangasını ayartan çavuşlar müstesna!" (Bir Mülkiyet Kalesi s.373-4). Kemal Tahir'in bu paragrafı 8 nolu atıfta açıklanan durumun mükemmel bir ifadesidir. Konuya dair genel bir değerlendirme için: Barış Ateş, "Kemal Tahir'in Savaşçı Subayları ve Ordu Anlayışı Üzerine Bir Tahlil", içinde: *Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir* ed. Ayşen Şatıroğlu, (İstanbul: Ketebe, 2024), 137-158.

⁶⁷ Bakınız Dirk W. Oetting, age.

⁶⁸ Ulrich Bröckling, *Disiplin - Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, çev. Veysel Atayman, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 384.

KOMANDO BÖLÜĞÜ 1997-2000

İç güvenlik operasyonlarında aktif görev yapmış ve şehit ve gazi personelin bulunduğu komando birliğinin askerleri başlangıçta küçük gruplar halinde görüşürken 2012'den itibaren düzenli olarak ve daha büyük gruplar halinde iletişim ve dayanışma içerisinde olmuştur. Bu askerler özellikle sosyal medyayı kullanarak organize olmakta, şehit ailelerini ziyaret etmekte ve bazı tatillerini birlikte geçirmektedir. Erbaş ve erlerle yapılan mülakatlarda silah arkadaşlığı ve ölüm-kalım meselesinin olduğu birliklerde görev yapmış olmaları en önemli uyum kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır. Zor şartlara katlanma ve gerekirse hayatlarını riske atmalarını sağlayan en önemli unsurlar olarak “görevin önemi”, “ordunun peygamber ocağı olması” ve “aileden almış oldukları terbiye” faktörlerini belirtmektedirler.

Bu komando birliğinin subay-astsubay-uzman erbaş kadrosu yaklaşık 15 civarındadır ve geriye kalan grup 100 civarında zorunlu erbaş ve erlerden oluşmaktadır. Komando birliğinin en önemli özelliği muhtemelen 7-8 ili kapsayan oldukça geniş bir alanda operasyonlara katılmış olmasıdır. Alan bu kadar geniş olduğu için her seferinde farklı bir coğrafyada harekât icra etmişlerdir. Bu durum, farkındalığı ve adaptasyon seviyesi yüksek bir birlik olmalarını sağlamıştır. Ayrıca bilinmeyen bölgede operasyon icra eden birlikler daha disiplinli hareket ederler çünkü belirsizlik askerlerin tetikte olmasını sağlar. Çok sık operasyon yapmaları nedeniyle hem fiziki kondisyonu hem de araziyi kullanma becerileri de gelişmiştir. Bu beceriler henüz İHA ve SİHA'ların kullanılmadığı, termal kamera ve gece görüş dürbünlerinin sayıca çok yetersiz olduğu, kompozit başlık ve yelek gibi koruyucu teçhizatın bulunmadığı yıllarda çok önemlidir. Özellikle son yılında neredeyse tüm operasyonlarda öncü birlik olarak görev yapmıştır. Sarp ve ormanlık arazide yolunu kaybetmeyeceğine inanılır. Nitekim aylar sonra başka bir bölüğe öncü görevi verilmiş ve gece yolunu kaybedince öncü görevi tekrar bu bölüğe verilmiştir. Her bölgeye girmek, aramak ve fiziken orada bulunmak zorunda olan komando birliği amiyane tabiriyle samanlıkta iğne aramaktadır. Dolayısıyla sıradan bir birliğin 8-10 saatte kat ettiği mesafeyi 4-5 saat gibi bir sürede geçebilmektedirler. Birliğin çatışmalarda ele geçirdiği teröristlere ait bazı günlük ve yazılı dokümanlarda çoğu zaman teröristlerle karşılaştığı ancak nitelikli bir birlik olarak değerlendirildiği için saldırıya maruz kalmadığı ortaya çıkmıştır. Arazinin aşırı ormanlık yapısı nedeniyle zaten terörist istemediği müddetçe bulunması çok zor olduğundan dolayı çoğu zaman çatışmanın yeri ve zamanı komando birliğinin inisiyatifi dışında kalmıştır.

Komando birliğinin birkaç gün arayla çatışmaya girdiği durumlar söz konusudur. Bu çatışmalarda hem şehit hem de gaziler vardır. Askerler dayanışma duygularının gelişmesinde bu tür olayların açık bir etkisinden bahsetmektedir. Yani silah arkadaşlarının kaybı ya da yaralanması geride kalanların kenetlenmesini arttırmaktadır. Bu durum uyum seviyesini yükseltmekte ve birliğin sonraki görevlerinde etkinliğinin artmasına neden olmaktadır. Ancak bir diğer konu operasyonların zorluğudur. Bazen günlerce yürümek zorunda kalmaktadırlar. Üstelik bu yürüyüşler çoğunlukla tehlikenin çok yakından gerçekleştiği sık ormanlık alanlarda geçmektedir. Ayrıca iklim şartları da zorlayıcıdır. Yüksek rakımlı dağlar, derin vadiler, bazen kayalık arazilerde ortalama 40 kg yük taşıyan askerler her seferinde güçlenerek çıkmaktadır. Bir asker, bu bölükte kaldığı süredeki operasyon sayısını ortalama 86 olarak hesaplamıştır. Acemi eğitimi ve izin süreleri çıktığında her üç günde bir operasyon icra edildiği ve bazı operasyonların günlerce devam ettiği göz önüne alındığında çoğu gece askerlerle yıldızlar arasında bir çatı olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bazı askerler yükün

ağırlığından dolayı kısa molalarda çöktüğünde tekrar kalkmak için mutlaka badisinin (bugünkü adıyla can dostunun) yardımına ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.

Gece geçici üs bölgelerinde her seferinde yeniden mevzilenen bazen aşırı soğuklarda kar örtüsü altında kalan ve hatta kar kalınlığından dolayı havanları mevzilendiremeyen bu askerler için devam etmenin en büyük motivasyonu yanındaki silah arkadaşıdır. Nitekim mülakatlara katılan askerlerin birçoğu zorlayıcı şartların kendilerini daha da güçlendirdiğini ve geride kalmamak ya da operasyonu tamamlayamayan durumuna düşmemek için çaba sarf ettiğini ve çoğu zaman yardımın en yakınındaki arkadaşından geldiğini belirtmektedir. Bir askerın ifadesiyle “gasbet” olmamak önemlidir.⁶⁹ Nitekim Bölük Komutanı da bunu doğrulamaktadır: “*Tertibinin, yan birlikteki arkadaşının etkisinden dolayı işi bırakmaz. Sana bana hesap vermiyor, onlara hesap veriyor ve onların gözünde sağlam bir asker olarak görünmek istiyor. İnsanın gücünün sınırı yok.*” Kısaca bölüğün hiç şehidi olmasaydı bile arazi ve iklim şartları ve operasyonel tempo en son tahlilde birliğin uyumunu arttıran unsurlar olarak ortaya çıkacaktı. Ancak bu durumda şu soru önemini korumaktadır: iç güvenlik bölgesinde benzer şartları yaşayan çok sayıda birlik var iken uyumun sağlanması sadece iklim-arazi-operasyonel tempoya bağlanabilir mi?

Bu noktada dikkati liderlere çevirmek gereklidir. Komando birliğin başında komando okulunda öğretmen olarak görev yapmış ve mesleğinin uzun bir dönemini komando birliklerinde geçirmiş 1988 Harbiye mezunu tecrübeli bir yüzbaşı vardır. Askerler Bölük Komutanının sert mizacına rağmen sevilen ve saygı duyulan bir komutan olduğunu belirtmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi zor görev şartlarında güven duyulan bir figür olmasıdır. Birçok asker Bölük Komutanını işini bilen bir subay olarak kabul etmektedir. Bölük Komutanı o döneme ait tecrübesini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bölüğün kalitesi öncelikle lider kadro ile başlar. Bu zamanla askerlere de sirayet eder. Mesela bizim askerlerimiz birbirlerini hiç bırakmadılar. Şehir şehir dolaştık. O bölgedeki ormanlık alanlara girmek herkesin yapacağı iş değildi. Ama bizim için sıradan bir olgu haline geldi. Dolayısıyla bunu yapabilen birliklere teröristler de kolay kolay yanaşamazdı. Üstelik fiziksel kapasite çok yüksekti. Bir ara biz çanta tarttık ve 40 kg üzeri yük çıktı. Bunu dağ bayır herkes taşıyamaz. Bazı yeni çocuklar baygınlık geçirirdi ama arkadaşları adamı, çantasını, silahını sırtında taşırdı. Bu çocuklara borçluyuz. Ama lider kaytarırsa onlar da yapmazdı. Nasıl başlarsan öyle gider.”

Yine bölükteki her statüden “işinin ehli” rütbeli personelin varlığı uyumu arttırmaktadır. Bölüğün bir askeri bu durumu “baş nereye giderse kol ve bacaklar da oraya gider” diyerek özetlemektedir. Kıdemli takım komutanına göre de “birleştirici unsur liderlerdir”. Akranları arasında saygı duyulan 1994 Harbiye mezunu bu subay durumu şöyle özetlemektedir:

“Sadece amiyane tabiri ile gaz vererek olmaz bu iş. Zaten asker bunu fark eder. O insanların derdini dinlemek, değer vermek, ortak olmak esas mesele. Ben emrederim onlar da yapar diye bir şey yok. Adama değer vermezsen istediğin kadar komando andını oku, önemli olan değer vermek. Zaten arazide üst-ast bir yere kadar. Biz kendimizi hiç farklı tutmadık. O da çanta taşıdı biz de taşıdık. Bu açıdan bizi kendilerine yakın gördüler. Bizim egomuz yoktu. Bence bir lider için en iyi

⁶⁹ Birçok birlikte görevden kaçan, zayıf veya işini iyi yapamayan askeri tanımlamak için kaynağı ve nasıl ortaya çıktığı bilinmeyen tabirler vardır. İşte “gasbet” bu tabirlerden birisidir. Yine buna benzer şekilde bazı birliklerde de “poşet” tabirinin kullanıldığı görülmüştür.

özellik egosunu törpüleyebilmiş olmasıdır. Biz askerle aynı mevzideydik, ama hiçbir zaman saygısızlık da etmediler.”

Aynı subay askerin kahramanlığına dair şu çarpıcı örneği vermektedir. Uçarbirlik hareketlerinde ilk sortilerde personel sayısı düşük tutulur. Bu ilk sortiler aynı zamanda en riskli olandır. Ama birçok asker “neden ilk sortiye yazılmadığının” hesabını sormaktan çekinmezdi. Ölüm veya yaralanma riskini bile bile bu taleplerini dile getirirlerdi. Kısaca Takım Komutanı, askerlerin ölüm korkusu duymadığını ve liderlere güven olunca doğal olarak motivasyonun da arttığını ifade etmektedir.

Dolayısıyla eğer lider kadro zayıf olsaydı muhtemelen zor görev şartlarına uyum sağlayanlar kadar görevden kaçmak için çaba sarf eden dolayısıyla uyumu bozan askerler de olacaktı. Nitekim bu komando bölüğünde bölgenin yapısı nedeniyle firar etmek zaten mümkün değildir ama operasyonlarda görev almamak için istekte bulunan sadece bir asker olmuştur. Elbette bunun komando birliklerine gönderilen askerlerin seçimi ve eğitimi ile de ilgisi olabilir. Ancak birçok komando birliğinde görevden kaçmaya çalışan asker sayısı bu kadar düşük seviyede kalmamıştır.

Komando birliğinin askerlerinin genellikle tüm zorluklarına rağmen birliklerinin huzurlu olduğunu ve o birlikte görev yapmaktan gurur duyduklarını aktarmaktadır. Yine bu bulguya paralel olarak neredeyse tamamı askerlik sonrası arkadaşlık bağlarını devam ettirmekte bölüklerinin operasyonel etkinliğinin ilgisi olduğunu düşünmektedir. Bu askerlerin büyük çoğunluğu komando birliği yerine terör tehlikesinin olmadığı rahat bir şehirde rahat bir birlikte askerlik yapmış olsaydı arkadaşlık bağlarını sürdürme konusunda isteksiz olacağını belirtmektedir. Sonuç olarak komando birliğinde uyumu sağlayan hususlar zor görev şartları ve bu görevin kutsallığına olan inanç, silah arkadaşlarının kaybı ve liderlere duyulan güven olarak ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan askerî uyumun gerçekleşmesi için görevin kutsallığı ve zor şartlar bir gereklilik gibi görünmektedir. Ancak aynı zaman diliminde olmasa bile sıradan görevler yapan ve komando bölüğüne oranla daha kolay şartları bulunan bir başka bölükte yaşananlar askerî uyumu yakalamak isteyen liderler için önemli veriler barındırmaktadır.

ÖZEL ULAŞTIRMA OTO BÖLÜĞÜ 1986-1991

Bu bölüm İzmir’de bulunan bir büyük birliğin destek hizmetlerini yürütmektedir. Bölüğün o dönem ortalama 114 aracı ve 210 civarında askeri vardır. Erbaş ve erler genellikle ya sürücü ehliyeti olan ya da oto sanayi sitelerinde çalışanlar arasından seçilmektedir. Haliyle bu iş ortamının özelliklerini taşımaktadır. Nitekim çoğunluğu ilköğretim mezunudur. Bölüğün askerleri görevleri gereği gün boyu İzmir’in farklı bölgelerine gitmekte bazen tüm günü bölüm ve hatta kışla dışında geçirmektedirler. Askerliğini yapmış olan her Türk erkeğinin tahmin edeceği üzere bu tür dağıntık birlikleri kontrol etmek zordur ve potansiyel disiplinsizlik vakaları da diğer birliklere göre daha fazla olabilir.

Bölük aslında tam anlamıyla “askerî görev” sayılamayacak işlerle uğraşmaktadır. Yani doğrudan vatan savunmasını ilgilendiren bir durum söz konusu değildir. Nitekim Özel Ulaştırma Oto Bölüğü askerleri uyum için görevin önemini son sıralarda göstermektedir. Bu durumda motivasyonu sağlamak, askerlerin disiplinsizlik ya da kuralsızlıklarını engellemek birlik komutanları için başlı başına bir sorundur. Meseleyi daha iyi anlayabilmek adına hizmet birliklerinde görev yapan

bir askerın terhis olurken belirttiği hususa kulak vermek gereklidir. Bu asker ‐hangisi daha prestijli birliktir‐ sorusuna ‐vatan savunmasının yapıldığı bütün birlikler prestijlidir. Ancak askerlikle alakalı olmayan birliklerin prestijli olduğunu düşünmüyorum. Bu birliklerin askerlikle hiçbir alakası bulunmamaktadır.‐ cevabını vermiştir. Yine Ankara’da askerliğini yapan bir genç ‐akrabasının komando birliğinde görev yaptığını ve çocuklarına anlatacak sayısız hikayesi olduğunu ama kendisinin foto-film sorumlusu olarak askerliğe dair anlatacak hiçbir şeyinin olmadığını beyan etmiştir. Bu örnekler Özel Oto Ulaştırma Bölüğünde uyumun yakalanmasının neden zor olduğunu da açıklamaktadır. Ancak bu bölümde liderlik tüm dengeleri değiştiren bir faktör olarak ortaya çıkmıştır.

Bölük Komutanı 1979 Harbiye mezunudur. Bölüğün askerleri tarafından bugün dahi sözü dinlenen, ziyaret edilen ve hatta askerleriyle her yıl yaz tatilinin birkaç gününü birlikte geçiren hem bir ‐baba‐ hem de ‐komutan‐ figüründen bahsedilebilir. Bir askeri bu durumu şöyle özetlemektedir: ‐bugün mutlu bir evliliğim varsa ve iyi bir babaysam bunu Bölük Komutanına borçluyum.‐ Bölük Komutanının bu kadar etkili ve güçlü bir figür olmasının nedenleri irdelenmeyi hak ediyor. Birincisi Bölük Komutanı, aslında tam olarak talimnamelerde yazan bir komutanlık sergilemektedir. Mesela dayakla cezalandırmak kesinlikle yasaktır. Hatta Bölük Komutanının bu konudaki yaklaşımını askerler kendilerinin ‐dokunulmazlığı‐ olarak addetmektedir. Asker birliğine katıldığı gün ailesine bizzat Bölük Komutanı tarafından mektup gönderilmektedir. Bazı köylerde bu mektuplar köy kahvesine veya evin duvarına asılmıştır. Aile ziyaretlerinde gerekirse otel ayarlamakta ve çoğu zaman bunu kişisel çabaları ile yürütmektedir. Kışlaya okuma-yazma bilmeyen veya mesleksiz olarak giren askerler terhislerinde meslek sahibi ve Halk Eğitim Merkezinden alınmış okur-yazar sertifikalı olarak ayrılmaktadır. Bütün bu süreçte Bölük Komutanının askerlerden en büyük beklentisi yalan söylememektir. Bölük Komutanı işin sırrının askerleriyle her fırsatta konuşmak olduğunu belirtmektedir. Nitekim askerlerinden birisi durumu şöyle özetliyor: ‐Bölük Komutanı ile herkes konuşur, yeter ki doğru konuş, yalan söyleme, gençsin hata yapabilirsin ama doğru konuş. Komutanım varsa bizim sırtımız yere gelmez.‐ Aynı asker, askerlik sürecini şu sözlerle özetliyor:

‐Bizim bölükteki çocukların çoğunun mutlu evliliği varsa sebebi Bölük Komutanıdır. Benim babama kalsaydı ben mutlu evlilik yapamazdım. Biz komutanımızdan öğrendiklerimizle aile kurduk. Tüm hayatımıza etki etti. Halen bile sıkıntısı olan Bölük Komutanı ile görüşüyor, dertleşiyor. İyi ki onun askeri olmuşuz. O herkese bir şekilde dokundu. Komutanımın tabiriyle biz ‐**özel annelerin güzel evlatlarıyız.**‐

Bölük Komutanının mülakatta verdiği bilgiler resmin daha netleşmesine yardımcı olmaktadır. Mesela birliğe katılan askerlerin ailelerine mektup gönderme işini 1986’da Malatya’da başlattığını ve daha sonra İzmir’e gelince aynı uygulamayı teklif ettiğini belirtmektedir. Bu uygulama Bölük Komutanının o dönem ordunun kurumsal uygulamalarının ötesine geçtiğini göstermektedir. Askerlerinin ‐ana-babalarının emaneti olduğunu, asıl emeği onların verdiğini ve kendisinin hazıra konduğunu‐ ifade etmektedir. Hemen her fırsatta bölükle konuştuğunu ve yemeğin dağıtımından askerın maddi sorunlarına kadar her detaya müdahale ettiğini aktarmaktadır. Bu aslında talimnamelerde yazan sıradan bir görev olarak görülebilir. Ancak talimnamelerde yazan komutanlık görevi kendi işinden başka bir şeyle uğraşmayan bölük komutanlarının yapabileceği bir iştir. Yani Bölük Komutanı kariyer beklentisi doğrultusunda kişisel hedefleri öncelediğinde bu kadar detaya

inmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla kariyer hedeflerinin kurumsal düzenlemelerle şekillendirilmesi gerektiği ön plana çıkmaktadır.

Son olarak Bölük Komutanının kişisel kariyer beklentilerini gözetmediğini ve tüm mesaisini askerlerinin huzuru ve aynı zamanda başarısı için harcadığını gösteren bir ifadesine de yer vermek gereklidir. Bu subaya göre “komutan hiçbir zaman astlarıyla uğraşmaz, boğuşmasını üstleri ile yapar”. Yani bölüğe daha iyi imkanlar sağlamak için, onların haklarını korumak için üstlerini zorlar. Zaten komutan “rahat” komutunu vermediği müddetçe kalıp gibi duran bir askerle uğraşacak bir durum söz konusu olamaz.

Bölüğün bir diğer özelliği ve yüksek uyumun en önemli göstergelerinden birisi ise bu tür destek birliklerinde genelde eksik olan eğitim, atış ve spor başarısıdır. Ancak Özel Oto Ulaştırma Bölüğü bu alanlarda da kışladaki en başarılı birliklerdendir. Spordan taviz verilmemektedir. Askerler mesela denetlemelerin en zorlu sınavlarından birisi olan 5 km koşuyu standart derecenin çok altında bir sürede tamamlayabilmektedir. Atış konusunda da aynı durum söz konusudur. Bölük Komutanı bu başarının sırrını askere değer vermek olarak açıklamaktadır. Mesela komşu bölükte atışta vuramayan askerlerin dayak yemesine rağmen başarısız olduğunu belirtmektedir. Bölük Komutanı “en cahil, beceriksiz veya bilgisiz gördüğünüz asker dahi kendisine değer verildiğinde bunun mutlaka karşılık bulacağını ve hiç beklemediğiniz işleri başarabileceğini” açıklamaktadır. Kısaca Bölük Komutanına göre başarının sırrı “askerlere değer vermek, sorunlarına çözüm üretmek ve dürüstlikle çalışmalarını sağlamaktır.” Bu değer verme yaklaşımı meyvesini vermiş olacak ki bölükten o yıllarda sadece bir asker kişisel nedenlerle firar etmiş, kavga gibi büyük çaplı disiplinsizlik olayı da sadece bir kere yaşanmıştır. Bu oranların ne kadar düşük olduğunu sadece birlik komutanları değil aynı zamanda yükümlü askerler de bilecektir. Sonuç olarak bu bölükte uyumun en temel faktörü olarak liderlik ortaya çıkmaktadır. Bu sonucun günümüz askerî liderleri için önemli dersler içerdiğini söylemek abartılı olmaz.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Charles Kirke'nin İngiliz Ordusuna uyarladığı sosyolojik modelin aslında Türk Ordusunda geçerliliği çok daha fazladır. Çünkü öncelikle daha kolektif bir toplumdaki bahsediyoruz. Üstelik Türk toplumunda kahramanlık da hatırı sayılır bir etkidir. Nitekim Komando Bölüğünde operasyona çıkmamak için başlangıçta talepte bulunan askerlerin bir müddet sonra akran baskısı sonucu birlik komutanından operasyona çıkmak için izin istemesi bunun tipik bir örneğidir. Yine askerler özellikle gece geçici üs bölgelerinde aynı mevziyi paylaştıkları askerlerin dayanıklı ve işini bilenler arasından seçilmesine dikkat etmektedir. Haliyle askerler, akranlarından gelen ve bir tür toplumsal baskı olarak nitelenebilecek etkiyi göz ardı edememektedir. Bu tür bir etki, Kirke'nin belirttiği ikinci yapıya yani resmi kısıtlamaların yokluğunda askerî etik değerlerin hiyerarşi içinde hem dikey hem de yatay olarak uygulanmasını içeren gayri resmi yapıdır. Örneğin bir asker birçok birlikte istismar edilen gayri resmi devrecilik uygulamasının Komando Bölüğünde zor şartlara katlanma kapasitesini arttırdığını belirtmiştir. Üstelik aşağıda görüleceği üzere birlik içi gayri resmi yapıyı yansıtan bu tür uygulamalar ulusal kültürle de desteklenmektedir.

Her iki bölüğün uyum yakalama konusunda işini kolaylaştıran sosyal yapı, aslında kurum kültürü ile paralellik arz eden ulusal kültürün kahramanlık ve fedakarlığa verdiği önemle desteklenmektedir. Oto Bölüğünün askerleri 1960'ların neslidir ve o dönemde bu tür değerler zaten

çok önemliydi. Aileler için askerlik gurur meselesi idi ve bir askerin belirttiği üzere askerliği başarı ile yapıp terhis olmak ailelerin gurur duymasının devam etmesi için çok önemli idi. Komando bölüğünün askerleri 70'lerin sonunda doğmuş gençlerden oluşmakta ve askerlik yaptıkları dönemde fedakârlık ve kahramanlık gibi kolektif yönü ağır basan davranışlar günümüzdekinden çok daha önemliydi. Dolayısıyla görevin öneminden bağımsız olarak daha geniş toplumsal yapının bireyi etkilemesi neticesinde kültürel değerlerin askerî uyuma açık bir katkı verdiği görülmektedir. Ancak elbette bunun liderlerin davranışlarına bağlı olarak farklı seviyelerde gerçekleşebileceğini söylemek mümkündür. Özel Oto Bölük Komutanının belirttiği üzere “aileleri tarafından emanet edilen gençleri” sağ salim geri göndermek ve değerli olduklarını hissettirmek toplumsal kültürün sağladığı avantajı arttırmaya yaramaktadır. Aksi durumda yani liderin zayıf kaldığı bir ortamda toplumsal kültür elbette yine etkili olabilir ancak uyum çok daha zayıf kalabilirdi.

Özel Oto Bölüğünün bir diğer önemli yönü ise Shils ve Janowitz'in çalışmasında belirttiği ve askerler arasında uyumu sağlayan üç faktörden birisi olan bireyin bağlılığı için ordu ile rekabet edebilecek diğer gruplardan (örneğin aile vb.) izole edilmesi meselesinin anlamını kısmen yitirmiş olmasıdır. Çünkü Bölük Komutanı, Türk askerî liderliğinde önemli bir yeri olan babacan lider⁷⁰ tipindedir ve aslında aile ile rakip değil tam aksine bütünleştirici bir anlayış benimsemiştir. Ancak bir uyarı olarak bu anlayışın zayıfladığına dair sinyallerin güçlendiğini de belirtmek gereklidir.⁷¹

Kirke'nin bahsettiği sosyal yapılardan bir diğeri ise sadakat/kimlik, yani "aidiyet" yapısıdır. Kısaca asker önce mensubu olduğu en küçük birliğe aidiyet gösterir ve diğerleriyle rekabet halindedir. Örneğin Komando takımında makinalı tüfek timi, roketatar timi ile rekabet halinde olabilir çünkü her bir asker önce kendi timine sadakat gösterir. Ama her iki timin askerleri kendi takımlarının diğer takımlarla rekabetinde aralarındaki farkları unutup bu sefer takıma aidiyet gösterir. Bu durum böylece birliğin yapısı büyüdükçe devam eder. Bu sosyal yapı, "fikirler, kurallar ve davranış gelenekleri bütünü", askerlerin bu gruplara ve bu grupların üyelerine karşı tutumları, duyguları ve beklentilerinden oluşur. Bu tutum ve duygular genellikle "biz" hangi örgütsel seviyede yer alırsa alsın "biz en iyisiyiz" kavramında özetlenebilir. Son olarak, görev ve faaliyetleri düzgün bir şekilde yerine getirmekle bağlantılı tutum, duygu ve beklentilerden oluşan işlevsel yapı vardır. Burada her bir asker ve birliğin işinin ehli olması, görevini ustalıkla yerine getirmesinden bahsediyoruz.

Hem Komando Bölüğünde hem de Özel Oto Ulaştırma Bölüğünde işlevsel yapının çok etkin olduğu ve uyuma katkı sağladığı söylenebilir. Komando bölüğünde bu durum yüksek operasyonel temponun yanı sıra sıkı eğitim ve liderlere duyulan güven sayesinde kazanılmış görünmektedir. Her bir çatışma ve operasyon, birliği daha fazla birbirine kenetlemiştir. Bunun için komutanın askerlerle uzun konuşma seanslarına veya görevin önemi konusunda ikna edici olmasına gerek yoktur. Çünkü herkes operasyonda yapılan hataların hayat-memat meselesi olduğunun farkındadır. Buna karşın Özel Ulaştırma Oto Bölüğünde böyle bir hayati risk çok daha düşüktür ve birçok asker sivilde yaptığı göreve benzer işler yapmakta ve çoğu zaman bireysel çalışmaktadır. Bu

⁷⁰ Akif Tabak, Bedii Çelik, Volkan İşleyen, *Genç Subayın Liderlik Kitabı*, (Ankara: Kara Kuvvetleri Basımevi, 2008), 2-6.

⁷¹ Bir örnek için bakınız: Barış Ateş, “Askerî Yenilik ve Türk Toplumunu: Kahramanlık Sonrası Savaşa Doğru mu?”, *Türkiye’de Askerî Yenilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönem Üzerine Bir İnceleme* içinde, ed. B. Ateş, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 289-314. Kitabın orijinali için Barış Ateş, “Military Innovation and Turkish Society: Toward a Post-Heroic Warfare?”, *Military Innovation in Türkiye* içinde ed. Barış Ateş, (Londra: Routledge, 2023), 171-187.

durumda aslında Bölük Komutanının uyum sağlama işi çok daha zordur. Ama hem resmî hem gayri resmî yapıyı ustalıkla birbiri ile kaynaştıran Bölük Komutanı aynı zamanda işlevsel yapıyı da göz ardı etmeyerek uyumu yakalamıştır. Çünkü bu tür destek birliklerinde nadir görülen bir şekilde eğitim-atış-spor faaliyetlerinden taviz vermeyerek görev etkinliğini de arttırmıştır.

Özellikle Komando Bölüğünde görülen bir başka uyum kaynağı ise King'in tespitleri ile uyumlu olan eğitim safhasıdır. O dönemde komando askerleri 75 günlük acemi eğitimi almaktadır. Üstelik bu eğitim Isparta ve Kayseri gibi sadece bu bransa yönelik eğitimler veren nitelikli birliklerde verilmektedir. Nitekim bunun doğal sonucu olarak King'in belirttiği uzun süreli eğitim ve sonrasındaki operasyonların uyumu güçlendirdiği tezi Komando Bölüğü örneğinde de teyit edilmiştir. Bazı askerler acemi birliğinin bu konuda belirleyici olduğunu ve bu nitelikte bir eğitim aldıkları için gurur duyduklarını ve kendilerini şanslı gördüklerini belirtmektedir.⁷² Özel Oto Ulaştırma Bölüğünde ise eğitim konusu bir yardımcı etken olmakla birlikte askerlerin benzer bir sosyal çevreden yani çoğunlukla oto sanayi siteleri ve şoförlükten gelmeleri dolayısıyla ilk buluşma anında uyumu sağlamaya yönelik elverişli bir ortam oluştuğu söylenebilir.

Son olarak her iki bölükte de liderler kilit rol oynamaktadır. Öncelikle astlarına değer vermek ana motivasyon kaynaklarından birisidir. Diploma derecesinden bağımsız olarak her iki bölüğün askerleri de genellikle kendilerine değer verildiği konusunda uzlaşa içerisindedir. Ayrıca her iki bölükte de liderler hem askerlerin güvenlik ve sağlığına dair detaylarla ilgilenmekte hem de kendi görevlerine hâkim olarak astlarının güvenini kazanmaktadır. Bu durumda da zaten uyumun gerekliliği olan örgütsel bağlar pekiştirilmiş olmaktadır.

Sonuç olarak Türk Ordusunda küçük birlik uyumunun görevin önemi, askerliğe atfedilen kutsal değerler ve son olarak liderden etkilendiği söylenebilir. Ancak askerliğe atfedilen değerler birçok birlik için geçerli olan yani genellenebilen bir faktördür. Yani uyumu anlama konusunda ayırt edici olmayabilir. Bunun yanı sıra görev tipi yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere her birlikte aynı şekilde önemli değildir. Nitekim orduda özellikle hizmet ve destek birliklerindeki görevlerin sivil hayattaki işlerden pek bir farkı yoktur. Bu durumda esas ayırt edici faktörün liderlik olduğu sonucuna varılabilir. Bu çalışmaya konu olan farklı bölge ve görev tipindeki bölüklerin durumu da bu sonucu doğrulamaktadır. İyi bir askerî lider şartlardan bağımsız olarak birliğindeki uyumu sağlayabilmektedir. Ancak lider faktörünün etkili olabilmesi için birlik komutanlarının kişisel kariyer beklentilerini özellikle bölük komutanlığı döneminde ikinci plana atarak tüm mesaisini bölüğün başarısı ve askerlerinin eğitim ve gelişimi için harcaması gerektiği de aşıkardır. Elbette bunun olabilmesi için kariyer gelişimi kurumsal olarak belirlenmelidir. Yani birileri komutanlığın gereğini yaparken diğerleri kişisel kariyer hedeflerini önceleyebilir. İşte bu durumda kurumun birinci grubu el üstünde tutması gerektiği aşıkardır. Askerî liderler ancak bu şartlarda Türk Ordusu için önemli

⁷² Bu konuyla doğrudan ilgili olmamakla birlikte eğitim konusunda bir hususu tartışmaya açmakta yarar vardır. Birkaç yıl öncesine kadar bedelli askerliğin kalıcı bir uygulama olmasını arzu eden gruplar bugün artık bedelli askerlik için 3-4 haftalık kışla hayatının da gereksiz olduğunu savunmaktadır. Gereçekler arasında en fazla göze çarpan ise zaten yeterli bir eğitim alınmadığıdır. Yani bedelli askerlik süresince "rahat" bir ortam sağlanması aslında beklenenin tersi yönde bir etki yapmış görünmektedir. Halbuki aynı sürede bazı ülkeler kız-erkek genç nüfusa temel askeri eğitimler vermenin yollarını aramaktadır. Türkiye'de şartlar zaten sağlanmış olduğuna göre bedelli askerlik için gelenlere zorlayıcı bir temel askeri eğitim verilmesi daha mantıklı bir seçenek olarak görünmektedir. Nitekim iyi ve zorlayıcı eğitimin en azından askerlik sonrasında takdir edildiği komando bölüğü örneğinde teyit edilmektedir.

bir avantaj sağlayan kültürel değerlerden faydalanabilir. Tabii bu çalışmanın kısıtlılıklarında belirtilen hususlar tam olarak ilgili uyum faktörlerinin tümünü test etmemize veya gözlemlememize imkân tanımıyor. Bununla birlikte gelecekte daha geniş saha araştırmalarına bir kapı aralandığını değerlendiriyoruz.

KAYNAKÇA

- Alpkartal, Nureddin Fuat. *Silahlı Kuvvetlerde Moral*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1951.
- Arıkan, Baha. *Komutanlığın Psikolojisi*. İstanbul: Bozkurt Kütüphanesi, 1941.
- Arıkan, Baha. *Ordu Psikolojisi*. İstanbul: Anıl Yayınevi, 1960.
- Ateş, Barış. "Askerî Yenilik ve Türk Toplumunu: Kahramanlık Sonrası Savaşa Doğru mu?", *Türkiye'de Askerî Yenilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönem Üzerine Bir İnceleme* içinde, ed. B. Ateş, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023, 289-314.
- Ateş, Barış. "Kemal Tahir'in Savaşçı Subayları ve Ordu Anlayışı Üzerine Bir Tahlil", içinde: *Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir* ed. Ayşen Şatıroğlu. İstanbul: Ketebe, 2024, 137-158.
- Ateş, Barış. *Askerî Sosyoloji: Ordu ve Toplum Araştırmaları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Bartov, Omer. "The conduct of war: Soldiers and the barbarization of warfare", *Journal of Modern History*, 64 (1992): 32-45.
- Ben-Shalom, Uzi. Zeey, Lehrer. Ben-Ari, Eval. "Cohesion during military operations: A field study on combat units in the Al-Aqsa Intifada", *Armed Forces & Society* 32, no:1 (2005): 63-79.
- Bröckling, Ulrich. *Disiplin - Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, çev. Veysel Atayman, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.
- Chodoff, Elliot P. "Ideology and Primary Groups", *Armed Forces & Society* 9, no:4 (1983): 569-593.
- Clausewitz, Carl von. *On War*. çev. Michael Howard, Peter Paret. New York: Everyman's Library, 1993.
- Cooley, Horton Charles. *Social Organization: A Study of the larger mind*. New York: Charles Scribner's Sons, 1909.
- Coser, A., Lewis. *Functions of social conflict*. New York: Free Press, 1956.
- Cota, A., Albert. Dion, L., Kenneth. Evans, R., Charles, Kilik, Lindy, Longman, R. Stewart. "The structure of group cohesion", *Personality and Social Psychology Bulletin* 21, no.6 (1995): 572-580.
- Department of the Army. Training, developing, and maintaining unit cohesion*. Washington, 1982.
- Fowler, G., John. "Combat cohesion in Vietnam", *Military Review*, 59, no:12 (1979): 22—32.
- Gal, Reuven. "Courage under stress" içinde: Bretniz S. (der.), *Stress in Israel*. New York: Rheinhold, 1983: 65-91.
- Gal, Reuven. Unit morale: From a theoretical puzzle to an empirical illustration—An Israeli example, *Journal of Applied Social Psychology*, 16, no:6 (1986): 549-564.

- Giddens, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge, UK: Polity, 1984.
- Goodrace, M., Daniel. "Group characteristics of good and poor performing combat units", *Sociometry* 16, 1953.
- Griffith, E. James. "The measurement of group cohesion in U.S. Army units", *Basic and Applied Social Psychology* 9, no:2 (1988): 149-171.
- Gross, Neal ve William, E. Martin. "On group cohesiveness" *American Journal of Sociology* 57, no: 6 (1952): 546-564.
- Hakkı, İbrahim. *Harp Gücü ve Moral Güçler*. İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1934.
- Hart, Liddell. *Strategy*. Londra: Fabel and Fabel, 1954.
- Henderson, D. William. *Cohesion: The human element in combat*. National Defence University Press: Washington, 1985.
- Hogg, Michael. *The social psychology of group cohesiveness*. New York: New York University Press, 1992.
- Jones, John H. vd. *Cohesion in the US Military*. Washington DC: National Defense University Press, 1984.
- King, Anthony. "The Word of Command: Communication and Cohesion in the Military," *Armed Forces & Society* 32, no:4 (2006): 493-512.
- King, Anthony. *The combat soldier: Infantry tactics and cohesion in the twentieth and twenty-first centuries*. Oxford: Oxford University Press: 2013.
- Kirke, Charles. "Group cohesion, culture, and practice." *Armed Forces & Society* 35, no:4 (2009): 745-753.
- Kirkland, L., Faris. *Leading in COHORT companies*, Walter Reed Army Institute, New York, 1987.
- Konijnendijk, Roel. "The Eager Amateur: Unit Cohesion and the Athenian Hoplite Phalanx" içinde: Joshua R. Hall, Louis Rawlings, Geoff Lee (der.), *Unit Cohesion and Warfare in the Ancient World*, New York: Routledge, 2023.
- Little, W., Roger. "Buddy relations and combat performance" içinde: Janowitz, Morris, (der.) *The New Military*. Beverly Hills: Russell Sage Foundation, 1964: 195-224.
- Lott, J., Albert., Lott, E., Bernice. "Group Cohesiveness as interpersonal attraction", *Psychological Bulletin* 64, no:4 (1965): 259-309.
- Malešević, Siniša. "Warfare and group solidarity: From Ibn Khaldun to Ernest Gellner and beyond", *Filozofija i društvo* 32, no:3 (2021): 389-406.

- Malešević, Siniša. *Why humans fight: The social dynamics of close range violence*. Cambridge: Cambridge University Press: 2022.
- Manning, Frederick. "Morale, Cohesion and Esprit de Corps", içinde: Reuven, Gal, Mangelsdorff A., (der.), *Handbook of military psychology*. New York: Wiley, 1991.
- Marlowe, H., David. *Cohesion, anticipated breakdown, and endurance in battle: Considerations for severe and high intensity battle*, Walter Reed Army Institute of Research: Washington, 1988.
- Marshall, Samuel Lyman Atwood. *Men against fire: The problem of battle command*. University of Oklahoma Press: Oklahoma, 2000.
- Meyer, Peter. *Kriegs-und Militärsoziologie*. Goldmann: München, 1977.
- Moskos, C., Charles. "The American combat soldier in Vietnam", *Journal of Social Issues* 31, no:4 (1975): 25-37.
- Moskos, C., Charles. "The sociology of combat." *The Greek Review of Social Research* (1972): 9-19.
- Oetting, W. Dirk. *Motivasyon Muharebe Değeri: Askerin Savaşta Davranış Tarzları*, Çev., Erol Uğur. Kastaş Yayınevi: İstanbul, 2015.
- Oliver, Laurel W., Joan Harman, Elizabeth, Hoover., Stephanie, M., Hayes., Nancy, A., Pandhi. "A Qualitative Integration of the Military Cohesion Literature", *Military Psychology* 1, no:1 (1999):57-83.
- Renner, A., John. "The changing patterns of psychiatric problems in Vietnam", *Comprehensive Psychiatry* 14, (1973): 169-182.
- Salo, Mikael. Guy, L., Siebold. "Variables impacting peer group cohesion in the Finnish conscript service." *Journal of Political & Military Sociology* 36, no:1 (2008): 1-18.
- Sekunda, Nicholas. *Greek Hoplite 480-323 BC*. Oxford: Osprey Publishing, 2000.
- Shills, A. Edward., Janowitz, Morris. "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", *The Public Opinion Quarterly* 122, no:2 (1948): 280-315
- Siebold L, Guy., Kelly, R., Dennis. Development of platoon cohesion index, United States Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences, Alexandria, 1988.
- Siebold L. Guy. "The Essence of Military Group Cohesion", *Armed forces & society* 33, no:2 (2007): 286-295.
- Siebold, L., Guy. "Key questions and challenges to standard model of military group cohesion", *Armed Forces & Society* 37, no:3 (2011): 448-468.
- Siebold, L., Guy. "The evolution of the measurement of cohesion", *Military Psychology* 11, no:5 (1995): 5-26.

- Solomon, Zahava., Mikulincer, Mario., Hobfoll, Stevan. Effect of Social Support and Battle Intensity on Loneliness and Breakdown during Combat, *Journal of Personality and Social Psychology* 51, no:6 (1986): 1269-1276.
- Stein, A., Arthur. "Conflict and cohesion: A review of the literature", *Social Forces* 20, no:1 (1976): 143-172.
- Steiner, Meir., Neumann, Micha. "Traumatic neurosis and social support in the Yom Kippur War returnees", *Military Medicine* 143, (1978): 866-868.
- Stouffer, A., Samuel ve diğ. *The American Soldier: Adjustment During Army Life, Studies in Social Psychology in World War*. New York: Science Editions: 1965.
- Strachan, Hew. "Training, morale and modern war", *Journal of Contemporary History* 41, no:2 (2006): 211–227.
- Tabak, Akif., Bedii, Çelik., İşleyen, Volkan. *Genç Subayın Liderlik Kitabı*. Ankara: Kara Kuvvetleri Basımevi, 2008.
- Türkmen, Ahmet Faik. *Askerliğin Psikolojisi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitapevi, 1933.
- Türkmen, Ahmet Faik. *Manevi Silah Moral*. Ankara: Medeniyet Matbaası, 1959.
- Yiğitgüden, Remzi. *Askerlik Psikolojisi*. Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1941.
- Zazanis, M., Michelle, Zaccaro, J., Stephen, Kilcullen, N., Robert., "Identifying motivation and interpersonal performance using peer evaluations", *Military Psychology* 13, no:2 (2001): 73-88.

Otobiyografiler Üzerinden Balkan Savaşları Sürecinde Çocukluk Algısının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Perception of Childhood During the Balkan Wars Through Autobiographies

<https://doi.org/10.52792/tws.1443058>

Ali ÇAPAR¹

Emine AK²

Araştırma Makalesi

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi

– Dr. Öğr. Üyesi

ORCID: 0000-0002-8221-8649

² Çankırı Karatekin Üniversitesi

ORCID: 0000-0003-0922-6500

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali ÇAPAR

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

capar80@hotmail.com

Geliş tarihi/Received:

26 Şubat 2024

Revizyon talebi/Revision

Requested:

26 Mart 2024

Son revizyon /Last revision:

08 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

23 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Çapar, Ali ve Ak, Emine. "Otobiyografiler Üzerinden Balkan Savaşı Sürecinde Çocukluk Algısının Değerlendirilmesi." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 42-63.

Özet

Bu makale, Balkan Savaşları boyunca çocukluk algısının siyasi, sosyal ve kültürel açıdan nasıl şekillendiğini incelemektedir. Osmanlı toplumunda, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, barış zamanındaki çocukluk algısı ile savaş zamanındaki çocukluk algısı arasında önemli farklılıklar olmuştur. Savaş dönemindeki çocukluk algısı, siyasi gelişmelerden etkilenmiş ve bazı çocukların rejimin ideolojisi ve dönemin koşulları bağlamında militarizasyonu ile sonuçlanmıştır. Balkan Savaşları boyunca çocuklar, ebeveynlerinin sorumluluklarını büyük ölçüde üstlenmişler, bu da çocukluk ile yetişkinlik arasındaki ayrımın bulanıklaşmasına neden olmuştur. Savaşın sosyal sonuçları, çocukların yaşamlarını olumsuz yönde etkilemiş, eğitim, oyun ve hikâye anlatımı gibi alanlara sirayet etmiştir. Bu çalışmada, çeşitli yöntemler kullanılarak Balkan Savaşı'nın çocukların yaşamları üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çocukların bütün deneyimlerini resmî belgeler aracılığıyla yansıtmak mümkün olmadığından, onların deneyimlerini daha kapsamlı bir şekilde yansıtabilme için anılar, biyografiler ve dönemin etkisi altında kurgulanan edebi eserler kaynak olarak tercih edilmiştir. Ayrıca, çocukluk algısını yansıtan farklı disiplinlerden çeşitli kaynakların incelenmesi nedeniyle, kaynak kullanımında disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde, dönem politikalarının ve egemen çocukluk algısının hem kişisel anlatılarda hem de kurgusal metinlerde kendini gösterdiği görülmüştür. Yapılan çalışma, çocukluk tarihinin ve çeşitli kaynakların kullanımının önemini vurgulamakta ve alandaki potansiyel araştırma konularına örnekler sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Balkan Savaşları, çocukluk algısı, ideal çocukluk*

Abstract

This article investigates how political, social, and cultural factors during the Balkan Wars influenced the idea of childhood. In Ottoman society, there were notable distinctions in the perception of childhood during peacetime and wartime, particularly from the mid-19th century onward. Political changes throughout wartime altered the view of childhood, leading to the militarization of some children in alignment with the regime's ideology and prevailing conditions. During the Balkan Wars, children took up their parents' duties, leading to a blending of childhood and adulthood. The war's societal repercussions had a detrimental impact on children's lives, extending into domains including education, recreation, and oral traditions. This paper employs numerous approaches to demonstrate the effects of the Balkan War on children's lives. Literary works influenced by the period were picked as sources to thoroughly depict the experiences of children, as official documents may not capture all their experiences. An interdisciplinary method was used to study sources from many fields that reflect the perception of childhood. It was noted that the regulations and prevailing view of childhood during that time were reflected in personal stories and literary writings. This highlights the significance of studying the history of childhood using various sources and tries to offer potential research topics in the field.

Key Words: *Balkan Wars, perception of childhood, ideal childhood.*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1910-1914 yılları arasında sosyal, ekonomik, politik ve askeri alanlarda karşılaştığı problemler, değişimleri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu değişim, yönetime, siyasi konjonktüre ve Osmanlı sosyokültürel hayatına da yansımıştır. Değişimin yaşandığı konulardan birisi ise toplumsal ve siyasi dinamiklerle şekillenen çocukluk algısı olmuştur. Balkan savaşlarının yaşandığı süreçte çocuklara yönelik olan politik söylem ve toplumun çocuklardan beklentisi savaş öncesindeki döneme göre farklılık arz etmiştir. Söz konusu değişimlerle birlikte çocukların deneyimleri, eğitimleri ve sosyal yaşantıları da farklı bir sürece doğru evrilmiştir.¹ Bu makalede de Balkan Savaşları esas alınarak savaş sürecinin çocuklar üzerindeki etkileri ve dönemdeki çocukluk algısının ne şekilde değiştiği otobiyografiler üzerinden analiz edilecektir. Çocukluk algısında yaşanan değişimlerin isabetli bir şekilde analiz edilebilmesi için çocukluk kavramının tarihsel süreçte nasıl algılandığı ve bu kavramın ortaya çıkış hikâyesine değinilecektir. Çünkü devlet politikaları, toplumsal beklentiler ve dönem şartları çocukluk kavramının bel kemiğini oluşturan dinamiklerdir. Bu çalışmada incelenecek olan çocukluk algısını oluşturan etkenleri anlamak adına Avrupa'da ve Osmanlı'da gerçekleştirilen modernleşme politikaları, II. Abdülhamid dönemi ile İttihat ve Terakki dönemindeki sosyo-kültürel ve siyasi politikaları gözden geçirmek bir zaruriyet haline gelmiştir.² Farklı tarihsel ve sosyal politikalar neticesinde çocukluk algısının gösterdiği değişkenlik ortaya konulmaya çalışılırken, Balkan Savaşları sürecinde çocukların deneyimleri, mobilizasyonu, eğitimleri ve travmaları bu makalenin temel noktalarını oluşturacaktır.

Çocuklar, tarihin pasif aktörleri oldukları için onların deneyimlerine dair bilgiler resmi yazışmalarda veya dönemin savaşı anlatan eserlerinde çok sınırlı şekilde yer almıştır. Bu sebeple Balkan Savaşları ile şekillenen çocukluk algısının dönemin otobiyografileri, hatıraları ve günlüklerine ne şekilde yansıdığı dönemin çocuklarının kaleminden okunmaya çalışılmıştır. Makalemizde çocukluğu Balkan Savaşları dönemine denk gelen ve bu döneme dair yazılı eserler bırakan isimlerin otobiyografileri incelenmiştir. Sırasıyla bu isimler: Şevket Süreyya Aydemir (1897- 25 Mart 1976), Hristo Brizitsov (1901-1980), İ. Hakkı Sunata (1892- 1988), Eyüp Durukan (1882-1963), Abdür-rauf Bey (1881- 1929), Adnan Ergeneli (1911 – 1990), Semiha Ayverdi (1905-1993), Hasan Ali Yücel (1897- 1961), Vehbi Koç (1901- 1996), Hasan İzzetin Dinamo (1909-1989), Hasan Ali Ediz (1905-1972), Selma Ekrem (1902-1986), A. Tefvik Berkman (190 1993), Nazım Hikmet Ran (1902-1963) ve Hürrem Arman (1909- 1989)'dır. Sıralanan isimlerin eserlerinde, Balkan Savaşları'nın çocukların dünyasında meydana getirdiği farklılıklar ve olağanüstü dönemde değişen çocukluk algısının yansımaları mevcuttur. Ayrıca bu eserlerde, döneme damga vuran milliyetçi akımın etkileri de gözlenebilmektedir. O döneme ait yoğun olarak kullanılan hatıralar ve günlükler okunurken eserleri kaleme alan kişilerin şahitlik ettikleri döneme bir çocuk gözüyle nasıl baktıkları veyahut döneme tanıklık eden yetişkinlerin çocukları nasıl gözlemledikleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada Balkan Savaşları dönemdeki çocukluk kavramının nasıl oluştuğu, savaşın çocuk dünyasını nasıl etkilediği ve dönemin ideolojisiyle olan ilişkisi incelenmiştir. İnceleme yapılırken anı ve günlüklerde

¹ Emine Ak, "Balkan Savaşları Dönemindeki Çocukluk Algısı" (Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2023), 1.

² Örnek çalışmaları için bakınız: Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar,1998); Yahya Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013); Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020); Güven G. Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları,2011); Füsün Üstel. *Makbul Vatandaş'ın Peşinde* (Ankara: İletişim Yayınları, 2016).

aktarılan olaylar tarihsel gerçeklerle desteklenerek dönemin çocukluk algısına ve değişen çocuk rollerine dair bütüncül bir çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktada yazarların kişisel dünyaları, politik görüşleri de göz önünde bulundurularak anılarda ele alınan meselelerin daha nesnel yorumlanmasına özen gösterilmiştir.

MODERNLEŞME POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE AVRUPA'DA VE OSMANLI'DA ÇOCUKLUK İMGESİ

“Çocukluk” kavramı, toplumsal değerler ve kültürel öğelerden etkilenen bir kavram olması nedeniyle döneme ve politikalarına göre anlamsal olarak farklılık göstermektedir. Makalenin giriş bölümünde de değinildiği üzere çocukluğun tanımının zamana ve mekâna göre farklılık gösterebileceğini ve çocukluk kavramının kültürel bir icat olduğunu ilk kez söyleyen isim Aries olmuştur.³ Aries'e göre çocukluk kavramının 16-17. yüzyıllarda ortaya çıkmasının en temel nedeni söz konusu yüzyıllarda okulların yaygınlaşmasıdır. Okullaşmanın artmasıyla birlikte çocuklar, ilk defa yetişkin denetiminden uzaklaşarak aile dışında bir çatı altında eğitime ve akranları ile vakit geçirmeye başlamışlardır.⁴ Böylelikle çocuklar, ebeveyn beklentilerinin yanı sıra eğitimcilerin beklentileriyle de şekillenmeye başlamışlardır. Dolayısıyla okulla birlikte yetişkinlerden farklı bir kategoride yer alan çocuk, artık yetişkinliğe hazırlanması gereken biyolojik bir sınıfının ötesinde sosyo-kültürel bir kavram haline almış ve yetişkinlerle çocuklar arasındaki ayrım da belirginleşmiştir.

Modern çocukluk kavramının oluşmasına katkı sağlayan bir diğer etken ise Postman'ın belirttiği üzere 16. yüzyılda gelişen matbaa olmuştur.⁵ Matbaanın gelişmesiyle birlikte çocuklar, yetişkin kontrolünün dışında kitaplarla eğitilmişlerdir. Özellikle modernleşmeyle birlikte eğitimin yanı sıra bilim, tıp, pedagoji alanlarındaki gelişmeler, çocukları hayata hazırlamış, aileye birer alternatif olma durumuna getirmiştir.⁶ Eğitim alanındaki bu yeniliklerin yanı sıra toplum dinamiklerindeki bazı kökten değişiklikler de yine çocukluk tanımının ortaya çıkmasında ve değişime uğramasında etkili olmuştur. Örneğin burjuva sınıfının güç kazanması bu değişimi tetikleyen unsurlardan biridir. Burjuvaziyle birlikte çocukluk kavramının değişime uğramasının nedeni öncesinde sadece neslin devamı olarak görülen çocukların bu dönemde mirasçı pozisyonuna yerleştirilmeleridir. Burjuva sınıfı, sahip olduğu mal varlığını devredek ve bu mal varlığına sahip çıkacak nitelikte olan çocuklara ihtiyaç duymuştur. Söz konusu gelişmeyle birlikte mirasçı konumuna gelen çocukların eğitime ihtimam gösterilmeye başlanmıştır.

Toplumsal sınıftaki değişimlerin çocukluk algısını etkilemesi burjuva sınıfı örneğiyle sınırlı kalmamıştır. 19. yüzyıldaki ekonomik ve toplumsal gelişmeler işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. İşçi sınıfı neticesinde ise çekirdek aile yapısı ortaya çıkmıştır ve çekirdek aile, ebeveynler ile çocukları arasındaki bağın kuvvetlenmesinde aracı olmuştur. Ekonomik gelişmelerle birlikte ailelerin refah düzeyi arttıkça geleceğin ancak çocuklara verilen rollerle somutlaştırılabileceği anlaşılmış ve sosyo-kültürel dinamiklerden de etkilenerek ideal modern çocuk portresi çizilmeye başlanmıştır. Modern

³ Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 22.

⁴ Sevinç Zengin, “16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Çocukluk: Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si ile Abdüllatif Karamânî'nin Adâb-ı Menâzil'inde Çocuklar” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 16-17; Ak, age, 3.

⁵ Age, 17.

⁶ Erdal Arıkan, “II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı Arasında Osmanlı'da Çocukluğun Politik İnşası 1913-1914: Çocuk Duygusu ve Çocuk Dünyası Dergileri Üzerine Bir İnceleme” (yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2021), 14.

çocukluk imgesinin nasıl oluştuğunu daha iyi anlamak adına eğitim ve çocuk ilişkisinin ayrıntılarına değinmek faydalı olacaktır. 18. yüzyıl aydınlanması ile beslenen ve 20. yüzyılda şekillenen çocukluk paradigması, J.J. Rousseau ve John Locke gibi isimlerden etkilenmiştir.⁷ John Locke, *Some Thoughts Concerning Education* eserinde ilk defa çocuktan tabula rasa (boş levha)⁸ olarak bahsetmiştir.⁹ Locke'un bu kavramı, çocuk zihnindeki boşluğun ancak eğitilerek doldurulabileceği fikrinden yola çıkarak kullanmıştır. Locke, geleceğin yurttaşları olarak gördüğü çocukların eğitimindeki kıstasın da "Protestan Çocuk Anlayışı"¹⁰ olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹ 20. yüzyıldaki çocukluk kavramının değişmesine etki eden bir diğer isim olan Rousseau da çocukların tabii (masum ve iyi) yapısı bozulmadan eğitilmeleri gerektiğini bu eğitimden ise ailenin ve devletin sorumlu olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹² Dolayısıyla iki görüş neticesinde de geleceğin temsilcisi olan çocukların eğitilmesinin zaruri olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Düşünürlerin söz konusu fikirleri çocuğun biyolojik varlığının ötesinde toplumsal yapının bir parçası olduğunu kabul eden niteliktedir.

Çocukluk algısının toplumsal-kültürel bir yaratı olduğu fikri Alan Prout ve Allison James'in çocuk sosyolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla da perçinleşmiştir. Bu sayede çocukluk algısının cinsiyet, sınıf ve etnisiteden ayrı düşünülmemeyeceği de anlaşılmıştır.¹³ Bu gelişmeler ve değişimler neticesinde de 20. yüzyılda toplumlar, kendi toplumumuzda geçerli olan çocukluk anlayışı nedir? ile çocuklar bu bağlamda nasıl eğitilmelidir? gibi soruların cevaplarını aramaya başlamışlardır. Bu soruların cevaplarının verileceği mekân ise 19. yüzyıl başından itibaren çocuğun toplumsallaşmasında din, toplum ve ailenin yerini almaya başlayan "modern okul" olmuştur ve çocukların gelecek nesiller olarak görülmesi nedeniyle okullarda görülen ilk değişimlerden birisi yurttaş eğitimi konusuna vurgu yapılmasıdır.¹⁴ Yurttaşlık konusuna vurgu yapılmasının nedeni ise dönemin siyasi ve sosyal koşullarının bir uzantısıdır. Modernizmle birlikte soya bağlı olarak şekillenen egemenlik anlayışı, yerini "millet iradesi"ne bırakmıştır.¹⁵ Dolayısıyla 19. yüzyıl politikaları gereğince millet iradesinin tamamlayıcı unsurları, ulusal siyasi otoriteler ve siyasal kurumlar olmuştur. Bu duruma paralel olarak da modern çocukluk kavramının, ulus-devlet politikalarından etkilenerek şekillendiğini söylemek mümkündür. Modernleşmeyle birlikte siyasal alandaki gelişmeler ile eğitim hayatındaki gelişmelerin etkileşimi de artmıştır.¹⁶ Alkan'ın da belirttiği üzere modernleşme döneminde eğitim, "siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatın sağlanmasında bir "ideolojik aygıt" olarak kullanılmıştır.¹⁷ Eğitimin böyle bir aracı durum

⁷ Mine Tan, "Çocukluk: Dün ve Bugün," *Toplumsal Tarihte Çocuk*, Haz. Bekir Onur, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 11.

⁸ Bir empirist olan Locke'a göre, zihnimizde doğuştan gelen hiçbir fikir yoktur. Bu yüzden insan zihni için Latince boş levha anlamına gelen 'tabula rasa' deyimini kullanmaktadır.

⁹ Colin Heywood, age, 31.

¹⁰ Bu anlayışa göre çocuğun boş olan zihni, eğitimciler ve yönetim politikalarının gereklilikleri ile eğitilmelidir.

¹¹ Mine Tan, age, 12.

¹² Age, 11.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: MÖ 1000 – M. S. 2007* (Ankara: Pegem Akademi, 2007), 17.

¹⁴ Füsün Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 16.

¹⁵ Güven Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 5.

¹⁶ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim," *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 6, no.12 (2008): 9.

¹⁷ Age, 21.

üstlenmesi, çocukları geleceğin temsilcileri olarak kabul eden yönetimlerce, ideal çocuklar yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸

Çocukların bir kamu kurumu olan modern okullarda eğitim görmeye başlaması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal gelişmelere paralel olarak değişen çocuk imgesini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla çocuk imgesi dönemin politikalarından ve olağanüstü hallerden etkilenecek süreklilik ve değişkenlik göstermeye 20. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. II. Abdülhamid döneminde müstakbel mümin olarak görülmek istenen çocuk, İttihat ve Terakki döneminde ideal yurttaş olarak resmedilirken Balkan Savaşları sonrasında ise müstakbel asker olarak betimlenmeye başlamıştır.¹⁹ Çalışmanın devamında üç dönemde neden üç farklı çocuk imgesinin olduğu dönem politikaları bağlamında aktarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki yönetimi ile olağanüstü bir durum çerçevesinde değerlendirilecek olan Balkan Savaşları döneminin politik, sosyal ve kültürel dinamikleri ile çocukluk algısı arasındaki ilişki farklı perspektiflerden incelenecektir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA DEĞİŞEN ÇOCUK İMGESİ

“Padişahım çok yaşa” sloganının en çok duyulduğu ve tabelalara yazıldığı dönemin II. Abdülhamid saltanatına denk gelmesi tesadüf değildir ve bu slogan padişahın iç ve dış siyasetteki politikaları hakkında ipucu barındırmaktadır. Saltanatın ve hilafetin temsilcisi olarak göreve gelen II. Abdülhamid iktidarın korunması, sürdürülmesi ve sağlamlaştırılması gereken bir dönemde tahta çıkmıştır.²⁰ 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından bakıldığında devletin ve dolayısıyla padişahın görünürlüğünü ve meşruluğunu arttırması gereken bir yüzyıl olmuştur.²¹ Bu durumun altında yatan neden II. Abdülhamid'in döneminin kötü ekonomik şartlar altında, dış siyasette yalnızlıkla, savaşlarla, iç siyasette ise istikrarsızlıklarla ve düalist hukuk kurallarıyla mücadele edilen kaotik bir zaman dilimi olmasıdır. Deringil'in ifadesiyle devletin içinde bulunduğu zor şartlar padişahı, “ben de varım politikasına” sevk etmiştir.²² II. Abdülhamid, isyanları ve muhtemel darbeleri kontrol edebilmek adına muhafazakârlık, mutlakiyet, merkezîyetçilik, itihad-ı İslam, reform ve statükoyu, iç politika ilkeleri olarak benimsemiştir.²³ II. Abdülhamid dönemi dış politikasının genel hatlarını ise Avrupalı devletlerin karşısında yalnızlık ve denge politikası şekillendirmiştir.²⁴ Nitekim dış politikadaki hamlelerin desteklenmesi için de iç politikada merkezi bir yönetim tercih edilmiştir.

II. Abdülhamid, iç siyasetteki politikalarının kitlelere hitap etmesini sağlamak için modern eğitimi aracı kılmıştır. Bu sayede dönemin politik fikirleri, okullar aracılığıyla çocuklara aktarılmıştır. II. Abdülhamid döneminin siyasi ideolojisi gereği eğitimde; padişaha sonsuz itaat eden, dinine bağlı

¹⁸ Ali Çapar, “Peder-i Şefik'ten Müstebit Hükümdara: 1876-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Çocuk Gazetelerinde II. Abdülhamid İmajı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* no.21 (2021): 56.

¹⁹ Güven Öztan, age, 6.

²⁰ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 162; Ak, age, 17.

²¹ Emine Ak, age, 17.

²² Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 24.

²³ Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bakış”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, (2016): 364.

²⁴ Age, 139-140.

ve resmî ideolojiyle barışık nesiller yetiştirmeyi amaçlamıştır.²⁵ 1892 Nizamnamesinde de eğitimin aşamalarında yer alan yönetim kadrosunun ve öğrencilerin “devlete karşı itaatkâr ve saygılı, insanlara karşı yardımsever” bireyler olmaları gerektiği belirtilmiştir.²⁶ Baba imgesi ile bütünleşen II. Abdülhamid’in öğrencilerden beklediği bir diğer davranış da sadakattir. Öğrencilerden önce Allah’a ve peygambere sonrasında ise İslamiyet’in temsilcisi konumunda olan halifeye yani II. Abdülhamid’e bağlı olması beklenmektedir.²⁷ Dönemin ilk pedagoji kitabını kaleme alan Mustafa Satı’nın *Fenn-i Terbiye* kitabında da belirttiği “yarınki Osmanlılık, [dönemin] mekteplerinde hazırlanacaktır.”²⁸ ifadesinden de anlaşıldığı üzere egemen siyasal söylem ile dönemin çocuklarından beklenenler ortak bir paydada birleşmektedir. Mülkiye mektepleri programında “Mekteb-i Mülkiye, bilimler tahsil edip iyi huylar kazanarak ileride devlete sadık hizmetler verecek memur yetiştirmek amacıyla kurulmuştur” ifadesi de egemen siyasal söylemin eğitime yansımalarını açıkça göstermektedir.²⁹ Ahlak dersi kitaplarında da yine padişahın otoritesine hizmet edecek ve etki alanını genişletecek şekilde Allah- peygamber-padişah anlatımı yer almıştır.³⁰ Yani çocukların padişaha itaat etmesi gerekliliği ahlak kitaplarında din ile meşru kılınmıştır. Dönemin kıraat ya da pozitif bilimlerle ilgili çocuklara yönelik kitaplarında yine aynı vurgu söz konusudur.³¹

II. Abdülhamid döneminde çocuklara yönelik olan bakış açısı sadece eğitim düzeyinde değişmemiştir. Dönemin çocukluk anlayışındaki yansımalarını sağlık hizmetlerinde ve günlük hayatta da görmek mümkündür. Sadece çocuklara yönelik hizmet veren hastanelerin kurulması ve çocuklara özel tedavilere başlanması; kimsesiz çocuklar için Dârulaceze, Hamidiye Etfal Hastanesi, Dârulhayr-ı Âli gibi kurumların açılması Abdülhamid dönemindeki yetişkinlik ile çocukluk arasındaki çizginin netleşmesine birer örnek arz etmektedir.³² Devrin gazetelerinde çocuk giyiminin ayrı bir tarz olduğunun belirtilmesi, 1882 yılına ait bir tiyatro tarifesinde çocuklar için ayrı bir ücretlendirilmenin yapılması ve çocuklara özel reklamların basında yer alması da yine çocuğun görünürlüğünün arttığına ve müstakil bir varlık olarak görüldüğüne işaret etmektedir.³³ Yukarıda değinilen eğitim alanındaki yenilikler, hem modernleşmeyle birlikte şekillenen II. Abdülhamid dönemi ideal çocuk anlayışını hem de çocukluk kavramındaki değişimi bir bütün içerisinde göstermektedir. Kendisine sadık bir nesil yetiştirmek isteyen II. Abdülhamid, eğitimi ideolojik bir aygıt olarak kullanmış ve bu duruma paralel bir çocukluk imgesi ortaya koymuştur. Diğer taraftan da artık hem eğitim hem sağlık hizmetleri hem de sosyal hayatta çocuğun görünür ve farklı bir kategoride yer almasına öncü olmuştur.

²⁵ Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, (2008): 243-286.

²⁶ Aslı Akçalı ve İ. Davut Çam, “II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri Eğitim Anlayışları Bağlamında Mizancı”, *Millî Eğitim Dergisi* 207, (2015): 124.

²⁷ Ali Çapar, age, 91.

²⁸ Hamza Altın, “II. Abdülhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilerle Yapılan Tavsiyeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, (2016): 240.

²⁹ Tarık Yiğit, “Osmanlı Resmî İdeolojisindeki Dönüşüm (1876-1918)” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 78.

³⁰ Mehmet Ö. Alkan, age, 136.

³¹ Age, 142.

³² Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler: 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar, 1998), 56-58.

³³ Age, 103.

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ SİYASİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA ÇOCUK ALGISI

“İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 İhtilali’ni düzenleyen ve 1918 yılına kadar siyaset sahasında başrol oynayan politik bir aktördür. Cemiyetin kuruluş amacı; mevcut yönetimin adalet, müsavat ve hürriyet konularındaki ihlallerinin önüne geçilmesi ve vatanın yabancı tehditlere karşı korunması gerektiği şeklinde özetlenmiştir”.³⁴ Bu anlayış 1908 İhtilali sonrasında da devam etmiş ve cemiyet kendini “vatan kurtarıcısı” konumuna yerleştirmiştir.³⁵ Dolayısıyla cemiyetin kendisine atfettiği amaç imparatorluğu iç ve dış tehditlere karşı daha iyi koruyabilecek bir yönetimin teşekkül edilmesine yönelik olmuştur. Balkan Savaşları’ndaki yenilginin millî his yoksunluğundan kaynaklandığının düşünülmesi ise iktidarı milliyetçi bir söyleme itmiştir ve bu söylem eğitim politikalarında “millî terbiye” sloganı ile hayat bulmuştur. Millî vurgusu sadece eğitimle de sınırlı kalmamış ve dönemin kültürel ortamı (millî edebiyat), ekonomi politikaları (millî iktisat) da aynı politikanın ürünleri olmuştur.³⁶ Vatanı müşkül durumdan kurtarmak prensibiyle hareket eden İttihat ve Terakki yönetimi farklı şartlar altında farklı ideolojilerden faydalanmıştır. Örneğin özellikle Balkan Savaşları sonrası dönemde İslamiyet’in toplumu bir araya getirme potansiyelinden yararlanılmıştır. Bu sayede “vatan, millet, devlet gibi kavramlar cihat, gazilik ve şehitlik gibi aslında İslami nitelik taşıyan değerlerle kutsallaştırılmıştır.”³⁷

İttihat ve Terakki dönemi Türk ulusçuluğunun belirgin bir biçimde yansıdığı eğitim sahasında siyasal iktidarın ideolojik karakteri okullarda ve ders kitaplarında kendisini göstermeye başlamış ve dönem ideolojilerini benimseyen çocukların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. II. Abdülhamid döneminde “Padişahım Çok Yaşa” sloganıyla yetişen öğrenciler II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ilahilerle birlikte millî duyguları harekete geçiren şarkılar söylemeye başlamıştır.³⁸ Yani hem İslami söylemin hem de milliyetçi söylemin ortak paydası müstakbel askerler yetiştirmek, kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Yine Balkan Savaşları’ndaki yenilgiden sonra topyekûn savaşın bir gereği olarak çocuklara, askeri beceriler öğretilmiştir.³⁹ Örneğin, geç Osmanlı döneminde çocukların beden gelişimi için yaptırılan spor faaliyetlerinin amacı değişmiş ve spor, beden terbiyesi amacından sıyrılarak çocukları olası savaşa hazırlayan bir enstrüman haline gelmiştir.⁴⁰ Balkan Savaşları yenilgisinden sonra palazlanan intikam ve şiddet temaları dönemin terbiye oyunlarında ve edebî eserlerinde de yerini almıştır. Okuldaki terbiye oyunlarının pedagojik işlevi olsa da yönetiminin asıl hedefi oyunlar aracılığıyla müstakbel askerler yetiştirmek ve askerlik kavramının çocukların zihninde yer edinmesini sağlamak olmuştur.⁴¹ Yine II. Meşrutiyet dönemindeki gençler, Güç, Genç ve İzcilik derneklerine zorunlu üye olarak kaydedilmiştir.⁴² Derneklerdeki ve okullardaki sportif faaliyetlerle fiziksel olarak savaşa hazırlanan çocuklar sınıflardaki “intikam köşeleri”yle de psikolojik olarak savaşa hazırlanmışlardır. Söz konusu intikam

³⁴ Şükrü Hanioğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23, (2001): 483; Ak, age, 22.

³⁵ Hanioğlu, age, 483.

³⁶ Mehmet Ö Alkan, age, 200.

³⁷ Age, 201.

³⁸ Age, 205.

³⁹ Eyal Ginio, *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 257.

⁴⁰ Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 139.

⁴¹ Sabri Özçakır, “Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevi Oyunların Rolü”, *OTAM* 43, (2018): 145-46.

⁴² Mehmet Ö. Alkan, age, 229.

köşeleriyle çocukların zihnine intikam alınması gereken bir düşman olduğu fikri yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁴³ Ders müfredatına dâhil edilen “malumat-ı âhlakiye, medeniye, diniye ve iktisadiye, talim-i asker” isimli dersler de yine eğitimin siyasal işlevinin yansımalarıdır.⁴⁴ Kız çocukların eğitiminde de ilgili anne ve eş olunması gerekliliğine vurgu yapılırken bir taraftan da yine ders müfredatında millî kadın karakterlerine de yer verilmektedir.⁴⁵ Bu örnekler, yönetimin hedeflediği çocuk-vatandaş kavramının temel mantığını göstermesi bakımından önemlidir. İlk kez 1916’da kutlanan İdman Bayramı, okullarda oynatılması istenen Bulgar Kaçtı, İntikam gibi oyunlar da milliyetçi ve militer ruhlu çocukların yetiştirilmesine yönelik uygulamalardır.⁴⁶ Dönem okul kitaplarında vatanın korunması gerekliliğinin yanı sıra esaret altında kalan toprakları kurtarma emeli hususunda da vurgu söz konusudur. Dolayısıyla eğitim alanındaki gelişmeler, çocukları muhatap almış ve çocuk-vatandaş yetiştirme sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Yani çocuk imgesi, İttihat ve Terakki döneminde “potansiyel bir kamusal özneye” dönüşmüştür.⁴⁷

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise çocukların toplumun geleceği olarak görülmesidir. Geleceğin kurtarıcısı olarak görülen çocuk imgesi II. Meşrutiyet dönemindeki yeni devlet zihniyetinin bir uzantısıdır ve kurulması istenen yeni düzenin ilk temsilcileri çocuklar olacaktır. İttihat ve Terakki döneminde yetiştirilmesi hedeflenen “ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan” ideal çocuklara bu fikirlerin ancak eğitimle aşılabilmesi anlaşılmıştır.⁴⁸ Bu nedenle de dönem derslerine toplumsal içerikli dersler eklenmiş, “kız çocuklarının iptidai, rüşdiye ve idadi okullarında okuyabilmelerini bir programa sokmak için İngiltere’den Halide Salih’in teşebbüsüyle bir uzman” getirtilmiştir. Yine bu dönemde eğitim için harcanan masraflar arttırılmıştır.⁴⁹ İttihat ve Terakki dönemi ideolojisi ve bu dönemin çocuğa karşı bakış açısı sadece eğitim alanında yankı bulmamıştır. Söz konusu dönemde pedagojiyle alakalı yayınlar yapılmış, çocuk sağlığı alanında modern tıp takip edilmiş ve çocuk edebiyatı eserleri de ortaya konulmuştur.⁵⁰ Yine çocuklar devletin ekonomik refahını sağlayacağı düşünülen davranışlara teşvik edilmiştir.⁵¹ Çocuklar, çocuk dergilerinde, yerli malına özendirilirken ötekileştirme diliyle de düşman tarafı çizilmekle beraber boykota da teşvik edilmiştir.⁵² İdeal çocuktan yabancı dil öğrenmesi, Avrupa’daki ilmi ve teknolojik gelişmeleri yakından takip etmesi, vatanlarını sevmeleri beklenmektedir.⁵³ Böylelikle öncelikle vatanını düşmandan kurtaran, koruyan sonrasında ise devletin devamını sağlayacak iktisadi, kültürel, askeri sahalarda da donanımlı olması gereken ve bütün bunları millî hislerle gerçekleştirilmesi istenen bir çocuk imgesi çizilmiştir. Yine militarizmin bir özelliği olarak çocuklardan beklenen en büyük duygu bireyselliklerini vatan uğruna feda etmeleri olmuştur. Dolayısıyla rövanşist ruhla yetişen çocukların yurttaşlıklarının bireyselliklerinden önce gelmesi

⁴³ Eyal Ginio, age, 257-58.

⁴⁴ Age, 206.

⁴⁵ Age, 209.

⁴⁶ Sabri Özçakır, age, 150-53; Füsün Üstel, age, 29.

⁴⁷ Füsün Üstel, age, 32.

⁴⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: İmge Yayınları, 2001), 118.

⁴⁹ Age, 143.

⁵⁰ Füsün Üstel, age, 31.

⁵¹ Mehmet Ö. Alkan, age, 227.

⁵² Lale Uçan, “Osmanlı Çocuk Dergilerinin Çocuk Kimliği Üzerine Etkileri”, *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2012): 167-205.

⁵³ Age, 184-85.

beklenmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gerekçelerle o dönemde militarist yetişen çocuklar tanımlanırken sıklıkla “kahraman, fedakâr, cesur” gibi sıfatlar kullanılmaktadır.

OTOBİYOGRAFİLER, HATIRALAR VE GÜNLÜKLER

“Tarih yazımında ben-anlatılarının kullanımı resmi anlatıların kullanımına nazaran daha yenidir”.⁵⁴ Bu nedenle otobiyografi ve hatıraların nasıl kullanılması gerektiği konusunda ihtilaflar mevcuttur. İlk ihtilaf konusu Osmanlı literatüründe ben-anlatılarının ancak Tanzimat’tan sonraki süreçte yer aldığı iddiası olmuştur. Cemal Kafadar, Suraiya Faroqi, Selim Karahasanoğlu ve Esat Mermi Erondor’un kaleme aldığı çalışmalar bu tezi çürütmüştür. Nitekim söz konusu çalışmaların belkemiğini oluşturan kaynaklar Tanzimat öncesi döneme aittir.⁵⁵ Konuyla ilgili ikinci tartışma konusu ise ben-anlatılarının güvenilirliği meselesidir. Geriye dönük olarak yazılan anılar, tarihçiler için, yanlış hatırlanabilecek veya kasıtlı olarak yeniden şekillendirilebilecek olguların kaynağı olarak kullanılmaları açısından sorun yaratmaktadır.⁵⁶ Ancak Beşikçi, ben-anlatılarının kullanılırken en çok nesnellik analizi konusunda mesai harcanmasını eleştirmektedir.⁵⁷ Ben-anlatıları, “güvenilir kaynaklar mıdır” sorusunun ötesinde “bize ne anlatır” düsturuyla ele alınması gereken kaynaklardır. Ben-anlatılarının nesnelliği çapraz denetleme yöntemine tâbi tutularak ya dönem içerisinde aynı türde yazılan eserlerle ya da dönemin arşiv kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Beşikçi, bu duruma karşı çıkarak çaprazlamaya gerek kalmadan bu kaynakların kullanılabilirliğini, yanıltma arzusunun da dönem hakkında ipucu sunabileceğini savunmaktadır.⁵⁸ Bu araştırmada da rehber alınan metot daha çok ben-anlatılarının bize neler anlatabileceği konusu üzerine eğilmek olmuştur. Karahasanoğlu’nun da belirttiği üzere ben-anlatıları ve bu kategoride yer alan otobiyografiler, Türk akademisini “tarihi insanla yazmak” konusunda zenginleştirmektedir.⁵⁹ Ancak ben-anlatıları bize neler sunabilir sorusunu doğru yanıtlamak adına dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Temelde ben-anlatıları, insanın kendisini nasıl gördüğünü veyahut görmek istediğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla anlatılardaki görünen ve gösterilmek istenen kimlikler; yazarın hayatı ve dönemin gerçeklikleri bağlamında incelenerek ayırt edilmelidir.⁶⁰ Bu kategorideki eserlerin yazarın özel hayatının bir parçası olduğu ve eserlerde politik ya da kişisel reflekslerin de yer alabileceği göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Otobiyografiler incelenirken yazarın öznel konumu her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Çünkü otobiyografiler yapıları gereği nesnel çalışmalar değildir. Söz konusu eserler; yazarın düşünce dünyasından, duygularından ve bulunduğu ortamdan izler taşımaktadır.⁶¹ Aynı zamanda otobiyografiler, yazarın savunma kâğıtlarına da dönüşebilmektedirler. Otobiyografisini yazan kişi kendisine yöneltilen suçlamaların, haksızlıkların cevaplarını doğru ya da

⁵⁴ Ak, age, 7.

⁵⁵ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 33-39.

⁵⁶ Elizabeth Williams, “Childhood, Memory, and the American Revolution”, *Children and War A Historical Anthology* (New York: New York University Press, 2002), 15.

⁵⁷ Mehmet Beşikçi, “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”, *Toplum ve Bilim* 144, (2018): 253-292.

⁵⁸ Beşikçi, “Tarihyazımında Hatırat”: 257.

⁵⁹ Beşikçi, *Cihan Harbini*, 224.

⁶⁰ Age, 224.

⁶¹ Philipp Wirtz, *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World* (Abingdon: Routledge, 2017), 8.

yanlış bir şekilde kendi bakış açısıyla ortaya koyabilmektedir.⁶² Dolayısıyla otobiyografiler yorumlanırken ve analizleri yapılırken kişisel hafıza, kolektif hafıza ve sosyal hafıza kavramları akılda tutulmalıdır. Ben-anlatıları, yapıları gereği hatırlama işleminden geçmektedirler. Hatırlama bazen sadece geçmişi yansıtmak için değil bugünü ya da geleceği etkilemek için de yapılabilmektedir ve analiz yapılırken söz konusu ihtimaller göz önünde bulundurulmalıdır.⁶³ Ancak, yetişkinlik dönemlerinde kaleme alınan otobiyografilerin de bazı sınırları vardır. Dawson'a göre kendi çocukluk deneyimimizin hafızaya dayalı her anlatımı, mutlaka bu deneyimin bir yetişkin değerlendirmesi ve kendi kültürel oluşumumuzun bir yansımasıdır.⁶⁴ Otobiyografilerde yazarlar kendi çocuklarından bahsetmiş olsalar bile, bunu yazarken yetişkinlik gözünden değerlendirerek yazmışlardır.

Çalışma özelinde bakıldığında Osmanlı devletinin özellikle son yüzyılında yaşayan yazarlar incelenirken yazar ile devlet yöneticileri arasındaki ilişki, yazarların sürgün edilmeleri ya da vatan haini ilan edilmeleri gibi durumlar ve bu durumların esere nasıl yansıdığı irdelenmiştir.⁶⁵ Çünkü yazarın kendisini, yaşadığı tarihsel dönemi ve hatta okur kitlesini anlamak otobiyografilerin daha doğru analiz edilmesine katkı sağlamaktadır. Dikkat edilmesi gereken ve yukarıda sayılan hususlara ek olarak yazarın eseri neden kaleme aldığı sorusuna da cevap bulunmalı bu sayede metnin hedef kitlesi anlaşılmalı çalışılmalıdır. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam* eserini yazma nedeni olarak “adsız” kalan çocukları göstermektedir. Yazarın “adsız” çocuktan kastı büyük olasılıkla savaş döneminde varlıkları önemsenmeyen sadece sayısal olarak değer arz eden çocuklar için yapılmış bir atıftır. Kendisinin de bu adsız çocuklar içinde yer aldığını belirten Aydemir’in bu açıklaması XX. yüzyılda iç karışıklıklar ve savaşlarla değişen çocuk algısını göstermesi bakımından önemlidir. Burada çocuklar için “adsız” sıfatının kullanılması çocukların bu dönemde neden gölgede kaldıkları sorusunu akla getirmektedir. Bu çalışmada da sorunun cevabı da bulunmaya çalışılacaktır.

HATIRALAR VE OTOBİYOGRAFİLERDE DEĞİŞEN ÇOCUKLUK ALGISI VE SAVAŞ

“Toplumsal yaşamda uzun vadeli veyahut kısa vadeli birçok sorunu beraberinde getiren savaşlardan aile kurumu ve en çok da korunmaya muhtaç olan çocuklar etkilenmektedir”.⁶⁶ Çocukların savaştan fiziksel ya da zihinsel olarak nasıl etkilendiklerini idrak edebilmenin yollarından birisi savaş dönemini bizzat tecrübe eden çocukların düşünce dünyasına dâhil olmaktır. Bu da ancak savaşa şahitlik eden çocukların yazdıklarını okumakla mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde Balkan Savaşları dönemine bizzat çocuk olarak şahit olan ve bu dönemleri günlüklerinde veya hatıralarında yazarların eserleri ve bu döneme şahitlik eden yetişkinlerin çocuklara dair olan gözlemleri yorumlanmaya çalışılacaktır.

Savaş ve savaşın getirdiği psikoloji bireyleri, aileleri ve toplumu derinden etkilemektedir. Olağan düzeni yerle bir eden savaş nedeniyle temel gereksinimlerini sağlayamayan insanlar

⁶² Age, 10.

⁶³ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini*, 44-58.

⁶⁴ Graham Dawson, *Soldier Heroes – British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities* (London: Routledge, 1994), 241.

⁶⁵ Philipp Wirtz, age, 13.

⁶⁶ Ak, age, 29.

yoksulluğa sürüklenmiş, bazıları ise sevdiği insanları kaybetmişlerdir. Savaşın fiziksel ve zihinsel etkileri fiilen savaş sona erdiğinde bitmemekte ve ömür boyu sürebilmektedir. Bu nedenle savaşın etkilerini uzun süre ve derinden hissedenler arasında kritik bir dönemde bulunan çocukların yeri ayrıdır. Çocuklar korunmaya ihtiyaç duydukları bir dönemde savaş ortamı içerisinde kendilerini bulduklarında bu korunmadan mahrum kalmaktadır. Savaş nedeniyle sevgi ve huzur ortamının yok olması çocuklarda psikolojik ve psikososyal travmaların yaşanmasına neden olmaktadır. Çünkü savaş, çocukların güvenli ortamlarını ellerinden almakta ve çocukları temel haklarından mahrum etmektedir. Örneğin çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimi için gerekli olan oyunlar, savaş şartları altında ihmal edilmiş veyahut militarist oyunlara evrilmiştir. Balkan Savaşları'na çocukken şahitlik eden Şevket Süreyya Aydemir ve savaş mağduru çocuklarından olan Selma Ekrem'in otobiyografilerinde bu duruma rastlamak mümkündür. Aydemir, sokakta oyun oynadıkları esnada silah sesleri duyulursa mahallenin sokaklarının hemen boşaltıldığından ve oyunlarının yarıda kesildiğinden bahsetmektedir.⁶⁷ Selma Ekrem ise Balkan Savaşları sürecinde ancak Yunanlıların artık adaya gelmeyeceklerini düşündükleri zaman oyun oynamaya başlayabildiklerini yazmıştır.⁶⁸ Sağlıklı bir gelişim için tavsiye edilen oyunlar, çocukların aktif oldukları sosyalleşme ve öğrenme aracıdır. Ancak savaş dönemi çocuklarına bu hakkın verilmediği gözlemlenmektedir. Aydemir'in de anılarını kaleme alırken oyununun yarıda kalışını unutmaması ve bu kötü izlenimi kayda geçmesi çocuk dünyasındaki yıkımın bir uzantısı olarak değerlendirilebilmektedir.

Savaş halindeki olağanüstü dönemde çocukların hayal ve düşünce dünyası sadece oyunlarında bozulmakla kalmamıştır. Daha da mühim bir durum olarak çocuklar savaş nedeniyle ebeveynlerini kaybetmişler veyahut çocuk ölümleri ve yaralanmaları gerçekleşmiştir. Balkan Savaşları'nda sadece ordu mensupları değil sivil halk ve daha özeldir ise çocuklar düşmanın saldırılarına maruz kalmışlar ve travmatik bir tecrübe olarak savaşı yaşamışlardır.⁶⁹ Bu duruma örnek teşkil edecek bir hadise Aydemir'in anılarında mevcuttur. Balkan Savaşları'nın devam ettiği süreçte Aydemir, komşularının bahçesinde oynarken savaşta şehit olan bir gencin naaşı bahçeye getirilmiştir ve ev ahalisi Aydemir'in bu olaydan etkilenmemesi için onu ortamdaki uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Ancak korunmaya çalışılsa dahi otobiyografiden anlaşıldığı üzere bu olay Aydemir'in zihninde olumsuz bir iz bırakmıştır.⁷⁰ Bizzat Balkan Savaşları'na katılan Durukan ise medreseye düşen bir merminin on beş yaşındaki bir kız çocuğunu şehit ettiğini yazmıştır.⁷¹ Yine Durukan'ın kaleminden bombardıman sırasında bir merminin saatçinin evine düştüğünden ve hane halkından yalnızca kırk günlük bir çocuğun kurtulduğunu okuyoruz.⁷² Aydemir de Gelibolu ve Çanakkale'den dönen bir geminin yaralı ve sakat çocukları İstanbul'a getirdiğiyle ilgili bir anekdot düşmektedir.⁷³ Aydemir'in yaralanmasından bahsettiği çocuklar kaza kurşunlarına denk gelmiş olabilirler veyahut aktif olarak savaşa katılmış olabilirler. Bu durumla ilgili net bir bilgi söz konusu olmasa da iki durum da çocukların, savaşın fiziksel etkilerinden muaf olmadıklarını gözler önüne sermektedir. Kendi kuşağının savaşlar çağında doğup büyüdüğünü söyleyen Ediz, savaşların aile hayatlarında derin

⁶⁷ Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976), 10.

⁶⁸ Selma Ekrem, *Peçeye İsyan* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998), 207.

⁶⁹ Eyal Ginio, age, 229-231.

⁷⁰ Süreyya Aydemir, age, 11.

⁷¹ Eyüp Durukan, *Edirne Kuşatması* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 150.

⁷² Age, 283.

⁷³ Süreyya Aydemir, age, 71.

yaralar açtığını belirtmektedir.⁷⁴ Nitekim Balkan Savaşları başladığında babasıyla birlikte Gorajde kasabasına gitmek zorunda kalmışlar ancak ailenin geri kalanını Taşlıca'da bırakmışlardır.⁷⁵ Balkan savaşları sona erdiğinde ancak kasabalarına dönebilmişlerdir ancak bazı aile büyüklerini savaşta kaybetmişlerdir.⁷⁶ Ediz'in hatıralarında da görüldüğü üzere savaş nedeniyle göç etmek ve ailesini geride bırakmak zorunda kalan bir çocukla karşılaşyoruz. Selma Ekrem'in anılarında vapur yolculukları hep neşeli ve güzel bir hatıra olarak yer almaktadır. Ancak bu durumun istisnası Balkan Savaşları'nın başladığı dönemdir. Ekrem'in dayısı savaşa gidecek olanlar arasındadır ve bu durum aileyi karamsar bir havaya sürüklemiştir.⁷⁷ Ekrem bu ruh halini şöyle anlatır: “Yolculuk bir işkence gibi geçmişti. Annemin üzüntüsü bir türlü geçmemiş, bu bizi de çok etkilemişti. Önceki yolculuklarımızda yaptığımız gibi gemiyi baştan aşağı dolaşmamış, annemle birlikte kamarada oturmuştuk”.⁷⁸ Ekrem'in aktardıkları savaşın, bir çocuğun gündelik hayatına ve zihin dünyasına ulaştığında en korunaklı olarak görülen ailenin dağılmasına ve çocuk heyecanı ya da çocukça fikirler olarak adlandırılabilir olguların yerini savaşın karamsar havasına bırakmasına neden olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ailenin zorunlu şartlar nedeniyle parçalanması kritik dönemdeki çocukların hayatlarında olumsuz etkiler bırakmakta ve çocuklarda güven probleminin oluşmasına neden olmaktadır. Döneme şahitlik eden önemli kişilerden biri de Semiha Ayverdi'dir. Semiha Ayverdi'nin Balkan savaşları ile tanışıklığı evdeki sessizlikle ve babasının yokluğuyla başlamıştır.⁷⁹ Savaş öncesinde misafirlerle dolup taşan evde artık hüznü bir hava hâkimdir. Ayverdi bu durumu, Trablusgarp Savaşı ile karşılaştırmış ve bu savaşın günlük yaşayışta bir değişikliğe neden olmazken Balkan Savaşı'nın günlük hayatı değiştirdiğini ve aksattığını yazmıştır.⁸⁰ Ayverdi, savaşın çocuklar üzerindeki etkisini ise “[b]iz çocuklar artık iliklerimize işleyen bir harb fâciâsiyle haşır neşir olmakta idik” diyerek anlatmaktadır.⁸¹ Ayverdi, anılarında Balkan Savaşları'yla birlikte savaşla yüzleştiğini belirtmektedir. Artık savaş, hikâyeler ve oyunlar aracılığıyla zihin dünyasında var olanın ötesinde duyulan, görülen ve içinde yaşanan bir gerçekliktir.⁸²

Aktarılan örneklerden yola çıkarak savaş dönemi çocuk zihniyle savaştan önceki çocukları arasında büyük farkların oluştuğu, savaş dönemindeki çocukların zihnen ve fiziken savaşın etkisiyle yaşadıkları görülmektedir. Örneğin savaş neticesinde ortaya çıkan kaotik ortam ailelerin çocuklara verdikleri telkinleri, çocukların özellikle dışarıda ve arkadaşlarıyla ilişkilerinde nelere dikkat etmeleri gerektiğine dair yeni tavır ve davranışların oluşmasına da sebep olmuştur. Aydemir kendilerine sürekli telkinlerde bulunan büyüklerinin onlara sokakta altın görürlerse almamaları gerektiğini altından bomba çıkma ihtimali olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.⁸³ Aynı konudaki bir başka öğüt ise birisi şeker verecek olursa katıyen alınmaması gerektiği bu şekerin bir dinamit olabileceğinin

⁷⁴ Mehmet Seyda, *Çocukluk Yılları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 118.

⁷⁵ Age, 118-119.

⁷⁶ Age, 120.

⁷⁷ Selma Ekrem, age, 201-202).

⁷⁸ Age, 202.

⁷⁹ Samiha Ayverdi, *Bir Dünyadan Bir Dünyaya* (Ankara: Hülbe Yayınları, 1974), 56.

⁸⁰ Age, 56.

⁸¹ Age, 62.

⁸² Age, 71.

⁸³ Süreyya Aydemir, age, 14.

söylenmesidir.⁸⁴ Aydemir, bu tür hikâyelerin çocuk zihninde bıraktığı izleri “boş ve bütün çocukları gibi her verileri almak için işleyen hayal gücüm, hep korkular mücadelelerle örülürdü” şeklinde ifade etmiştir.⁸⁵ Berkman da savaşın üzerinde bıraktığı etkiyi “Balkan Savaşları’ndan beri kafalarımız savaş felâketleriyle dolmuştu”⁸⁶ şeklinde açıklamıştır. Aydemir’in ve Berkman’ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere savaş, sadece kısa vadede değil uzun vadede de olumsuz etkileri beraberinde getirmiştir. Nitekim Aydemir, savaş ortamında büyümenin psikolojik baskısını “korku ile mücadele eden bir çocuk zihni” tanımıyla anlatmıştır.

Savaşla çocuk yaşında yüzleşen isimlerden bir diğeri ise Hasan Ali Yücel’dir. Yücel, bu yüzleşmenin kendisine hissettirdiklerine de Mektepli isimli çocuk dergisine gönderdiği “İntikam Olsun” yazısında yer vermiştir.⁸⁷ On beş – on altı yaşlarındaki Hasan Ali, kaleme aldığı bu yazıda “[y]orulan zihnimi biraz dinlendirmek ve bedbaht vatanımın derin ve mühlik yaralarını hissederek onun hâr aşkıyla sızlayan kalbimi bir parça teskin etmek istiyorum” diyerek duygularını ifade etmiştir.⁸⁸ Nazım Hikmet’in on bir yaşında iken kaleme aldığı ilk şiirlerinden birisi “Feryâd-ı Vatan”, Balkan Savaşları’ndaki yenilgiden dolayı duyduğu üzüntüyü ve yurdu içinde bulunduğu durumdan kurtarmak isteğini şu sözlerle yansıtmaktadır: “Sisli bir sabahı henüz / Etrafı sarmıştı bir duman / Uzaktan geldi bir ses ah aman aman! / Sen bu feryâd-ı vatani dinle işit / Dinle de vicdanına öyle hükmet / Vatanın parçalanmış bağı / Bekliyor senden ümit” şeklindedir.⁸⁹ Yücel’in ve Nazım Hikmet’in çocuk yaşta kaleme aldıkları şiirlerinden anlaşılacağı üzere çocuk zihinleri vatanın içinde bulunduğu zor durumla meşguldür ve kendilerine bu durumu dert edinmişlerdir. Yine Ergeneli’nin çocukluk yıllarına ait olan güzel yazı defterinin bir yüzünde “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Mektep Defteri” yazarken diğer yüzünde ise “Balkan Harbinde Muhaceret” başlıklı bir yazı bulunmaktadır.⁹⁰ Bu durum çocukların güzel yazı defterlerinin bir propaganda aracı olarak kullanıldığını ve çocuklardan geleceğin kurtarıcısı olmalarının beklendiğini işaret etmektedir. Dolayısıyla savaş dönemi çocukları hem eğitim hayatlarında hem de gündelik hayatta savaşla yüz yüze gelmektedirler. Aslında bu savaşın nihai bir sonucudur. I. Dünya Savaşı sürecinde İngiltere, İtalya ve Fransa okullarında savaştan, çocuklara sorumluluk duygusunu yüklemek için bir araç olarak faydalanılmıştır.⁹¹ Savaş sürecinde okullardaki müfredat savaşa göre esnetilerek, birçok konu savaşla ilişkili hale getirilmeye çalışılmış ve bu da çocukları mobilize etmek ve onları disipline sokmak için kullanılmıştır.

Savaş döneminde salgın hastalıklar ve yetersiz beslenme zuhur etmiş çocuklar, bu durumlarla da baş etmek zorunda kalmışlardır. Savaş ortamında ekonomik ve tarımsal birçok faaliyetin sekteye uğraması neticesinde ürünlerden elde edilen verimin düşmesi veya yüksek fiyatlar birçok ailenin yeterli gıdaya erişimini engellemiştir. Balkan Savaşları sonrasında İstanbul’da muhacir

⁸⁴ Age, 14.

⁸⁵ Age, 15.

⁸⁶ Tevfik Berkman, *Engelli-Engeli Uzun Yollar: Bir Hayat Anıları 1900-1987* (İstanbul: Seral Ofset,1988), 34.

⁸⁷ Hasan Ali Yücel, *Geçtiğim Günlerden* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 87-89.

⁸⁸ Age, 88.

⁸⁹ Asım Bezirci, *Nazım Hikmet* (İstanbul: Amaç Yayınları, 1975), 12.

⁹⁰ Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları* (İstanbul: İletişim Yayınları,1993), 82.

⁹¹ Rosie Kennedy, Kennedy, *The Children’s War, Britain 1914-1918* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 4; Stephane Audoin Rouzeau, Audoin-Rouzeau, “Children and the Primary Schools of France, 1914–1918,” in *State Society and Mobilization in Europe During the First World War*, ed. John Horne (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 48-49.

göçü yaşamıştır ve olumsuz şartlar nedeniyle göç eden insanlarda salgın hastalıklar cereyan etmiştir.⁹² Öyle ki bu süreçte Hilali- Ahmer Cemiyeti aktif olarak çalışmıştır ve hasta muhacirler için tedavi çadırları kurulmuş ancak kapasitenin üzerinde hasta olduğu için kamu binaları ve camilerden de hastaneye çevrilenler olmuştur. Örneğin Hadımköy Hastanesi koleraya yakalanan muhacirlere mahsus hizmet vermiştir.⁹³ Dönemin kaynaklarında da bulaşıcı hastalıklarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Savaşın mağdur çocuklarından olan Selma Ekrem ve esir düşen babası, esirlerin serbest bırakılmasıyla İstanbul'a dönmüşler ve savaştan uzakta rahat bir nefes alacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak bu sefer de çocuklar, yük gemisiyle yaptıkları uzun ve zahmetli yolculukta hastalık kaptıkları için kızamık olmuşlardır.⁹⁴ Dönem şartlarında ekonomik olarak iyi halli sayılabilecek olmasına rağmen Ergenelilerin evi de çocuklarını uyuz, tifüs, kızamık ve zatürreden koruyamamıştır. Adnan Ergeneli, gıdasızlık nedeniyle düşük olan bağışıklık sistemlerinin hastalıklara davetiye çıkardığını ve geçirdiği hastalıkları anlatmaktadır.⁹⁵ Babası, hastalık döneminde Ergeneli için narenciye bulmuşsa da 1920 kışına gelindiğinde ekmek bulmak bile büyük bir mesele halini almıştır.⁹⁶ Bu duruma dair benzer bir örneği İzzettin Dinamo'nun hatıralarında görmekteyiz. Doğumundan itibaren zor yaşam şartlarına maruz kalan Dinamo'nun hayatı Balkan Savaşları sürecinde daha da zorlu bir hâl almıştır. Dinamo'nun babası ve 15 yaşındaki abisi askere alınmıştır.⁹⁷ Aile reislerinin askere alınmasıyla da Dinamo, annesi ve beş küçük kardeşi açlıkla sınanmaya başlamış ancak daha sonrasında Dinamo'nun üç kardeşi açlığa karşı koyamayıp vefat etmiştir.⁹⁸ Dinamo'nun yaşadığı bu acı tecrübeler savaşın çocuklar üzerindeki korkunç etkisini göstermektedir.

Savaş çocukların kötü hayat şartları, olumsuz ve bunalımlı bir atmosferde büyümelerinin yanı sıra eğitimlerini de aksatmıştır. Halaçoğlu, incelemiş olduğu Balkan Savaşları dönemi Osmanlı arşiv belgelerinde zorunlu göç nedeniyle İstanbul'a gelen bazı öğrencilerin durumuna dair belgelere ulaşmıştır. Örneğin Füyuzat Mektebi'nde muhacir olan on yoksul çocuğa ücretsiz eğitim verildiği, Selânik Ziraat Mektebi'nden gelen on bir öğrencinin Halkalı Ziraat Mektebi'ne kaydedildiği, yetmiş yedi kız öğrenci için parasız yatılı okulda kontenjan açıldığı bilinmektedir.⁹⁹ Ancak bu gibi girişimler muhacir öğrencilerin yerleştirilmesinde yeterli olamamış ve dönem içerisinde eğitim açığı oluşmuştur.¹⁰⁰ Savaş sürecinde eğitime ara vermek zorunda kalan öğrencilerden birisi ise Selma Ekrem'dir. Midilli Adası'nda bir savaş gemisi gözüktükten sonra Selma Ekrem'in annesi çocuklarını okula göndermekten vazgeçmiş ve savaş nedeniyle Ekrem ve kardeşlerinin eğitim hayatı sekteye uğramıştır. Ekrem bu durumu şöyle açıklamıştır: “Annem bizi okula gönderme düşüncesinden bütün bütün vazgeçmişti. Savaş gemisi bir akbaba gibi başımızda dönüp dururken, kimin aklına gelirdi ki bu zaten?”¹⁰¹ Ekrem'in yaşadığı bu süreç savaş nedeniyle gerçekleştirilen zorunlu göçlerin çocuklar üzerindeki etkisine örnektir.

⁹² Metin Ayışığı, “Balkan Savaşları Sırasında Kolera ile Mücadele”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, no. 248 (2020): 50.

⁹³ Age, 50-51.

⁹⁴ Selma Ekrem, age, 236.

⁹⁵ Adnan Ergeneli, age, 99.

⁹⁶ Age, 100.

⁹⁷ Mehmet Seyda, age, 102.

⁹⁸ Age, 102.

⁹⁹ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Harbi Sırasında Rum Göçleri: 1912-1913” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1990), 118-119.

¹⁰⁰ Age, 120.

¹⁰¹ Selma Ekrem, age, 207.

Balkan Savaşları neticesinde Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardaki Müslüman halk zulümden kaçmak için önce Edirne'ye oradan da İstanbul'a göç etmiştir. Balkanlardan İstanbul'a doğru ilerleyen yoğun göç hareketi muhacirlerin yerleştirilmesi, yolculuk esnasında yakalanan salgın hastalıklar, yerli halk ve muhacirlerin uyumu, çocukların eğitimi gibi yeni sorunları ortaya çıkarmıştır.¹⁰² Göç neticesinde zuhur edilen belli başlı sorunlar bunlar olsa da bizzat göç yolculuğu da zihinsel ve bedensel olarak zor bir süreç olmuştur. Kırklareli doğumlu Arman için Balkan Savaşları koyu sislerle gömülü bir göç hikâyesidir. Yazar, savaş sonrası ailesinin İstanbul'a olan göçünü ve çocuk zihninde canlananları şöyle ifade etmektedir: “Balkan Savaşları'nda ailemin, bin bir güçlük içine, her şeyini bırakarak İstanbul'a kaçışını hayal meyal hatırlıyorum. Bir insan seli, bağırıp çağırılar, birbirini kaybeden analar, babalar, çocuklar, bir türlü yürümeyen, kapılarına kadar insan ve sefalet dolu bir tren yolculuğu [...]”.¹⁰³ Birincil ağızdan aktarılan bu anılar, savaşın çocukların günlük yaşamına dâhil olan hatta onların, çocukluklarına ara verdikleri bir dönem olarak nitelendirilebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim savaşın meydana getirdiği kaos içerisinde çocuklar, aile ve hatta devlet tarafından korunamaz duruma gelmişler, eğitimleri, oyunları ve akran ilişkileri de bu durumdan olumsuz bir yönde etkilenmiştir.

“Anne ve babalarını kaybeden çocuklar özellikle yoksul kesimin çocukları savaş ve sonrasında gerçekleşen göç nedeniyle ortaya çıkan geçim sıkıntısıyla baş etmeye çalışarak anne-babalık görevini yerine getirmek ve ev geçimini yüklenmek zorunda kalmışlardır”.¹⁰⁴ Örneğin savaşın ve göçün en yoğun hissedildiği Edirne'de çocukluğunu geçiren Dinamo, ailesini geçindirmesi gerektiğini düşünerek çalışmak istemişse de yaşı çok küçük olduğu için işe alınmamıştır.¹⁰⁵ Bu durum savaşın getirdiği olumsuzluklarla mücadele içinde olan beş yaşındaki bir çocuğun çocuklukla arasına giren büyük mesafeyi göstermektedir. Yazar, Balkan Savaşları'nın Rumelili göçmenlerinin Karadeniz'i doldurmasıyla birlikte açlık sorununun daha da büyüdüğünü belirtmektedir. Öyle ki “altı yaşındaydım artık, epey bir şeylere aklım eriyordu. Ailenin geçim yükünü omuzlamak istiyordum” diyerek geçim sıkıntısına altı yaşındaki bir çocuk olarak çözümler aramaya başlamıştır.¹⁰⁶ Dinamo'nun çocuk omuzlarına binen bu ağır yük aşağıdaki pasajda kendisini tüm ağırlığıyla hissettirmektedir:

Geceleri bahçelerden lahana çalmaya gittim. Bunları suda haşlayıp yedik. Ekmek denen nesne çoktan yitkilere karışmıştı. Anam da bir yandan ısırganotu haşlıyor, deniz suyu kaynatıp elde ettiği tuzla, sağ kalan bizlere yediyor, bizi ölümden kurtarmaya çalışıyordu. Ben, günün birinde, mezbananın oralarda gezerken, ırmağın üzerine uzanan büyük künkten suya kanlı sularla birlikte bir yığın da bağırsak falan aktığını gördüm. Bunları hem köpekler hem de yoksul çocuklar, adamlar çekiştiriyordu. Ertesi gün, anamdan bir kova isteyip, sıcak kanlar akan künkün altında yer aldım. Sonra, koyun bağırsakları akmaya başlayınca, orda bekleyen köpeklerle birlikte atıldım. Köpekler de açlıktan köpekliklerini yitirdiğinden bana hiç hırlamadılar.

¹⁰² Tülin Acer, “Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar: 1912-1914” (yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2008), 54.

¹⁰³ Hürrem Arman, Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri (İstanbul: İş Matbaacılık, 1971), 37.

¹⁰⁴ Ak, age, 37.

¹⁰⁵ Mehmet Seyda, age, 102.

¹⁰⁶ Age, 102.

Kapabildiklerimizi paylaştık. Bir kova dolusu bağırsakla eve vardığımda anam, kardeşlerim bayram etti.¹⁰⁷

Dinamo'nun hatıralarının devamında abisi ve babasının şehit olduğunu annesinin de açlıkla baş edemediği için çocuklarını Darüleytan'a yazdığını ve daha sonra vefat ettiğini yazmaktadır. Dinamo'nun trajik yaşantısı savaşın dağıttığı ve çocukların çocukluklarını unuttuğu bir tabloyu gözler önüne sermektedir.¹⁰⁸ Dinamo'nun anılarında görüldüğü üzere savaş ve göç sonrası dönem çocukların, çocuk olmaya ara verdikleri, eğitimden mahrum kaldıkları ve ağır sorumluluklar yüklendikleri bir dönem olmuştur.

MİLİTARİST ÇOCUK YETİŞTİRME KAYGISININ OTOBİYOGRAFİLERE YANSIMASI

“Halkın yani sivil alanın askerileştirilmesi, militarizmdir. İlk militarizm hareketleri Fransız ve Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkmıştır”.¹⁰⁹ Bu durumun nedeni ise devrimlerden sonra savaşın da şekil değiştirmesi ve topyekûn savaşların başlamasıdır. Söz konusu devrimlerin ve teknolojik gelişmelerin etkisi neticesinde asker ve sivil halk arasındaki ilişki karmaşık bir hal almaya başlamıştır.¹¹⁰ Asker ve halk arasındaki kesin çizgilerin kalkması, sivil halkın askeri eğitimler almasını zorunlu haline getirmiştir. Dolayısıyla ilk olarak Fransa’da militer eğitim denen kavram hayat bulmaya başlamıştır. Militer eğitim, savaş çıkma olasılığına karşı gençleri askerliğe hazırlamak için verilen eğitimidir. Müstakbel askerler olarak görülen çocukların olası bir savaş durumu için askerlikten önce eğitim almaları zorunluluk haline gelmiştir.¹¹¹ Militer eğitim, okullardaki disiplini askeri disipline benzeterek örneğin davul ve boru sesleri ile toplanmalar, resmi üniformalar vs. verilmeye başlanmıştır. Okul müfredatına eklenen jimnastik, beden eğitimi ve atış talimi dersleri de yine militarist faaliyetlerdir.¹¹² Söz konusu derslerle müstakbel savaşçı olan çocukların fiziki yeterlilikleri sağlanmaya çalışılırken tarih ve edebiyat dersleri aracılığıyla da çocukların militarist hisleri perçinlenmeye çalışılmıştır.¹¹³

Avrupa’daki militer eğitim, modernleşmeyle birlikte Osmanlı müfredatına da yerleşmiştir. Beden eğitimi dersleri; ilk olarak 1863 yılında Mekteb-i Harbiye’ye, 1869’da Maarif-i Umumiye Nizannamesi ile tüm rüştiyeye, 1911’de idadilere, 1912’de ise Mekteb-i Sultani’lerin müfredatına konulmuştur.¹¹⁴ Balkan Savaşları sonrasındaki dönemde yetişen militarist çocukların bu duruma nasıl hazırlandıklarını Aydemir’in anılarından takip etmek oldukça kıymetlidir. Bir kale şehri olması nedeniyle Edirne’de asker ruhunun var olduğuna dikkat çeken yazar, askeri rüştiyeye yazıldığında da hiç zorlanmadığını belirtir.¹¹⁵ Asker olmaya hep hazır hissettiğini söyleyen Aydemir, “büyük bir devletin varlığını kılıcıyla koruyacak” çocuk rolüne bürünmüştür.¹¹⁶ Aydemir’in çocukken oynadığı

¹⁰⁷ Age, 103.

¹⁰⁸ Age, 103.

¹⁰⁹ Ak, age, 38.

¹¹⁰ Özlem Gürsoy, “Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947)” (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021), 23.

¹¹¹ Age, 20.

¹¹² Age, 23.

¹¹³ Mehmet Alkan, age, 60.

¹¹⁴ Özlem Gürsoy, age, 39-41.

¹¹⁵ Süreyya Aydemir, age, 39.

¹¹⁶ Age, 39.

savaş temalı oyunların da bu minvalde olduğu göze çarpmaktadır. Genç Aydemir, çocukken oynadığı çetecilik, baskın ve esir oyunlarının eskide kaldığını ve artık gerçek savaşa hazırlandığını belirtir.¹¹⁷ Aslında oynadığı oyunlar çok da geride kalmamış ve çocuk Aydemir’in zihninde onu heyecanla gerçek savaşı bekleyecek kadar etkilemiştir. Dönem çocukların gönüllü olarak orduya katılmak istemeleri de Aydemir’le benzer bir çocukluk sürecinden geçmeleriyle ilintilidir.¹¹⁸ Okulda verilen eğitim neticesinde Aydemir’in zihninde oluşturduğu misyon şöyledir: “Devletimiz bir cihangir devletti. Bir imparatorluktu. Bu cihangir devleti atalarımız bir aşiretten çıkarmıştı. Onu korumak ve daha da büyütmek... İşte bizim vazifemiz buydu”.¹¹⁹ Yani Aydemir küçükken oyunlarında, hayal dünyasında canlanan savaşı ve savaşın nedenlerinin teorik kısmını da okulda öğrenmektedir. Aydemir hatıralarının ilerleyen kısımlarında (Balkan yenilgisi döneminde) uğradığı hayal kırıklığını çocukluk hayalleriyle iç içe bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre bu yenilgi özellikle Türk çocukları için sükûtu hayaldir. Çünkü Türk çocuğu en başından beri zafer ve cihangirlik için hazırlanmakta ve bunu ümit etmektedir.¹²⁰ Zihinlerde oluşan bu güçlü düş kırıklığının yerini bir sonraki dönemde intikam duygusu alacaktır.¹²¹ Aydemir, “[b]u duygu, uğradığımız felaketten, hatta Allah’ı bile mesul tutacak kadar kuvvetliydi” diyerek intikam hissinin kuvvetini ifade etmektedir.¹²²

“Çocuklara verilen militer eğitim okullarla sınırlı kalmamış eğitimin başladığı ilk yer olan aile ortamında da çocuklar askerleştirilmeye ve muhtemel bir savaşa zihinsel olarak hazırlanmaya çalışılmıştır”.¹²³ Savaşın etkileri kadınların bir araya geldikleri ev toplantılarında dahi hissedilir olmuştur. Aydemir’in aktardıkları üzere farklı ortamlarda bir araya gelen kadınların küçük dedikodular yaptıktan sonra çete ve komita hikâyeleri anlattıklarını belirtmiştir. Hikâyelerin muhatap olduğu kesimse büyük oranda çocuklar olmuştur. Şevket Süreyya’nın zihninde kalan hikâyeler incelendiğinde anlatımdaki temel amacın çocukları olası tehlikelerden korumak ve de müstakbel asker olan çocukları olası savaşlara hazırlamak olduğu görülmektedir. Aydemir bu durumun kendisinde bıraktığı izi “kısaca çocukluğumun o çağında, boş ve bütün çocukları gibi her verileni almak için işleyen hayal gücüm, hep korkular ve mücadelelerle örülürdü”¹²⁴ şeklinde açıklamaktadır. Anlatılan kahramanlık ve savaş hikâyeleri sadece çocukların hayal dünyasını işgal etmekle kalmamış, kendilerine ait olan oyun dünyasına da girmiştir. Günlük sohbetlerde anlatılan savaş öyküleri çocukların oyunlarına da kavga, baskın ve savaş şeklinde yansımıştır. Sokak oyunları çetecilik ve komitacılık gibi militarist isimlerle anılan hâle gelmiştir. Oyuna katılan çocuklar şapkalarına verdikleri değişik şekiller suretiyle Rum ya Bulgar eşkıyası ya da kaptan veyahut voyvoda rolüne bürünmüşlerdir.¹²⁵ Çocukların oyunlarına sirayet eden bu durum dönemin yazılı kaynaklarıyla paralellik arz etmektedir. Balkan Savaşları’ndaki yenilgiden sonra basında sıkça Balkan barbarlığından, sivil halkın maruz bırakıldığı mezalimlerden bahsedilmiş ve düşmanın kötülükleri farklı boyutları ile aktarılmıştır.¹²⁶ Osmanlı halkına işkence eden düşman profilinin basın yayın ve görsellerle somutlaştırılması öteki ve biz ayrımının ortaya çıkmasında etkili olmuştur ve bu durum

¹¹⁷ Age, 39.

¹¹⁸ Age, 47.

¹¹⁹ Age, 40.

¹²⁰ Age, 53.

¹²¹ Age, 55.

¹²² Age, 5.

¹²³ Ak, age, 40.

¹²⁴ Süreyya Aydemir, age, 15.

¹²⁵ Age, 16.

¹²⁶ Eyal Ginio, age, 154-155.

çocukların oyunlarına da yansımıştır. Örneğin Aydemir, çocukluğunun en heyecanlı oyununun Hıristiyan mahallelerdeki çocuklar ve Müslüman mahallesindeki çocuklar arasında oynanan “çete çatışması” olduğunu belirtmektedir.¹²⁷ Aynı şekilde Aydemir, Müslüman çocukların kendi aralarında oynadığı oyunlarda da bir taraf Rumca ve Bulgarca konuşma taklidi yapan düşman grubunu temsil ederken oyunun diğer tarafındaki çocukların “Allah! Allah!” nidalarıyla “millî kavgalar” yaptıklarını yazmaktadır. Balkan Savaşları döneminde çocukluğu İstanbul’da geçen Brizitsov da benzer şekilde uçurtma uçururlarken uçurtmaların milletlerin renklerini taşıyan bayrak uçurtmalarına dönüştüğünü ve oyunun amacının düşmanın uçurtmasını düşürmek olduğunu aktarmaktadır.¹²⁸ Çocukların dünyasındaki milliyetçilik kırıntıları bayraklarla da sınırlı değildir. Yazar, bir iki gözü pek öğrencinin teneffüs aralarında Bulgarca marşlar söylediklerinden bahsetmektedir.¹²⁹ Ancak Bulgar marşlarının söylenmesi okuldaki başka çocuklarca da pek hoş karşılanmamaktadır. Hoş karşılamama durumu zaman zaman çocuklar arasında laf dalaşlarına da neden olmaktadır. Hristo Brizitsov’un aşağıda anlattığı bir örnek: “Rum çocuklar bana: “Siz Bulgarlar denizi balık çorbası sanıyormuşsunuz?” diye takılıyorlardı. Ben de alta kalmıyor ve: “Evet ve hoşumuza gittiğinden daha çok deniz almaya bakıyoruz,” diyordum”.¹³⁰ Yazarın bu misaldeki savunucu ve vatansever tavrı “[o]n iki yaşındaki bir çocuk artık küçük adam sayılır, birçok şeyi anlar. Vatanımın bozguna uğradığını anlıyordum ve türkü değildi derdim” sözlerinde daha gür bir şekilde duyulmaktadır. Burada yazarın kendisini küçük adam olarak görmesi çocuklara yüklenen misyonların anlaşılması açısından önemlidir.

Balkan Savaşları dönemi neşriyatı gözden geçirildiğinde yayınların “geleceğin asker-yurttaşları olan çocukların doktrine edilmesi için önemli bir araç haline” geldiği tespit edilmiştir.¹³¹ Dönemdeki doktrine sürecinin bir parçası ise eğitim kurumları olmuştur ve okullarda çocuklara atış talimi yaptırıldığı örneğine Abdürrauf Bey’in anılarında rastlanmaktadır. Abdürrauf Bey’in Balkan Savaşları döneminde ziyaret ettiği okuldaki manzarayı “Zara’da mini mini mektepliler tüfekleriyle çıkmışlardı”¹³² şeklinde anlatmaktadır. Balkan Savaşları döneminde eğitim gören Berkman ise okul yıllarında hocaları aracılığıyla Balkan Savaşları hakkında bilgi edindiklerini anlatmaktadır. Çünkü okul müdürü ve bazı hocaları Balkan Savaşları’nın yakından yaşamış askerlerdir.¹³³ Örneğin savaşa tanıklık eden okul müdürü Hüseyin Avni Bey, Türkçe dersine girdiği ilk gün çocuklardan savaş hakkında bir kompozisyon yazılmasını ödev olarak vermiştir. Berkman hazırladığı bu ödevde daha önceki Türkçe hocasından öğrendiği şu şiiri eklemiştir:

“Ey güzel köy. / Virân olma sakın şu genç yaşında, / Dağlarında taze otlar, / Pembe güller biterken. / Ey parlak ay. / Işığını saç yolcuların gözüne. / Ey yolcular beni anın. / Coşkun sular başında, / Ey Türk Kızı, / Ey Ana sus. / Bir oğlunu, bir genceni kurban ettiğün çok mudur?”¹³⁴

Okul müdürünün savaşı anlatan bir kompozisyon istemesi bunun üzerine ortaokul öğrencisinin savaş esnasında Rumeli göçmenlerinin yaşadıkları anıları düşünerek yazıyı kaleme alması ve yazının

¹²⁷ Süreyya Aydemir, age, 17.

¹²⁸ Hristo Brizitsov, *Bir Çocuğun İstanbul Hatıraları* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021), 46.

¹²⁹ Age, 51.

¹³⁰ Age, 85.

¹³¹ Eyal Ginio, age, 237-238.

¹³² Abdürrauf Bey, *Binbaşı Abdürrauf’un Harp Günlükleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 101.

¹³³ Tevfik Berkman, age, 26.

¹³⁴ Age, 26.

sonunda yer verdiği şiir çocuk zihniyetinin savaşın olumsuzluklarıyla muhatap olduğunu ve okulda öğrencilere yüklenilmesi istenen geleceğin umudu çocuklar imajının aktarıldığını ve bazı okullarda ideolojik bir seferberlik başlatıldığını göstermektedir. Dolayısıyla verilen örneklerle de görülmektedir ki gerek sosyal yaşantı içerisinde gerekse de eğitim hayatında savaş ortamında bulunulması nedeniyle çocuklar militarist bir ruhla yetiştirilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Birçok çocuk için Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı çocukluklarının bittiği ve gerçek dünya ile yüzleştikleri dönemdir. Balkan Savaşları dönemindeki çocukluk algısının temel alındığı bu makalede, çocukluk algısının hangi dinamiklere göre şekillendiği ve söz konusu dinamiklerin çocukları nasıl etkilediği sorusuna cevap aranmıştır. İnceleme sonucunda görülmüştür ki savaş dönemi içerisinde hem çocuk ölümleri gerçekleşmiş hem de çocuklar savaşta ebeveynlerini kaybetmişlerdir. Bu kayıplar ve savaşın yenilgisiyle birlikte zuhur eden toplumsal yorgunluk, ekonomik şartlardaki kısıtlılıklar da çocukların gündelik hayatlarında ve zihin dünyalarında derin izler bırakmıştır. Savaş döneminde çocuklar birçok açıdan savaş gündelik hayatlarında hissetmişlerdir. Çocuklar bazı durumlarda gönüllü asker olarak savaşlara katılmış, cephe gerisi mücadeleye destek vermiş, okulda aldıkları eğitim ya savaş eksenli olmuş ya da savaş sebebiyle tamamıyla kesintiye uğramış, müfredat kitapları ve çocuk dergi ve gazeteleri savaş eksenli yayınlar yapmış, oyuncaklar ve oyunları savaştan etkilenmiş, ama en önemlisi savaş sebebiyle ailelerindeki yetişkin erken bireylerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ebeveynlerini kaybeden çocuklar; toplumsal, ekonomik ve siyasi nedenler gereğince bazen kaybettikleri babalarının yerini doldurmakla mükellef kılınmışlar bazen gölgede kalan bir nesil olarak yetişmişler bazen de devlet himayesi altına alınmışlardır. Çalışmamızda çocukların mağduriyetlerinin yanı sıra devlet politikaları ile çocukluk algısı arasındaki ilişki de ele alınmıştır ve araştırma neticesinde savaş dönemi çocuklarının hem toplum içerisinde hem de eğitim hayatlarında müstakbel askerler olarak görülüp militarist bir söyleme maruz kaldıkları görülmüştür.

Savaş dönemindeki fiziksel seferberliğin yanında muazzam bir mental katılıma da ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle son dönemde alınan mağlubiyetlerin de etkisiyle, ilan edilecek olan yeni bir savaşı desteklemek ve bu desteği de savaş süresinde -muhtemel mağlubiyete rağmen- devam ettirmek önemli bir husustur. Bu süreçte toplumun tüm fertlerini organize etmek ve örgütsel katılım sağlamak ve destek almak için ciddi bir organizasyon gerekmektedir. Toplumun diğer fertleri gibi çocuklar da destekleri ve çabalarıyla ailelerini ve toplumları ile beraber, ırklarını, değerlerini, dinlerini ve bayraklarını koruduklarına inandırılmışlardır. Bu çaba bazen iyi eğitim almak, bazen savaşa giden yetişkinlerin rollerini ve sorumluluklarını üstlenme, bazen de cephe gerisinde mücadele içerisine girmekle olmuştur. Savaştan etkilenen çocuklar daha çok çalıştılar, daha fazla sorumluluk üstlendiler ve çevrelerindeki yetişkinlerin kaygılarını paylaştılar. Savaşla başa çıkma stratejileri ve ilişkilerini sürdürme yolları geliştirdiler ki bu durum dönemin çocukluk algısı ve toplumun çocuklardan genel beklentisinden farklı bir durumdur. Bu sebeple barış ve savaş döneminde çocukluk algısı ile toplumların çocuklardan beklentisinin farklılık göstermesi bu makalenin ortaya koyduğu önemli bulgulardan bir tanesidir.

Bu çalışma ile çocuk tarihi alanında, ben-anlatıları temel alınarak yapılabilecek olan araştırmalara örnek teşkil etmeye çalışılmıştır. Konunun kapsamlı oluşu nedeniyle Balkan Savaşları gibi kısıtlı bir dönem, belirlenen birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden “çocukluk algısı” odağında

okunmaya çalışılmıştır. Edebî metinlerin, anıların ve biyografilerin bu alana dair geniş bilgi yelpazesi sunması açısından çalışma, alana katkı sunacaktır. Çünkü görüldüğü üzere dönemin birincil kaynaklarındaki veyahut dönemin resmî belgeleri ele alınarak hazırlanan ikincil kaynaklardaki tarihsel bilgiler ile ben-anlatıları ve kurgu metinler arasında tutarlılık söz konusudur. Tutarlılığın yanı sıra ben-anlatılar ve kurgu metinlerdeki zihin dünyaları tarihsel sürecin daha büyük bir çerçeveden görülmesine imkân sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdür-rauf Bey. *Binbaşı Abdür-rauf'un Harp Günlükleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Acer, Tülin. "Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar: 1912-1914" Yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2008.
- Ak, Emine. "Balkan Savaşları Dönemindeki Çocukluk Algısı" Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2023.
- Akçalı, Aslı ve Çam Davut. "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri Eğitim Anlayışları Bağlamında Mizancı", *Millî Eğitim Dergisi* 45, no.207 (2015): 119-144.
- Akın, Yiğit. *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2014
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: İmge Yayınları, 2001.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: MÖ 1000 – M. S. 2007*. Ankara: Pegem Akademi, 2007.
- Alkan, Mehmet Ö. "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no.12 (2008): 9-84.
- Altın, Hamza. "II. Abdülhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilere Yapılan Tavsiyeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, no.1 (2016): 239-254.
- Arıkan, Erdal. "II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı Arasında Osmanlı'da Çocukluğun Politik İnşası 1913-1914: Çocuk Duygusu ve Çocuk Dünyası Dergileri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2021.
- Aries, Philipp. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Londra: Pimlico, 1962.
- Audoin-Rouzeau, Stephana. 'Children and the Primary Schools of France, 1914–1918,' in *State Society and Mobilization in Europe During the First World War*, ed. John Horne Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Aydemir, Şevket. S. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Ayışığı, Metin. "Balkan Savaşları Sırasında Kolera ile Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, no.248 (2020): 49-64.

- Ayverdi, Semiha. *Bir Dünyadan Bir Dünyaya*, Ankara: Hülbe Yayınları, 1974.
- Berkman, Tefvik. *Engelli-Engeli Uzun Yollar: Bir Hayat Anıları 1900-1987*. İstanbul: Seral Ofset, 1988.
- Beşikçi, Mehmet. "Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz". *Toplum ve Bilim*, no.144 (2018): 253-292.
- Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bezirci, Asım. *Nazım Hikmet*. İstanbul: Amaç Yayınları, 1975.
- Brizitsov, Hristo. *Bir Çocuğun İstanbul Hatıraları*, çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021.
- Çapar, Ali. "Pederi-i Şefik'ten Müstebit Hükümdara: 1876-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Çocuk Gazetelerinde II. Abdülhamid İmajı". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 21, (2021): 83-112.
- Çetinsaya, Gökhan. "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Dawson, Graham. *Oldier Heroes – British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*, London: Routledge, 1994.
- Deringil, Selim. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Durukan, Eyüp. *Edirne Kuşatması*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Ekrem, Selma. *Peçeye İsyân*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998.
- Ergeneli, Adnan. *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Ginio, Eyal. *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Gündüz, Mustafa. "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, (2008): 243-286.
- Gürsoy, Özlem. "Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947)" Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021.
- Halaçoğlu, Ahmet. "Balkan Harbi Sırasında Rum Göçleri: 1912-1913", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1990.
- Hanioglu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, (2001): 476-484.

- Heywood, Colin. *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Kennedy, Rosie. *The Children's War, Britain 1914-1918*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Okay, Cüneyd. *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler: 1850-1900*, İstanbul: Kırkambar, 1998.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özçakır, Sabri. "Meşruiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevi Oyunların Rolü" *OTAM* 43, (2018):141-164.
- Öztan, Güven. G. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Seyda, Mehmet. *Çocukluk Yılları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Tan, Mine. "Çocukluk: Dün ve Bugün". *Toplumsal Tarihte Çocuk*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1994): 11-31.
- Uçan, Lale. "Osmanlı Çocuk Dergilerinin Çocuk Kimliği Üzerine Etkileri", *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, (Ed. Haşim Şahin-Nurdan Şafak), İstanbul: Dem Yayınları, (2021):167-205.
- Üstel, Füsun. "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşruiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Williams, Elizabeth. "Childhood, Memory, and the American Revolution", in *Children and War A Historical Anthology*, ed. James Marten. New York: New York University Press, 2002.
- Wirtz, Philipp. *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World*, 2007.
- Yiğit, Tarık. "Osmanlı Resmî İdeolojisindeki Dönüşüm (1876-1918)". Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Yurdakul, Mehmet. E. *Türk Sazı*, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1979.
- Yücel, Hasan. A. *Geçtiğim Günlerden*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Zengin, Sevinç. "16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Çocukluk: Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si ile Abdüllatif Karamânî'nin Adâb-ı Menâzil'inde Çocuklar". Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Hayatı, Görevleri ve Askerî Tarihçiliği

Life and Duties of Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu and his Profession as a Military Historian

<https://doi.org/10.52792/tws.1462374>

Salim AYDIN

Araştırma Makalesi

¹ Milli Savunma Üniversitesi
– Doç.Dr.

[ORCID: 0000-0002-2717-4938](https://orcid.org/0000-0002-2717-4938)

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Salim AYDIN

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

salimaydinn@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

31 Mart 2024

Revizyon talebi/Revision

Requested:

21 Nisan 2024

Son revizyon /Last revision:

22 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

24 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Aydın, Salim. "Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Hayatı, Görevleri ve Askerî Tarihçiliği". *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 64-89.

Özet

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'ne 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hizmet eden Sadrazam Koca Yusuf Paşa ahfadından gelen, Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun askerî tarih açısından önemli olan yazılarını, görevlerini ve hayatını ele almaktır. Hem yazar hem de müzeci, aynı zamanda Deniz Kuvvetleri'nde Hâkim Albay olan Şehsuvaroğlu, yakın döneme kadar İstanbul ve kültür tarihi yazılarıyla daha çok ön plana çıkmıştır. Bunun nedeni Türkiye'de askerî tarihçilik alanında çalışma yapan araştırmacıların az olmasıdır. Son dönemde Türkiye'de askerî tarihçiliğin ivme kazanmasıyla bu alandaki çalışmalar her geçen gün artmaya başlamıştır. Şehsuvaroğlu'nun askerî tarih makaleleri vefatından sonra Türkiye Cumhuriyeti Deniz Kuvvetleri tarafından toplanarak kitap haline getirilmiştir. Şehsuvaroğlu'nun askerî tarih ile ilgili yazdığı makalelerin içeriği hakkında yeterli derecede çalışma yoktur. Bu makalede, Şehsuvaroğlu'nun yazılarının analizi yanında onun askerî tarih açısından ele aldığı makalelerdeki konuların ayrıntılarına da yer verilmeye çalışılmıştır. Makalelerde içeriğe yer verilmesinin sebebi; hem okuyucuyu aydınlatmak hem de Şehsuvaroğlu'nun bu alana olan hâkimiyetini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu, Deniz Müzesi, Askerî Tarih, Kaptan-ı Derya, Osmanlı Donanması

Abstract

The aim of this study is to discuss the important writings, duties and life of Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, a descendant of Grand Vizier Koca Yusuf Pasha, who served the Ottoman Empire since the second half of the 18th century. Şehsuvaroğlu, who is both a writer and a museum curator, as well as a Judge Colonel in the Naval Forces, came to the fore with his articles on Istanbul and cultural history until recently. The reason for this is that there are few researchers working in the field of military history in Turkey. With the recent acceleration of military historiography in Turkey, studies in this field have begun to increase day by day. Şehsuvaroğlu's military history articles were collected by the Turkish Naval Forces after his death and turned into a book. There are not enough studies on the content of the articles Şehsuvaroğlu wrote about military history. In this article, in addition to the analysis of Şehsuvaroğlu's writings, we also tried to include details of the subjects in his articles from the perspective of military history. The reason for including content in articles is; The aim is both to enlighten the reader and to reveal Şehsuvaroğlu's mastery of this field.

Key Words: Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu, Naval Museum, Military History, Kaptan Pasha, Ottoman Navy

GİRİŞ

Haluk Şehsuvaroğlu Osmanlı Devleti'ne hizmet eden ümera bir aileden gelmektedir. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın ahfadından gelmesi ve altı defa Kaptanı Derya olan Seyit Ali Paşa'nın bu aileden olması, ailede Osmanlı Devleti'nin son döneminde ferik bulunması, onu adeta askerlik mesleğine heveslendirmiştir. Kuleli Askerî Lisesi'nde iyi bir eğitim almasının yanında İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmesi yazılarında muhakeme yeteneğini kullanması, kaleminin iyi olması onu ön plana çıkaran unsurlardan birkaçıdır. Şehsuvaroğlu asker kökenli olmasının yanında İstanbullu olmanın getirdiği avantajı yazılarına dökmüş; daha çok deniz ve İstanbul tarihi yanında Boğaziçi tarihine de ayrı bir yer ayırmıştır. Şehsuvaroğlu kültür tarihi açısından daha çok İstanbul yazılarıyla ön plana çıkmıştır. Özellikle İstanbul'un tarihi yapıları Saraylar, kasırlar ve kaleler ilgi alanlarını oluşturur. Diğer taraftan müzeciliğe merakı, Deniz Müzesi ve Arşivi müdürü olduktan sonra bu alandaki kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırmış, yazılarında arşiv yer yer belgelerine de yer vermiştir. Deniz Müzesi'ndeki başarısı Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'ne atanmasına vesile olmuştur. Sarayda da arşiv vesikalarını kullanarak yazılarına akademik bir değer katmıştır.

AİLESİ, EĞİTİM HAYATI VE ASKERÎ GÖREVLERİ

Halûk Şehsuvaroğlu, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında siyasi ve askerî açıdan çalkantılı bir dönemde 14 Eylül 1912'de,¹ günümüzde Üsküdar ilçesinin bir mahallesi olan, o dönemde Çamlıca olarak ifade edilen Altunîzade'deki Koca Yusuf Paşa Köşkü'nde doğdu. Şehsuvaroğlu dünyaya gelmeden babası, Atıf Beyin oğlu Mahmut Selim Bey 27 Ağustos 1912'de vefat etti.² Annesi, Marşanzade Ahmet Bey'in kızı Nazire Ulviye Hanımdır.³ Ailesi I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) Veziriazamlarından Koca Yusuf Paşa ahfadından gelmektedir. Şehsuvaroğlu, Altunîzade ilkokulunu bitirdikten sonra 6 Aralık 1926'da Kuleli Askerî Lisesine kaydoldu ve Nisan 1933 tarihinde askerî liseden mezun oldu. Sağlık sorunlarından dolayı tarih-coğrafya öğretmeni yetiştirmek için askerî öğretmen sınıfına alındı. Daha sonra hâkim sınıfına nakledilerek 3 Ocak 1934'te İstanbul Hukuk Fakültesinde eğitime başladı ve 1936'da⁴ eğitimini tamamlayarak yedek subay olarak yetiştirilmek amacıyla 1 Kasım 1936'da Halıcıoğlu Yedek Subay Okuluna gönderildi. 30 Nisan 1937'de Yedek Levazım Asteğmen olarak Sarıyer'deki 16. Piyade Alayı'na tayin edildi.⁵ 31 Ekim 1937'de⁶ yedek teğmenliğe terfi ettirilerek askerî hâkimlik stajını yapmak üzere Millî Savunma Bakanlığı Askerlik Adliye Şubesi'nde görev aldı. Altı ay süren staj eğitimi sonunda Kara Kuvvetleri'nden Deniz Kuvvetleri'ne katî nakli yapılan Haluk Şehsuvaroğlu (937-0266) Hâkim Teğmen olarak 29 Nisan 1938 tarihli kararnameyle Donanma Komutanlığı'na atandı.⁷ 20 Mayıs 1938'de hâkimlik görevine başladı ve üsteğmenliğe yükseltildikten sonra 22 Ekim 1938'de yeni

¹ Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Dz. K.K.), Lalahan Deniz Genel Arşiv Müdürlüğü (LDGAM), Haluk Şehsuvaroğlu Özlük Dosyası., Fahri Çoker ise Şehsuvaroğlu'nun doğum tarihini 14 Temmuz 1912 olarak vermiştir. Çoker'in temmuz ayını vermesinin sebebi miladi takvime göre değerlendirme yaptığı tarafımızdan öngörülmüştür. Fahri Çoker, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, (Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, 1994), 20.

² Nakşidil Valide Sultan haziresi 362 numaralı mezar taşı.

³ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

⁴ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

⁵ Fahri Çoker, age, 20.

⁶ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası., Özlük Dosyası. Fahri Çoker ise bu tarihi 1 Kasım 1937 olarak vermiştir.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (30-11-1-0), Kutu nr:120, Gömlek nr:12, Sıra nr:7, 29.04.1938., Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

kurulan Harp Filosu Komutanlığı Askerî Adli Hâkimliğine tayin edildi.⁸ 31 Aralık 1938'de yedinci sınıf Askerî Adli hâkimlikten altıncı sınıf askerî adli hâkimliğe terfi etti.⁹ Şehsuvaroğlu 16 Kasım 1940'da Deniz Müsteşarlığı Donanma Şubesinde görevlendirildi ve bu görevi esnasında 30 Ağustos 1942'de beşinci sınıf askerî hâkim Yüzbaşı rütbesini aldı.¹⁰

DENİZ MÜZESİ VE TOPKAPI SARAYI MÜZESİ MÜDÜRLÜĞÜ

30 Nisan 1943'te Deniz Müsteşarlığı'nda oluşturulan müze ve arşiv işleri Beşinci Kısım Amirliği'ne verildi. 26 Haziran 1946'da¹¹ İstanbul Deniz Müzesi ve Arşivi Müdürlüğü'ne atandı. 30 Ağustos 1948'de dördüncü sınıf askerî hâkim oldu. 31 Temmuz 1950'de Deniz Müzesi Müdür Vekilliği'ne ilaveten Deniz Harp Okulu Hukuk öğretmenliğine görevlendirildi. Şehsuvaroğlu Ekim 1950-Mart 1951 tarihleri arasında müzecilik deneyimlerini artırmak amacıyla İngiltere'ye gönderilmiş, Türkiye'ye döndükten sonra 30 Ağustos 1951 üçüncü sınıf askerî hâkim olarak Binbaşılığa terfi etmişti.¹²

1946 yılından itibaren yaptığı yayınlar ve deniz müzesindeki başarılı çalışmalarından dolayı Topkapı Müzesi Müdürlüğü'ne tayini gündeme geldi. Deniz Müzesi Müdürü Üçüncü Sınıf Askerî Öğretmen olan Haluk Şehsuvaroğlu'nun Milli Savunma Bakanlığı kadrolarında gösterilmek şartıyla Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nde görev yapmasına müsaade edildi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın isteği üzerine Milli Savunma Bakanlığı'nın 29 Eylül 1952 tarihli ve 123086/101554 sayılı yazısına binaen, 1281 sayılı kanunun birinci maddesine göre, Bakanlar Kurulu Kararıyla 13 Ekim 1952 tarihinde Şehsuvaroğlu'nun ataması yapıldı.¹³ Şehsuvaroğlu 30 Ağustos 1957'de Yarbay, 30 Ağustos 1959'da Albay oldu.¹⁴

SAĞLIK SORUNLARININ ORTAYA ÇIKMASI VE VEFATI

Topkapı Sarayı Müzesi'nde yoğun çalışma temposu esnasında 9 Nisan 1958'de rehber eğitim kursunda ders verirken geçirdiği rahatsızlık sonucu Deniz Hastanesi'ne kaldırıldı. Bu dönemde Topkapı Müzesi Müdürlüğü yanında, Deniz Müzesi Müdür Vekâletini ve Deniz Harp Okulu'ndaki derslerini Albaylık rütbesinden emekli olduğu 20 Ağustos 1960¹⁵ tarihine kadar devam etti. Her geçen gün sağlık sorunlarının artması üzerine Topkapı Müzesi Müdürlüğü görevinden 1 Haziran 1961'de Müze Müşavirliği'ne oradan da 18 Kasım 1961 tarihinde de Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlük Müşavirliği'ne nakledildi.¹⁶

Sağlık sorunlarının her geçen gün arttığı bu dönemde 4 Eylül 1961'de annesini de kaybetmiş olması onu daha da üzdü. Çünkü babasız büyümüştü. Şehsuvaroğlu'nun hastalıkla uğraştığı bir

⁸ BCA, 30-11-1-0, 125-36-15, 22.10.1938., Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

⁹ BCA, 30-11-1-0, 127-48-18, 31.12.1938.

¹⁰ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

¹¹ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası., Fahri Çoker bu tarihi 6 Haziran 1946 olarak vermiştir. Benze bir şekilde; Özlük dosyasında 30 Nisan 1943'te Deniz Müsteşarlığı'nda oluşturulan müze ve arşiv işleri Beşinci Kısım Amirliği'ne verildiği bilgisi yer alırken, Fahri Çoker bu tarihi 6 Mayıs 1943 olarak vermiştir.

¹² Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

¹³ BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) (30-18-1-2), Kutu nr:130, Gömlek nr:73, Sıra nr:17, 13.10.1952., Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyasında bu tarih 15 Eylül 1952 olarak verilmiştir.

¹⁴ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

¹⁵ Dz. K.K., LDGAM, Özlük Dosyası.

¹⁶ Fahri Çoker, age, 21.

dönemde, Annesi Nazire Şehsuvaroğlu'nun Topkapı kabristanında bulunan mezarının 5 Nisan 1963 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararıyla Fatih Külliyesindeki Nakşidil Valide Sultan Türbesi haziresindeki aile mezarlığına nakledilmesi¹⁷ Şehsuvaroğlu'nun acısını bir nebze olsun hafifletti. Şehsuvaroğlu bu dönemde tedavi için İngiltere'ye gitti. Ancak bir sonuç alınamadı ve 23 Aralık 1963 Pazartesi günü vefat etti.¹⁸ İlk önce Ortaköy mezarlığına defnedildi. Daha sonra Bakanlar Kurulunun 29 Şubat 1964 tarihli kararıyla Fatih Camii Nakşidil Türbesi haziresindeki annesi Nazire Şehsuvaroğlu'nun nakledildiği aile kabristanına defnedilmesine karar verildi.¹⁹ Nazire Şehsuvaroğlu'nun mezar taşı numarası 360, Haluk Şehsuvaroğlu'nun ise 361'dir. Bu mezarların yanında 362 numarada aileden Sadrı Sabık Koca Yusuf Paşa ahfadından Kaptanı Derya Seydi Ali Paşa torunu Mehmet Paşazade Ferik Yusuf Ziya Paşa vardır. Haluk Şehsuvaroğlu evlenmedi.

YAZMA HAYATI, MÜZECİLİĞİ VE ASKERÎ TARİH YAZILARI

Haluk Şehsuvaroğlu, yazın hayatına İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi okuduğu yıllarda idealist gençlerin kurduğu *Yücel* dergisinde başlamış, bu derginin düzenlediği hikâye yarışmasında birincilik kazanmıştı. 1938 yılında hâkimlik stajını tamamladıktan sonra Yavuz gemisinde görev almış, Fahri Çoker'in de yer aldığı Yavuz Gemisi'nin ikinci kaptanı olan Albay Safiyettin Dağada'nın kamerasında tarih sohbetleri yapmışlardı.²⁰ 1946 yılında Deniz Müzesi ve Arşivi Müdürlüğü'ne atanmasıyla İstanbul'a geldi. İkinci Dünya Savaşı esnasında sandıklarla Anadolu'ya gönderilen ve orada muhafaza edilen müze eşyaları, savaş sonrasında İstanbul'a getirilmiş, Ankara'da Deniz Müsteşarlığı müze arşiv kısmında görevli olan Hâkim Yüzbaşı Haluk Şehsuvaroğlu İstanbul'da deniz müzesi açmak için görevlendirilmişti. Bakanlar Kurulu kararnamesi ile Dolmabahçe'deki Bezm-i Âlem Valide Sultan Camii ve caminin güney kısmında bulunan saray garajı, kayıkhanesi ve hamlacılar havuzunun mülkiyeti, Deniz Müzesi yapılması için Milli Savunma Bakanlığı'na verildi. Müze malzemeleri ve Bozyük'teki arşiv Dolmabahçe Camii ve garajına nakledildi. Müzesinin resmi açılışı 27 Eylül 1948'de yapıldı ve müzenin ziyaretlere kapılarının açılması ise 10 Mart 1949'da oldu.²¹ Şehsuvaroğlu, müzecilik alanında kendini daha iyi geliştirmek amacıyla yurtdışına gitmek istemiş, Bakanlık, Şehsuvaroğlu'nun bu isteğini kabul ederek onu yaklaşık altı aylığına İngiltere'ye yollamıştı. Yurda döndükten sonra İngiltere'de öğrendiklerini Deniz Müzesi'nde uygulamaya başladı. Deniz Müzesi'ndeki çalışmaları dikkati çekti. Kitaplarının bir kısmını Deniz Müzesi'ne bağışladı.²² Deniz Müzesi'ndeki başarılı çalışmaları sonucunda; Türk sanatının ve tarihinin önemli eserlerinden birisi olan Topkapı Sarayı Müzesi'ne müdür oldu. Şehsuvaroğlu ilk olarak müzenin envanterini çıkarmış, sarayın derli toplu olmasına, depolarda bulunan kıymetli eşyaların ortaya çıkarılmasına vesile oldu ve binaların tadilatının yapılması için çalıştı.

¹⁷ BCA, 30-18-1-2, 169-20-1, 05.04.1963. Belgede Nazire Şehsuvaroğlu, Koca Yusuf Kâmil Paşa eşi olarak geçmektedir. Bunun sehven yazıldığı kanaatindeyiz. Nazire Şehsuvaroğlu'nun eşi Şehsuvarzade Mahmud Selim Beydir.

¹⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, 24.12.1963., Fahri Çoker, age, 19-20.

¹⁹ BCA, 30-18-1-2, 176-12-15, 29.02.1964.

²⁰ Fahri Çoker, age, 20.

²¹ "Deniz Müzesi ile Deniz Arşivi'nin Tekrar İstanbul'a Nakli" ile ilgili bkz. Mehmet Korkmaz, "Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi" , Ed; Hatice Oruç- Mehmet Yıldırım- Songül Kadioğlu, 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi*, (Ankara: Ankara Medya, 2019), 2: 756-757.

²² Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", *Şehir/Sanat/Şehir Tematik Dergi*, 5 / 2021: 105-107.

Şehsuvaroğlu'nun ilk *Akşam* sonra *Cumhuriyet* gazetelerinde ve *Hayat* Dergisi'nde yazmış olduğu makaleler 1946 yılından itibaren kitap olarak basılmaya başlandı.²³ Haluk Şehsuvaroğlu'nun bazı askeri alandaki yazıları Eminalp Malkoç tarafından “Haluk Şehsuvaroğlu ve Denizcilik Tarihi” adı altında değerlendirilmiştir.²⁴ Genel Tarihi yazıları ise “İnformel Tarih Eğitiminde Öncü Bir Cumhuriyet Aydını: Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu ve Tarih Yazıları” adı altında Bahattin Demirtaş tarafından kaleme alınmıştır.²⁵ Ancak askeri konularda yazdığı makaleler seçilerek ve derlenerek vefatından sonra 1965 yılında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı tarafından *Deniz Tarihimize Ait Makaleler* adı altında kitaplaştırıldı. Yazılar denizcilik tarihi açısından geniş bir alan içerdiğinden, zikredilen kitap on başlık altında yayınlandı.

ESERLER ve KİTAPLARI

Deniz Tarihimize Ait Makaleler:

Bahriye Mektebimiz

Deniz Kuvvetleri tarafından basılan kitapta, giriş mahiyetindeki makalelerde Şehsuvaroğlu; II Mahmud (1808-1839) ile II. Abdülhamid (1876-1909) dönemleri arasındaki Bahriye Mektebi hakkında bilgi vermiştir. Şehsuvaroğlu; batı ilminin Osmanlı Devleti'ne kara ve deniz mühendishaneleri ile girdiğini, Heybeliada'da 19. yüzyılın başlarından itibaren bazı denizciliğe ait tesislerin olduğunu ancak buradaki asıl gelişmenin, II. Mahmud'un, bahriye kışlası, camisi, kasrı ve hamamı yaptırmasıyla başlığını ifade etmiştir. Sonrasında burada Bahriye Mühendishanesi oluşturulmuş, başına da Liman Dairesi Reisi Mirliya Ethem Paşa tayin edilmişti. 1837 yılında Bahriye Mühendishanesinin bulunduğu bina, Bahriye Mektebi haline getirilmiş, ilk hocaları ise Mehmet Salih Efendi, Tahir Hoca ve Süleyman Efendi olmuştu. II. Mahmud, okulun gelişmesi için Avrupa'dan hoca getirtmiş, öğrencilerin kendilerini geliştirmesi ve iyi kaptanlar yetiştirilmesi için İngiltere'ye öğrenciler göndermişti.²⁶

1840 yıllarına gelindiğinde Bahriye Mektebi'nde 200 kadar öğrenci vardı. Binaların yetersizliği ve eğitimin daha kolay olacağı düşüncesiyle mektep; günümüzdeki Deniz Hastanesi'nin olduğu yerdeki Kaptan Paşa konağına taşındı. Daha sonra konak yıktırılarak yerine 400 öğrencinin eğitim alabileceği Bahriye Mektebi inşa edildi. Okula rica ile öğrenci alınmayacağı, alınacak öğrencilerin yaşları, özellikleri, okutulacak dersler belirtilerek dört yıllık eğitim boyunca birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda kaçır öğrencinin yer alacağı belirtildi. Mektebi bitirenler mülâzım rütbesiyle mezun olacak tersane fabrikalarında ve gemilerde hizmet görecekdiler. Stajlarını bitirenlere yüzbaşı rütbesi verilecekti. 1838 yılında Bahriye Mektebi esaslı çalışmalara başlamasına rağmen daha sonraki dönemde mektepte şartlar kötüleşmiş, mektep kadroları eğitim bakımından yetersiz hale gelince, mektebin tekrar Heybeliada'ya taşınmasına ve ıslah edilmesine karar verilmişti. Aslında 1830'da İngiliz Amiral Sir Adolphus Slade (Müşavir Paşa) hazırladığı raporda; talim ve terbiyesi yeterli olmayanların iltimasla subay tayin edilmesine karşı geliyor, okuma ve yazması olan erlerin imtihanla

²³ Fahri Çoker, age, 21.

²⁴ Eminalp Malkoç, “Soğuk Savaş'a Geçiş Sürecinde Akşam'ın Penceresinden Türk Denizciliği (1945-1950)” *Mavi Atlas*, 6 (2) / 2018: 7-12.

²⁵ Bahattin Demirtaş, “İnformel Tarih Eğitiminde Öncü Bir Cumhuriyet Aydını: Haluk Şehsuvaroğlu ve Tarih Yazıları”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (Gefat)*, 38 (1) / 2018: 387-404.

²⁶ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, (İstanbul: Deniz Basımevi, 1965), 2-3.

subay yapılmasını, Avrupa usulünde terfilerin olmasını tavsiye ediyordu. 1851'den itibaren Heybeliada'da Bahriye Mektebi dönemin modern eğitim müesseselerinden birisi olarak tekrar faaliyete başladı. Türkçe, İngilizce dillerinde denizcilğe ait bir kütüphane kuruldu. O tarih tarihte, Amerika Birleşik Devletleri'ne eğitim için gönderilen Emin Bey, Amerika'dan 437 kitap getirmişti. Mektepte eğitim İngiliz yöntemlerine göre yapılıyor, bazı dersler de İngiliz hocalar tarafından veriliyordu. Ancak okul ilk nakledildiğinde yabancı dil olarak Fransızca okutuluyordu. Mektebi iyi derece ile bitiren öğrenciler beşer sene süreyle İngiliz donanmasında staj yapmak üzere İngiltere'ye gönderiliyordu. Abdülaziz'in (1861-1876) tahta çıkmasıyla büyük ilgi gören mektep daha sonra sonraki yıllarda bu ilgiyi kaybetmeye başlamıştı.²⁷

Meşhur Denizciler ve Olaylar

Şehsuvaroğlu, denizciler içerisinde en fazla Barbaros Hayrettin Paşa'ya yer ayırmasına rağmen bazı yazılarında tekrara düşmüştür. Bu yazıların gazete yazısı olması ve hikâye şeklinde anlatılması okuyucunun dikkatini çekmesi açısından önemlidir. Yazar aynı zamanda yazılarında hem yerli hem de yabancı eserlere atıf yaparak; Fransız bir dergiye örnek vermiş, Kâtip Çelebi'den alıntı yaparak yazılarına akademik bir değer katmıştır. Şehsuvaroğlu, 16. yüzyılda Barbaros ve kardeşlerinin menkıbelerinin Akdeniz'in her tarafında dolaştığını, devrin meşhur denizcisi Andrea Dorya'nın dahi bu menkıbelerden dolayı yeise düştüğünü, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) Şarlıken'e karşı açacağı savaşta, denizlerde yanında Barbaros Hayrettin Paşa'nın olmasını istediğini vurgulamıştır. Barbaros Hayrettin Paşa'nın Ağustos 1532'de İstanbul'a gemilerle gelişi, karşılıklı anlatılarak, tersanede istediği gemileri yaptırmaya müsaade edildiğine yer verilmiştir. Makalelerde en çok 1538'de Barbaros Hayrettin Paşa ile Andrea Dorya arasında yapılan Preveze Deniz Savaşı'na atıf yapılmış, her iki donanma hakkında detaylı bilgi verilmiş, savaş sonunda Barbaros'un İstanbul'a gelişi detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Barbaros'la ilgili makalelerde öne çıkan diğer bir konu, Şarlıken'e karşı, Kanuni'den, I François'nin yardım istemesi üzerine; Paşa'nın 1543 yılında 174 parça kadirga, çekirginin katıldığı ve yaklaşık 30.000 askerden oluşan bir donanma ile Fransa'nın Toulon şehrine gitmesidir. Daha sonra donanma Marsilya'ya geçmiş, İmparator I. Francois'in isteği üzerine Barbaros, İtalya'nın Kapsı olan Nice'e yöneldi. Salih ve Sinan Reislerin komutasındaki filolar İspanya sahillerini bombaladılar. Makalelerde ayrıca Barbaros Hayrettin Paşa'nın menşei hakkında bilgi verilmiş, Fatih Sultan Süleyman döneminde Midilli adasının alınmasıyla sipahilerden Yakup Ağanın adadan bir kızı nikâhladığı ve dört tane oğlu olduğunu, bunların isimlerinin; İshak, İlyas, Oruç ve Hızır (Hayrettin) olduğu vurgulanmıştır. Oruç ve Hızır Reislerin Akdeniz'de nasıl bir filo oluşturdukları, Tunus'un nasıl alındığı ve Barbaros Hayrettin Paşa'nın 1538 Preveze Deniz Savaşı'nda Andrea Dorya'ya karşı uyguladığı taktiğe ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.²⁸

Şehsuvaroğlu, Turgut Reisi anlatırken, yerli ve yabancı kaynakların yanında Topkapı Sarayı Arşivini de kullanmıştır. Turgut Reis, 1485'li yıllarda Mentеше (Muğla) Seroloz'da doğmuş, İzmir ve Muğla kıyılarındaki korsan gemilerinde çalışmıştı. Daha sonra Barbaros Hayrettin Paşa ile tanışarak, 1538 Preveze Deniz Savaşı'nda Kaptanı Derya Barbaros Hayrettin Paşa'nın filo komutanlarından birisi oldu. Preveze yenilgisinden sonra Andrea Dorya'nın Yeğeni Janetinö Dorya 10 kadirga ile Turgut Reis'in peşine düşmüş, Korsika Adası civarında Turgut Reis'in gemileri baskına uğramış, Turgut Reis, Janetinö Dorya'ya esir düşmüştü. Üç yıl süren işkence ve esaretten sonra Barbaros

²⁷ Age, 4-6.

²⁸ Age, 10-22.

Hayrettin Paşa, Fransız sahillerine gitmiş, Cenova Senatosu ile görüşülmüş, 3000 altın karşılığında Turgut Reis serbest bırakılmıştı. Turgut Reis, Piyale Paşa ile birlikte Cerbe Adası zaferini kazanmış, Barbaros, Turgut Reis için Kanuni'ye "Turgutçe Benden yararadır" demesine rağmen, Barbaros vefat ettikten sonra Kaptanı Derya yapılmayarak, Trablusgarp beylerbeyliği verilmiştir. Turgut Reis birçok defa Kanuni Sultan Süleyman'ın övgüsünü kazanmasına rağmen Kaptan-ı Derya yapılmamasının sebebi Rüstem Paşa olarak gösterilmiş, çünkü Kaptanı Deryalığa Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa getirilmiştir. Şehsuvaroğlu; Turgut Reis'in Kaptan-ı Derya olamamasına rağmen Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki iki belgede Turgut Reis isminin "Turgut Paşa" olarak geçtiğini ifade etmekle beraber, belgelerin numaralarına da vermiştir. Turgut Reis Malta kuşatması esnasında Saint Anjelo Kalesinden atılan top gülleleriyle yaralanmış, daha sonra da vefat etmiştir. Trablusgarp'a götürülerek defnedilmiş, daha sonra adına türbe yapılmıştır. Günümüzde Libya, Trablus'ta kendi ismi ile anılan caminin haziresinde medfundur.²⁹

Şehsuvaroğlu; Kılıç (Uluç) Ali Paşa'nın İtalya'nın Kalabriya eyaletinin Castellı kasabasında doğduğunu, ailesi tarafından papaz olarak yetiştirilmek istendiğini, ancak Cezayirli korsanlardan Ahmet tarafından yakalanarak gemisinde forsa olarak çalıştırıldığını ifade eder. Genç kürekçinin gördüğü hakaretlerden dolayı İslamiyet'i kabul ettiği, daha sonra Ali ismini aldığı ifade edilir. Yazar aynı zamanda yabancı ve yerli kaynakların mukayesesi yaparak yerli kaynakların Kılıç Ali Paşa'nın Anadolu ahalisinden olduğunu da yer vererek yorumu; bir nevi okuyucuya bırakarak, yazılarında nesnel bir yaklaşım tarzı sergiler. Trablusgarp'ın fethinden sonra Kılıç Ali, Turgut Reis'in mahiyetinde İstanbul'a gelir. Kılıç Ali, İstanbul'da Piyale Paşa'nın emrine girer. Cerbe Adası muharebesinde kendini gösterir. 1564 Malta kuşatmasına İskenderiye Beylerbeyi olarak katılır, Turgut Reis'in kuşatma esnasında vefatı üzerine Trablusgarp Beylerbeyi olur, 1568'de Cezayir Beylerbeyi olduğu dönemde Tunus'u geri alır. Daha sonra İnebahtı (Leponta) savaşında önemli rol oynar. Savaş öncesi donanmanın ve mühimmatın yeterli olmadığını söyleyen Kılıç Ali, bu açıdan donanmanın sefere çıkmamasına tavsiye etmemesine rağmen Harp meclisi ve Kaptanı Derya Müezzinoğlu tarafından, Ali Paşa'nın görüşleri kabul edilmedi. Kaptanı Derya, Kılıç Ali'ye "Sizde İslam gayreti ve Padişahın âr ve namusunu muhafaza himmeti yok mudur?" diye bağırdığı ifade edilir. Savaşa karar verilmesi üzerine donanma İnebahtı limanından çıktı. Osmanlı donanmasında 20 fırkate, 96 Kalite ve 108 kadırgadan oluşuyordu. Buna mukabil müttefik donanması 202 kadırga, 6 Galias, 70 fırkate vardı. 7 Ekim 1571'de savaş başlamadan Kılıç Ali, Kaptanı Derya'ya cepheden değil de yan ve arka taraftan hücum edilmesine tavsiye etmesine rağmen Kaptanı Derya Müezzinoğlu bunu kabul etmedi. Savaş başladığında Kılıç Ali'nin öngörüsünün doğruluğu ortaya çıktı. İkinci muharebede kaptan paşa vuruldu ve merkez filosu bozuldu. Buna rağmen Kılıç Ali muharebe etti ve bir Ege adasına çekildi. Sonrasında 87 gemiyle İstanbul'a döndü. Vezir Piyale Paşa ve Sokullu Mehmet Paşaların istişareleri sonucunda Kılıç Ali Paşa Kaptanı Derya oldu. Hasköy sarayının bahçesinde kubbeli sekiz kızak yaptırarak, bunlar üzerinde Venedik Galiasları tarzında sekiz teknenin inşasına başlandı.³⁰

Şehsuvaroğlu Piyale Paşa'dan sonra Kaptanı Deryalara daha az yer ayırmaya başlamıştır. Piyale Paşa Hırvat veya Macar devşirmesi ve Enderun'dan yetişmiştir. Sinan Paşa'nın vefatı üzerine Gelibolu sancakbeyi ve Kaptanı Derya olmuştur. Bu göreve 1553'te getirildikten sonra Karadeniz,

²⁹ Age, 23-30.

³⁰ Age, 31-34.

Akdeniz ve Hint seferlerine katılmıştı. Kaptanı Deryalığa getirildiğinde Almanya ile Fransa arasındaki sorunlar hâlâ devam ediyordu. Kanuni Sultan Süleyman'ın isteği üzerine Turgut Reis ile beraber Fransa'ya yardıma gitti. 1555'te Tunus sınırındaki Bizerta limanı ve kalesini aldı. İspanyollar üzerine Mayorka seferine çıktı. Daha sonra Cezayir Beylerbeyliği'ne yükseltildi. 80 gün süren kuşatma sonrasında Cerbe alındı. Piyale Paşa, Malta kuşatmasına Turgut Reis ile katılmış, ancak başarılı olunamamış, dönüşte Sakız Adası'nı zapt etmişti. Bu sırada Kanuni Sultan Süleyman Zigetvar'da vefat etmiş, yerine II. Selim (1566-1574) geçmiş, on dört yıl Kaptan-ı Derya olduktan sonra Piyale Paşa vezirliğe terfi etmiş, yerine Yeniçeri Ağası Müezzinzade Ali Paşa getirilmişti. Deniz zaferleriyle Kanuni'nin güvenini kazanan Piyale Paşa, yerine getirilen Müezzinzade Ali Paşa ile İnebahtı mağlubiyetine şahitlik etmişti.³¹ Piyale Paşa, genellikle Turgut Reisle hareket etmiş, paşa Kaptanı Derya olmuştur. Turgut Reis büyük başarılarla imza atmasına rağmen Kaptanı Derya olamamıştır. Bundaki etken, Piyale Paşa'nın, Enderun'dan yetişmiş olması Paşa olmasında bir öncelik göstergesi olduğu kanaatindeyiz.

Şehsuvaroğlu, diğer makalelerinde Osmanlı donanmasının büyük başarılarından çok donanma içerisinde önemli rol oynayan Kaptanı Deryalara yer vermiştir. Bunlardan birisi olan İbrahim Paşa'nın, Mora Tripoliçe'de doğduğunu, küçükken İstanbul'a saray mutfağına alındığını, Çorlulu Ali Paşa'nın sadarete gelmesiyle İbrahim Paşa'ya Kaptanı Deryalığa getirdiğini ifade eder. İlk görevi iki yıl sürmüş, bu dönemde tersane ve çevresinde imar faaliyetleri yürütülmüştü. 1717'de ikinci defa Kaptan-ı Deryalığa getirilmiş, bu dönemde Malta Adası'na yerleşen korsanların Akdeniz ticaretini sekteye uğratmaları ve Müslüman gemilerine zarar vermeleri üzerine, İbrahim Paşa, Akdeniz'de korsanlarla mücadele etmiş, bazı kalyonlar esir alınarak İstanbul'a getirilmişti.³²

Bir diğer büyük denizci Cezayirli Hasan Paşa'dır. Şehsuvaroğlu, Hasan Paşa'nın çocukluğunun Tekirdağ'da geçtiğini, 25 yaşında yeniçeriliğe dâhil olduğunu, korsanlara karşı mücadele ettiğini, Cezayir'de dayılık sınıfına alındığını yazar. Paşa'nın asıl başarı 1770 Çeşme baskınında bulunduğu geminin ateş alması sonucunda yanmaya başlamasıyla, yanan gemiyi Rus amiralin gemisine yanaştırarak, Rus gemisinin de yanmasına neden olmasıdır. Çeşme baskınından sonra Rusların eline geçen Limni Adası'nı tekrar alarak denizcilik tarihinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Bu zaferden sonra kendisine gazilik unvanı ve Kaptanı Deryalık verildi. Osmanlı Donanma askerlerinin daha iyi yetişmesi için Bahriye Mektebi'nin açılmasına vesile olmuş, yeni harp gemilerinin yapılması için girişimde bulunmuştu. İlk defa kendi parasıyla karada, bahriye askerleri için kışla inşa ettirmişti. Hasan Paşa, devlet idaresinde kabiliyetli adamlar yetiştirilmesinin önemini vurgulamış, bu dönemde Haluk Şehsuvaroğlu'nun atası olan Koca Yusuf Paşa'yı yetiştirmiş ve sadrazam olmasına vesile olmuştu. Bazı tarihçilerin, Hasan Paşa'nın, Sadrazam Halil Hamit Paşa'nın idamına sebep olduğunu Ahmet Cevdet Paşa tarihini kaynak göstererek anlattıklarını belirtir. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'na sadrazam ve Serdar-ı Ekrem olarak katılmış, ancak hastalıktan vefat etmiştir.³³

Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı bir diğer Kaptanı Derya'da Çengeloğlu Tahir Paşa'dır. Karadenizli olan, Cezayir Garp ocaklarında yetişen Rumların Mora Ayaklanması sonrasında donanmanın başında gönderilmiş, Mısırlı İbrahim Paşa'nın kendi görüşünü kabul etmemesi üzerine

³¹ Age, 35-38.

³² Age, 39-41.

³³ Age, 42-45.

Osmanlı donanması 1827'de Navarin'de yakılmış, Tahir Paşa, bu kuşatmadan kurtulabilmişti. İki defa Kaptanı Deryalığa getirildi. Paşa, Amerika'dan gemi mühendisi Rose'u getirtti ve İstanbul tersanesinde buharlı gemi inşasına katıldı. Nusretiye ve Nizamiye gemilerinin denize indirilmesi esnasında II Mahmud'un yanında bulundu. Osmanlı donanmasının Avrupa donanması gibi olması için gayret etti. Bahriye neferlerinin eğitimine büyük önem verdi. Çengeloğlu Tahir Paşa ikinci Kaptan-ı Deryalığı döneminde Girit'teki Rum isyanını bastırması, Abdülmecid'in (1839-1861) takdirini kazanmıştı.³⁴

Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı kaptan-ı deryalardan birisi de, esir pazarından satın alınan, Hüsrev Paşa'ya getirilen ve Hüsrev Paşa tarafından yetiştirilen Halil Rıfat Paşa'dır. Halil Rıfat, Mora ayaklanmasında donanmaya dâhil oldu, ancak bir görevi yoktu. Hüsrev Paşa onu denizcilikte yetiştirmek üzere yanına almıştı. Yaptığı çalışmalarla II. Mahmud'un dikkatini çekti. Avrupa ordularının talimnamelerini tetkik etti. Yeniçerilerin kaldırılmasında önemli bir rol oynadı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından kıtaların başına geçerek mücadele etti. Savaş sonrasında İstanbul'da İngiliz gemisindeki bir baloya katılarak yabancıların dikkatini çekti. II. Mahmud'un elçisi olarak anlaşma şartlarını hafifletmek için Petersburg'a gönderildi. Daha sonra Kaptan-ı Deryalığa getirildi. II. Mahmud'un resmini yaptı. 1834 yılında Padişahın kızı Saliha Sultan ile evlendi. Osmanlı Devleti'nde Kaptan-ı Derya olmanın yanında Seraskerlik ve farklı bakanlıklarda görev aldı. Şehsuvaroğlu'na göre Halil Paşa, batılılaşma hareketine fikren ve ruhen inanmıştı. Dar bir zihniyetin taassubu olmasaydı, girilen yenilik teşebbüslerinin başarıya ulaşacağını vurguluyordu.³⁵

Şehsuvaroğlu Firari Ahmet Fevzi Paşa'nın Donanmayı Mısır'a Teslimi yazısında daha Hüsrev Paşa'nın II. Mahmud'un ölümüyle, Abdülmecid'e kendisini nasıl sadrazam tayin ettirdiğini, yetiştirdiği genç vezirlerle devlet işlerine nasıl müdahil olduğunu anlatırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeyi kaynak göstererek Hüsrev Paşa ile Ahmet Fevzi Paşa arasındaki münasebeti anlatır. Firari Ahmet Fevzi Paşa Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya ve Serasker Hafız Paşa'ya birer mektup yazdı. Osmanlı donanmasının kendisine teslim edileceğini öğrenen Mehmet Ali Paşa, kendisine ait 28 gemiyi Osmanlı Donanması'na karşılamak üzere Akdeniz'e gönderir. Zikrolunan gemilerle birlikte Firari Ahmet Fevzi Paşa İskenderiye limanına girer.³⁶ Şehsuvaroğlu'nun gemilerin teslimi hakkında bir yorum yapmaması dikkat çekicidir.

Şehsuvaroğlu Büyük Türk Denizcileri ve Kaptanı Deryalar haricinde kaleme aldığı önemli bir şahsiyet olan İngiliz Subayı S. Adolphus Slade'dir. Mora ayaklanması esnasında İngiliz deniz subayı olan Slade; yazdığı iki ciltlik seyahatnamede başta İngilizlerin ve Avrupalıların Rumları destekleyerek hataya düştüklerini, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği, Rusya'nın kazandığı bu savaşta İngiltere'nin tutumunu eleştirmiştir. Slade 1829'da İstanbul'a gelmiş, savaşın zor zamanlarında İstanbul'daki gözlemlerini tarafsız bir şekilde yazmıştır. 1849 yılında Osmanlı bahriyesinde göreve başlamış, kendisine tuğamiral rütbesi verilerek Müşavir Paşa unvanına almış, tersanenin, gemilerin ve Bahriye Mektebi'nin gelişmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Kırım Savaşı (1853-1856) esnasında Osmanlı Donanması ile müttefik donanması arasındaki bağlantıyı sağlamış, 1864'te emekli edilmiştir.³⁷

³⁴ Age, 46-50.

³⁵ Age, 50-54.

³⁶ Age, 55-57.

³⁷ Age, 58-60.

Şehsuvaroğlu 17. asırda Kaptan Paşalara yazılmış Hattı Hümayunlara da makalelerinde yer vermiştir. 1628'de Karadeniz'de Rus kazaklarının ticareti sekteye uğratan davranışları karşısında Kaptanı Derya Hasan Paşa'ya hattı hümayun yazılarak ne şekilde hareket etmesi gerektiği belirtilerek, kara ordusu ile işbirliği yapması da tavsiye edilmiştir. Yine Akdeniz'de başarı gösteren Kaptanı Derya Mustafa Paşa'ya başarılarını öven hattı hümayun yazılmıştır.³⁸

Şehsuvaroğlu, Üç Kaptan Paşamız adlı makalesinde kendi atası olan Koca Yusuf Paşa'nın damadı Seyit Ali Paşa'ya yer vermiş, Şubat 1807'de İngiliz Donanması'nın İstanbul önlerine gelmesiyle, bu donanmaya karşı koymak için Seyit Ali Paşa Kaptanı Derya yapılmış, İngiliz filosunun kendiliğinden çekilmesiyle bu tehlike bertaraf edilmişti. Paşa, I. Abdülhamid ve III. Selim sadrazamlarından Koca Yusuf Paşa'nın kızı Emine Hanım ile evlenmiş, Kaptan Paşa'nın ailesinin devlete hizmeti vurgulanarak, Şehsuvaroğlu bir nevi geçmişine atıfta bulunmuştur.³⁹

Şehsuvaroğlu makalelerinde yurtdışında basılmış eserlere yer vermiştir. Bunlardan birisi Osmanlı'da sefirlik görevinde bulunan Sir James Porter'ın günlükleri torunu George Larpent tarafından Londra'da basılmıştır. Bu kitapta 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl ortalarına kadar Türk bahriyesinde önemli rol oynayan üç Kaptanı Derya Cezayirli Hasan Paşa, Küçük Hüseyin Paşa ve Çengelöğlü Tahir Paşa'dan bahsedilir. Bu Kaptan Paşaların Türk denizciliğine katkıları anlatılır. Şehsuvaroğlu kitaptaki hataları da ortaya çıkarır. Bunun örneklerinden bahseder.⁴⁰ Bu durum Haluk Şehsuvaroğlu'nun deniz tarihindeki derinliğini göstermesi açısından da önemlidir.

Şehsuvaroğlu, Kaptan Paşalar makalesinde Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde kaptanlara Reis, Bahriye kuvvetlerinin başına da Başbuğ denildiğini, daha sonraları bu tabirlerin Kaptanı Derya kullanıldığını, Kaptanı Derya olanların vezir olanlarına da Kaptan Paşa denildiğini ifade eder. Osmanlı Devlet teşkilatında Sadrazam'dan sonra gelen en büyük devlet adamının Kaptan Paşa olduğunu belirtir. Kaptan Paşa'nın merasimlerdeki ritüellerini, nerede, nasıl yaşadıklarını, aldıkları maaşlardan örnekler verir. Kaptan Paşaların seferde “Baştardai Hümayun” ve sefer haricinde bindiği çektirinin özelliklerini anlatır.⁴¹

Haluk Şehsuvaroğlu'nun gazete ve dergilerde yer alan ve Deniz Kuvvetleri tarafından kitaplaştırılan *Meşhur Denizçiler ve Olaylar* başlığı adı altında verilen yazı dizisinde 19. asırda Kaptan Paşalarımız makaleleri en fazla yazılan gazete yazıları ve sekiz kısımdan oluşur. Şehsuvaroğlu bu yazılarında Kaptan Paşaların isimlerini yazarak onların menşeleri, eğitimleri ve yaptığı görevleri anlatır. Arada eleştirel bakış açısına sahip tarihçi özelliğini de göstererek örnek verir. Bostancıbaşı Hafız İsmail Paşa'nın bahriye işlerinden anlamadığını, Sadaret'te de başarılı olmadığını bu makamda ancak sekiz ay kaldığını ifade ederek, İngilizlerin denizlerde Nelson gibi amiraller yetiştirdiğini, Osmanlı Devleti'nin ise mukadderatını boşancıbaşılara, mirahorlara, paşa kethüdalarına bıraktığı eleştirisini yapar. Örneklerini çoğaltır; Bahriyeden yetişmemiş olan Hacı Salih Paşa'nın 1807'de İngiliz filosunun Çanakkale Boğazı'ndan geçmesine engel olamamasının yanında Burgaz Adası yakınında yapılan muharebede dört Osmanlı gemisinin batması üzerine vazifesini bırakarak İstanbul'a geldiğini yazar. Tarihçilerin ümmi ve cahil dedikleri Topçubaşızade Mahmud Paşa döneminde Ruslar tarafından gerçekleştirilen Sinop baskınından bahseder. Şehsuvaroğlu'nun en

³⁸ Age, 61-63.

³⁹ Age, 64-66.

⁴⁰ Age, 67-69.

⁴¹ Age, 70-76.

çok yer verdiği Kaptan Paşalar'dan birisi de Koca Hüsrev Paşa'dır. Onun padişah ile olan münasebetlerinden, yetiştirdiği öğrenciler üzerinden devlet üzerindeki etkisinden bahseder. Bunun en iyi örneği Halil Rifat Paşa'dır. Şehsuvaroğlu daha önce bahsettiği Osmanlı denizciliği adına büyük gayret gösteren ve donanmayı geliştirmek için çalışan Halit Rifat ve Çengelöglü Tahir Paşa'yı yine bir parantez açar. Son yazısında Şehsuvaroğlu 19. asırda Kaptan Paşaların nüfuslu vezirler ve Padişah damadı olduğunu yazarak denizcilikten yetişmiş idareci, kabiliyetli vezirlere bu makamda az rastlandığını söyler. Bu yüzyılda Kaptanı Deryalığa, Damat Mehmet Ali Paşa'nın altı defa, Damat Mehmet Halil Rifat Paşa'nın dört defa, Mehmet Hüsrev, Mehmet İzzet, Firari Ahmet Fevzi ve Kıbrıslı Mehmet Emin Paşalar gibi devrin nüfuzlu vezirlerin farklı zamanlarda bu makamda bulduklarını belirtir.⁴²

Deniz Harpleri

Deniz Kuvvetleri tarafından hazırlanan kitabın üçüncü kısmında Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı "Deniz Harpleri" yer almaktadır. Bu kısım da kronolojik sıraya göre gitmekte ilk olarak Rodos'un Fethi ile başlamaktadır. Fethin nedeni olarak Rodos şövalyelerinin deniz ticaret yolunu kapamaları, Anadolu ve Rumeli'den Suriye yoluyla Hicaz'a Hac için giden kafilelere şövalyelerin zarar vermeleridir. Bunun üzerine, Kanuni Sultan Süleyman fetih için yeni toplar döktürmüş, donanma hazırlanmış, Kanuni sefere katılmıştı. Donanma fethedilmemiş adalar önünden geçerken bilhassa Sakız Adası halkı telaşlanmıştı. Temmuz 1522'de Kanuni Rodos'a çıktı. 22 Eylül'de bütün istihkâmlar taarruza geçti. 18 Aralık 1522'de şövalyeler teslim oldu.⁴³

Şehsuvaroğlu Kıbrıs'ın fethi için, coğrafi bakımdan önemli olduğunu ve adanın korsanların yatağı haline gelmesiyle II. Selim'in (1566-1574) fetih kararını verdiğini, Sokullu Mehmet Paşa'nın Macaristan ve Arabistan meseleleri halledilmeden fethi karşı olduğunu bildirmesine rağmen Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin fetvasıyla hazırlıklara başlanmıştı. Murat Reis, Piyale Paşa ve Müezzinoğlu Ali Paşa filoları Nisan 1570'de sefere çıktı. Kuşatma kış gelmesiyle Kıbrıs'ta yeterli asker bırakılarak Piyale ve Ali Paşa filoları İstanbul'a geri döndü. Mayıs 1571'de tekrar donanma yola çıktı ve 1 Ağustos 1571'de Kıbrıs, Venediklilerin elinden alınarak fetih tamamlandı. 300 yıldan daha fazla Osmanlı Devleti'nde kalan Kıbrıs, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla daha da önem kazanmıştı. 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Ayastefenos ve Berlin antlaşmaları neticesinde Kıbrıs'ın İngiltere neden verildiğini, II. Abdülhamid'in (1876-1909) tavrını Mahmut Celaleddin Paşa'nın *Mirat-ı Hakikat* eserini örnek vererek anlatır. Kıbrıs'ın İngilizlere geçici olarak bırakılacağı kabul edilirken II. Abdülhamid'in "hukuku şahaneme asla hanel gelmemek şartıyla muahedenameyi tasdik ederim" ibaresine de vurgu yapılmıştır.⁴⁴

Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı konulardan birisi de Mezemorta Hüseyin Paşa'nın 1695'teki Koyun Adaları Zaferi'dir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana bozgunundan sonra kutsal ittifakın kurulması, Macaristan'ın elden çıkması ve Venediklilerin Mora'ya asker çıkardığı bir dönemde, Osmanlı donanması Venediklilere karşı zafer kazanmaya başlamış, bu başarıda meslekten yetişmiş, bilgili ve kahraman, deniz savaşında yedi sekiz yerinden yaralanmasına rağmen ölmediği için Venedikliler kendisine; Mezza-Morto ismini verdiği Hüseyin Paşa'dır. Venediklilerin Eylül

⁴² Age, 77-105.

⁴³ Age, 110-112.

⁴⁴ Age, 113-120.

1695'te Sakız Adası'nı işgal etmeleri üzerine donanma hazırlanmış, Şubat ayının ikinci haftasında Sakız limanında bulunan ve altmış gemiden oluşan Venedik donanması üzerine saldırı yapılacaktır. Plana göre; top menziline giren Mezza-Morta'nın kalyonu düşman amiralinin bulunduğu kalyona iyice yaklaşarak ateş etmesi sonucu kalyon zarar görmüş, Fettah Kaptan komutasındaki gemi arkadan amiralin gemisine ateşe atmış kalyon havaya uçurulmuştur. Bunun üzerine düşman donanması dağılmış, Sakız Adası tekrar ele geçirilmiş, mürettebatın bir kısmı esir alınmıştır. Şehsuvaroğlu, Mezza-Morta Hüseyin Paşa'nın kazandırdığı Koyun Adaları zaferini 17. yüzyılın büyük deniz zaferlerinden birisi olarak nitelendirir.⁴⁵

1853-1856 Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Müttefikleri olan İngiltere ve Fransa ile birlikte 19. yüzyılda Rusya'ya karşı aldığı bir zafer olsa da donanmanın Sinop'ta Ruslar tarafından yakılması bu zaferi gölgeler niteliktedir. Şehsuvaroğlu, Sinop Muharebesi makalesinde deniz arşivini ve yerel kaynakları kullanmış, Sinop'ta demirleyen filo hakkında bilgi vermiştir. Karadeniz'de Rus filosu dolaşıyor, bazı Rus gemileri Osmanlı ticaret gemilerine zarar veriyordu. Karadeniz üzerinden 23 Kasım 1853'de İstanbul'a dönen Mustafa Paşa, Sinop'taki Osmanlı filosunun durumunun iyi olmadığını yetkililere bildirmiş, Rus filosunun Karadeniz'de dolaştığını ifade etmişti. Rus Amiral Nakhikof 30 Kasım'da limana girdi. Osman Paşa, Nizamiye Firkateyninin ateşiyle karşılık verdi. Şehsuvaroğlu, iki donanma arasında dengesiz bir güç farkının olduğunu dikkati çekmiş, örnekler de vermişti. Mesela; "Rus gemilerinin bir bordoya ateş edebilen, çoğu ağır 318 topuna mukabil, Türk filosundaki 282 topun bir bordoya ateş edebilenleri 141 taneydi. Rus topları arasında bir bordoya ateş edebilen 38 tane sekiz funtluk ve 206 altı tane yirmi sekiz funtluk ağır topu olduğu halde, Türk filosundaki toplar arasında, 24 Funtluktan daha büyüğü yoktu." Savaş Osmanlı donanmasının mağlubiyetiyle sona ermiş, Nevaki Bahri Firkateyni süvarisi Ali Bey, savaşın kaybedileceğini anlayınca bir meşale ile geminin cephaneliğine girerek, gemiyle beraber kendini havaya uçurmuştu. Sonuçta 2700 şehit verilmiş, filo komutanı Osman Paşa ve 125 levent Ruslar tarafından esir alınmış, yaralı askerler İngiliz ve Fransız vapurlarıyla İstanbul'a taşındı. Osman Paşa Kaptanı Deryalıktan alınarak yerine Mahmut Paşa getirildi.⁴⁶

Şehsuvaroğlu, Navarin Baskını anlatırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ahmet Cevdet Paşa, Lütfi Efendi ve Lamartini'yi kaynak göstermiştir. Mora ayaklanmasının uzaması kara ve deniz muharebelerinin devam etmesi Akdeniz ticaretini sekteye uğratıyordu. Osmanlı filosunun başında Çengelöğlü Tahir Paşa, Mısır filosunun başında Muharrem Bey vardı. Bütün donanmanın başında ise İbrahim Paşa yer alıyordu. Bu arada Fransız Amirali ile İbrahim Paşa arasında görüşmeler devam ediyor, gelişmeler İstanbul'a bildiriliyordu. Bir Fransız gemisi İbrahim Paşa'yı sorma bahanesiyle limana girdi ve etrafı gözden geçirerek liman dışına çıktı. Ertesi gün 20 Ekim 1827 sabahı İngiliz, Fransız ve Rus filosunun 27 gemisi Navarin limanı önünde göründüler. Müttefiklerin limana ilk giren gemisi, Osmanlı filosunun ana gemisinin başka yere kaldırılmasına talep etti ve bu istek kabul edilmedi. İngilizler, Osmanlı gemilerinden kendilerine ateş edilmesi üzerine karşılık verdikleri iddiasında bulunarak savaş başladı. Savaş sonunda 17 Osmanlı gemisi yanmış, Osmanlı ve Mısır filolarında bulunan 57 gemi kullanılmaz hale gelmişti. Şehsuvaroğlu, Cevdet Paşa'nın ve Lütfi Efendi'nin müttefiklerin böyle bir baskın yapacaklarına İbrahim Paşa'nın haberdar olduğunu tahmin ettiklerini yazar. Şehsuvaroğlu yerli ve yabancı birçok müverrihin yazılar yazdığını örnek

⁴⁵ Age, 121-123.

⁴⁶ Age, 124-127.

vererek Lamartini'nin yazdıklarını örnek gösterir. Lamartini, Türklerin ve Mısırlıların kahramanca mücadele ettiklerini birkaç saat içerisinde yaklaşık 8.000 Türk ve Mısırlı askerinin ölü ya da yaralı olduğunu, müttefiklerin zayıflığının birkaç yüzü geçmediğini, müttefiklerin yangıncı korsan, Türklerin ise hakiki kahraman olduğunu ifade eder.⁴⁷

Şehsuvaroğlu, Balkan Harbi'nde Türk Donanması'nı Amiral Vasıf Temel'in 1925 yılında ele aldığı *Balkan Harbinde Türk Donanmasının İcra Eylediği Harekâta Dair* adlı eserinden aktarır. Filo ve filotillâyı oluşturan birçok teknenin tamir edilmediğini, Mesudiye'nin kondenserinin çatlak olduğunu, Barbaros ve Turgut'un toplarının gelmediğini, ayrıca gemilerde kullanılacak kömürün yeterli olmadığını ifade eder. İmroz (Gökçeada) muharebesinde başarısızlığın sebebini "attığını vuramamak" keyfiyeti olarak nitelendirir. Harpte kullanılan cephane miktarının çok fazla olmasına rağmen, atışlardaki isabetin yüzde hatta binde bir veya iki olduğunu belirtir. Donanma gemilerinin Averof'un torpil menziline girdiğinde gemilere bir telaş aldığını, kömürlerin çok dumanlı olmasından dolayı verilen emirlerin görülememesi ve düşman seferlerinin takip edilememesi vurgulanır. Mondros muharebesinde de yenilginin ana sebebi attığını vuramama olarak gösterilir. Şehsuvaroğlu, Şarköy ve çıkarmasına değinir. Bu harekâtı bir facia olarak değerlendirilerek, bunun sebebini, ordunun bahriyeye ve bahriyelilere önem vermediğinden kaynaklandığını belirtir. 35.000'den fazla askerinin gemilere bindirilmesine rağmen ordu batarya cephanelerinin, harp edevatı ve erzakın henüz sahillere getirilmeden böyle bir teşebbüsün başarısızlığını normal görür. Bulgarlara karşı Şarköy'de bir başarı elde edilemeyince askerler tekrar gemilere bindirilirken, son askerinin filikaya binene kadar Harbiye Reisi Enver Paşa'nın beklemesi takdir-i şayan olarak ifade edilir.⁴⁸

Şehsuvaroğlu, 18 Mart 1956 tarihinde "18 Mart 1915'de Çanakkale Zaferini Kazanmıştık" adlı makalesinde İngilizlerin 1915 yılının başlarında boğazlara geçme hazırlıklarını başladığını, 14 Mart'ta İngiltere'nin Orta Akdeniz filosu komutanına emir verildiğini yazar. Müttefik donanmasının boğazları geçmek için hazırlanan plana göre kara ve deniz kuvvetleri arasında ihtilaf bulunmasına rağmen 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'na saldırı kararı alınır. Şehsuvaroğlu, hiçbir kaynak göstermemesine rağmen donanmalar hakkında detaylı bilgi verir. Sabah hava güzel boğaz suları hafif sis örtülüdür. Saat 11 sularında Amiral de Robeck komutasındaki 18 İngiliz zırhlısıyla Fransız Amiral Geprat komutasındaki 4 Fransız zırhlısı Çanakkale Boğazı'na doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlarlar. Queen Elizabeth'in top atışıyla, Osmanlı sahil bataryaları ile düşman drenotları arasında savaş başladı. İngiliz savaş gemileri: Mecidiye, Namazgâh, Rumeli, Hamidiye, Anadolu Hamidiye'si ve Çimenlik tabyalarına ateşe aldılar. Bu arada, henüz Fransız donanması harbe girmemiş, Türk merkez istihkâmları ateşe başlamamıştı. Savaşın ilk saatlerinde Agamemnon gemisi 12 isabet almış, 3 topu hasara uğramıştı. Inflexible gemisi de isabet almış, iki topu parçalanmış, gemide yangın çıkmış aynı zamanda gemi su almaya başlamıştı. Saat 13.00 olduğunda tabyalardaki bazı toplar zarar görmüştü. 18 Mart sabahı öncesi düşman arama tarama gemileri hareket sahasına taramış ancak herhangi bir mayın bulunmadığı haberini vermişlerdi. Müttefik gemilerinden sonra Nusrat mayın gemisi o sahaya yaklaşık 100 mayın bırakmıştı. Saat 14.00 sularında Bouvet zırhlısı bir mayın infilakıyla kısa bir sürede batmış, 679 mürettebattan sadece 30 kadarı kurtulabilmişti. Bu arada Fransız gemileri Karanlık Liman'da toplanarak geri çekilerek harbin sağ cenahını boşaltmaları Osmanlı askerlerinin moralini yükseltmişti. 4 Fransız gemisinin boşalttığı alana doldurmak için 4

⁴⁷ Age, 128-131.

⁴⁸ Age, 132-135.

İngiliz gemisi Çanakkale Boğazı'ndan giriş yapmış ve iki İngiliz gemisi Dardanos tabyalarına susturmuştu. İki İngiliz zırhlısı ağır hasar almış, saat 18.00 sularında bir İngiliz zırhlısının da mayınlara çarparak ağır yara almasıyla, bu hasar alan gemilerden ikisi daha sonra batmıştı. Güneş batımından sonra Amiral de Robeck, donanmanın geri çekilmesi emrini verdi. Şehsuvaroğlu, müttefik donanmaları hakkında da bilgi vermiş, 18 Mart Sabahı bu donanmanın 12 İngiliz, 4 Fransız zırhlısından, muhriplerden, arama ve tarama gemilerinden oluştuğunu belirtmiştir. Bu gemilerin sahip olduğu 500'den fazla toplarına karşılık Türk bataryalarının 150 topu olduğunu, 400 kadar mayının bulunduğunu, 78 ağır topun 20'si haricinde diğerlerinin 1880 model veya daha eski, menzillerinin kısa olduğu bilgisini vermiştir. Şehsuvaroğlu, bu savaşta müttefiklerin 3 zırhlısını kaybettiğini, 2 zırhlının çok ağır hasar aldığını 1000'e yakın zayıat verdiklerini, Türklerin ise 8 topunun hasar gördüğünü 40'dan fazla şehit verildiğini 700'den fazla askerin de yaralandığını yazmıştır. Şehsuvaroğlu 18 Mart Deniz zaferinin Türk tarihi açısından büyük bir hazine olduğunu, bu destansı dersin iyi verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁹

Tersaneler

Kitabın dördüncü bölümünde Şehsuvaroğlu'nun tersanelerle ilgili yazdığı makaleler yer almaktadır. Şehsuvaroğlu, İstanbul Tersanesi'ne ele aldığı makalesinde ikinci elden kaynakların yayınında Takvim-i Vakayi'den de alıntı yaparak, diğer makalelerinin çoğunda olduğu gibi, makalesine akademik bir içerik kazandırmıştır. İlk olarak Doğu Roma dönemi tersanelerinin Langa (Yenikapı) ve Kadırğa'da olduğunu belirttiikten sonra Osmanlı Devleti'nde tersanenin Gelibolu'da olduğunu, Fetih'ten sonra Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından Kasımpaşa'da tersane kurulduğunu Evliya Çelebi'den örnek vermiştir. Kasımpaşa Tersanesi'nin Fatih'ten itibaren gelişim aşamaları, inşa edilen gemiler, donanma ıslahı için yabancıların getirilmesi, Humbaracı Ahmet Paşa ve Baron de Tott üzerinden örnekler yer verilerek Mühendishane-i Bahri Hümayun'un kurulması anlatılmıştır. III. Selim ve Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretiyle III. Selim döneminde İstanbul Tersanesi'nde "62 Toplu Selimiye, 82 toplu Tavusubahri, 76 toplu Heybetendaz, 76 toplu Aslanıbahri, 76 toplu Asarınusrat, 72 toplu Bahrizafer, 50 toplu Meskenigazi, 50 toplu Hümayızafer, 26 toplu Zaferküşa, 26 toplu Cenkâver, 26 toplu Sücayıbahri, Saikabahar, Ateşfeşan, Selâbetnüma" gemilerinin inşa edildiği bilgisini vermiştir. Harap halde olan Aynalıkavak Sarayı'nın yıkılarak buraya vapur çarklarının konulduğunu, yeni haddehane yapıldığını hatta bunun ebatlarının 8x21x23 ölçülerinde olduğu vurgulanmıştır. II. Mahmud döneminde yine Nüsratiye, Tefviye ve Şadiye gemilerinin denize indirildiğini, Abdülaziz döneminde Osmanlı donanmasının Avrupa'da ikinci duruma gelmesine rağmen, Avrupa'dan yeteri kadar yardım alamadığını vurgulamıştır. Daha sonra Avrupa tarzı tezgâhların kurulması için çalışılmış, ancak II. Abdülhamid döneminde bu çalışmalar yeteri kadar devam ettirilememiştir.⁵⁰

Şehsuvaroğlu Eski Haliç makalesinde tersanede yapılan yeniliklerin yanın Haliç'in genel durumu hakkında bilgi vererek, Haliç Tersanesi yanında bulunan Aynalıkavak Sarayı'nın⁵¹ zamanla bakımsız kalmasından dolayı I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Koca Yusuf Paşa tarafından tadilat yapıldığını vurgulayarak geçmiş atalarına atıfta bulunmuştur.⁵²

⁴⁹ Age, 136-139.

⁵⁰ Age, 142-151.

⁵¹ Age, 162. 1805 yılında eski Aynalıkavak Sarayı, Has bahçe Kasrı ve iki küçük köşk bırakılmak suretiyle yıkılmıştı.

⁵² Age, 152-154.

Şehsuvaroğlu “19. Asırda İstanbul Tersanesi” makalesinde daha önce yazdığı makalelerdeki bilgilerin yanında İstanbul’da Fransız elçisi olan General Sebastiyani’nin Osmanlı Donanması hakkında Napolyon Bonapart’a verdiği bilgileri Enver Ziya Karal üzerinden aktarmıştır. Ayrıca, ilk defa 1831’de Amerika’dan bir korvet alındığını, Amerikalı gemi inşa mühendisi F. Rhodes ve bazı mühendislerin İstanbul’a geldikleri, F. Rhodes’in İstanbul’da ilk buharlı gemiyi inşa ettiğini vurgulamıştır.⁵³

Şehsuvaroğlu yazılarında Donanma için gerekli malzeme, mühimmat ve makineler için Aynalıkavak, Yalı Köşkü Fabrikaları ile Eyüpsultan’da Eski Bir Fabrika makalelerine yer vermiştir.⁵⁴ “1872 Senesinde Kasımpaşa ve Tersane yazısında”, tersaneyi ve çevresini adım adım 1872 tarihli bir kayıta göre anlatmış ancak kaynak göstermemiş, devamında bahriye arşivinden bir belgeye yer vermiştir. Buna göre: Bugünkü Deniz Hastanesi’nin yerinin 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl birinci yarısına kadar Kaptan Paşaların konağı olduğunu, 1838’de bu binanın tadilat yapılarak burada Bahriye Mektebi’nin kurulduğunu, mektebin Heybeliada’ya nakli üzerine, Sakızağacı’nda bulunan Bahriye Hastanesi’nin eski Eski Kaptan Paşalar konağını taşıdığını yazmıştır. Yazıda günümüzde Taşkızak olarak bilinen tersanenin eski tersane sarayının yerine kurulduğunu da yer vermiştir.⁵⁵ Tersanelerde 18. ve 19. yüzyılda çalışan Türk ve yabancı gemi inşa mühendislerine yer verilmiştir. İstanbul haricinde: Basra, Cidde, Alaiye (Alanya), Girit, Kemer, Kazdağı (Edremit), Sakız, Limni, Taşoz, Çanakkale, Rusçuk, Ereğli, Sinop, İzmit, Gemlik, Midilli, Rodos tersanelerinin bulunduğunu, bazılarında gemilerin kurulduğunu, bunların tekne halinde İstanbul’a getirilerek burada silahla donatıldığı, bu yüzyıllarda inşa edilen gemilerin özelliklerine yer verilmiştir.⁵⁶ 19 yüzyılın birinci yarısında buharlı gemilerin İstanbul’a gelmeye başlamasıyla tersanede ona göre düzenlemeye gidildiğini, ilk geminin 1827’de II. Mahmud döneminde getirildiği ve isminin “Buğ Gemisi” olduğunu ve geminin özellikleri anlatılmıştır. 19. yüzyılda Amerikalı Mühendis Foster Rhodes’un yaptığı gemilere ve özellikleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır.⁵⁷ İstanbul Tersanesindeki havuzlar da yazı konusu olmuş, Küçük Hüseyin Paşa’nın Kaptanı Deryalığı döneminde üç ambarlı büyük kalyonların inşasına başlandığı ve Avrupa’dan bunların yapımı ve teçhizatı için uzmanların getirildiği vurgulanmıştır. Taşkızak’ın ölçülerinin 400x60x32,5 olduğunu, bu kalyonun yapılmasıyla kalyonların yapımının kolaylaştığı, Taşkızak’taki iki numaralı havuzun 1825’te Tersane Emni Sait Efendi tarafından yapıldığına yer verilmiştir.⁵⁸

Gemiler

Bu bölümde Şehsuvaroğlu’nun gemilerle ilgili yazılarına yer verilmiştir. 19. yüzyılda Harp Gemilerindeki Tezyinat usulleri anlatılarak Mahmudiye örneği ve diğer gemilerin özellikleri bahis konusu olmuştur. Mahmudiye ve Fethiye kalyonlarının ne zaman inşa edildikleri, kalyonların özellikleri, içlerine yapılan döşemeler, Mahmudiye Kalyonunun Kırım Savaşı’ndaki kahramanlığı ve rolü, bu kalyonun II. Abdülhamid zamanında söktürüldüğü anlatılmıştır.⁵⁹ “Bir Harp Gemimizin Tarihi” yazısında, ilk zırhlı gemilerin 1853-1856 Kırım Savaşı’nda kullanıldığı, Osmanlı Devleti’nin

⁵³ Age, 158-161.

⁵⁴ Age, 162-173.

⁵⁵ Age, 174-179.

⁵⁶ Age, 180-186.

⁵⁷ Age, 187-192.

⁵⁸ Age, 193-195.

⁵⁹ Age, 198-207.

bu tür gemileri 1864 yılında almaya başladığı vurgulanmıştır. Donanmaya katılan zırhlı gemilerin özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. İngiltere'den alınan buharlı Mecidiye ve İzzettin gemilerinin özelliklerine yer verilerek bunların nerelerde kullanıldıkları anlatılmış, ayrıca İstanbul Tersanesinde inşa edilen Taif Vapurunun özellikleri de ele alınmış, Taif vapurunun Sinop baskını ve Kırım Savaşı'ndaki rolünü de değinilmiştir.⁶⁰ “Mektep ve hastane olarak kullanılan eski kalyonlar” makalesinde III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde alınan ahşap kalyonların artık savaşlarda görevlerini yerine getiremediği teknolojinin gerisinde kaldıklarından dolayı bunların geniş güverteleri sayesinde kalabalık askeri birlikleri barındırabilecek kışla ve mektep olabileceği değerlendirilerek, kalyonlardan uygun olanlar Kasımpaşa'da mektep ve kışla hizmetlerine tahsis edildi. Kırım Savaşı esnasında da 1854 yılında Mesudiye'nin kara askerlerine, Suriye fırkateyni deniz erlerine ve Mahmudiye, İngiliz askerleri için hastane olarak kullanılmıştı. 1896 yılında artık kullanılmaz hale gelen Merih ve Utarit Korvetlerinin makinaları sökülerek, Merih, boğazın Karadeniz ağzında, Utarit ise Kandilli'de karakol olarak kullanıldı. 1903 yılında yaklaşık yoksan yaşında olan Fethiye Kalyonu da Haliç Tersanesi'nde Haddehane öğrencilerine yatakhane yapılmıştı.⁶¹ İstanbul'da Yapılan Harp Gemileri faslında Topkapı Sarayı Arşivi ve Hammer, Selânikî tarihi kullanılmış, II. Bayezid (1481-1512), Kanunu Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde yapılan gemiler hakkında bilgi verilerek, donanma takviyesine vezirlerin şahsi servetleriyle katkıda bulduklarına yer verilmiştir. Bunlardan 1590 yılında Sadrazam Sinan Paşa'nın yedi pare kadirga, Ferhat Paşa'nın beş pare, Nişancı Mehmet Paşa'nın üç pare, Hızır Paşa'nın iki pare kadirga inşa ettirdiği Selânikî tarihinden alıntı yapılarak örnek verilmiştir.⁶²

Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı ve uzun yazdığı konulardan birisi de Ertuğrul Fırkateyninin Japonya Seferidir. Dönemin Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın⁶³ Ertuğrul Fırkateyninin bu işe uygun olduğu, tamir ve teçhizinin yapıldığını ve Mart ayında yola çıkabileceğini bildirmişti. Birkaç lisan bilen Miralay Osman Bey geminin kaptanı yapılmıştı. Ertuğrul Fırkateyninin yola çıkacağı haberleri üzerine Haliç Tersanesindeki deniz subayları arasında dedikodu yürümüş, bu fırkateynin Japon sularındaki tayfunlara ve denizlerde meydana gelen fırtınalara karşı dayanıklı olmadığı, bu gemi ile sefere çıkmanın intihar olacağı konuşuluyordu. Ertuğrul'un çarkçıbaşı İngiliz Harti Bey, Bahriye Nezareti'ne Ertuğrul'un bu seferi tamamlayamayacağını kazanın eski ve hiçbir vakit teftiş ve tamir görmediğini rapor etmiştir. Bunun üzerine Nezaret, Harti Beyi, Ertuğrul'dan alarak Kadıköy ve Adalara giden gemilerden birisine görevlendirmiştir. Çıkan bu dedikodular üzerine gerekli tedbirlerin alınması Bahriye Nezareti'nden bir İrade ile rica edilmiş, imalat ve fabrikalar komisyonu Ertuğrul'un Japon ve Hint denizlere gidebilecek şartlara haiz olduğu kararını vermiştir. Gerekli hazırlıklar yapılarak Ertuğrul yola çıkmış, makalede yol süreci, Japonya'daki gelişmeler, Gemi kaptanı Tuğamiral Osman Paşa'nın, bir arkadaşına yazdığı Tokyo anıları, geminin geri dönüş yolculuğuna çıkması ve kaza geçirmesi geniş bir şekilde anlatılmıştır.⁶⁴

“Eski Gemilerimiz” makalesinde Ali Rıza Seyfi'nin makalesine atıf yapılarak Osmanlı'daki gemilere 18. Yüzyıldan beri isim verilmeye başlandığı, daha öncesinde harp gemilerine boylarına ve

⁶⁰ Age, 208-220.

⁶¹ Age, 221-223.

⁶² Age, 224-227.

⁶³ Hasan Hüsnü Paşa konusunda bkz. Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022).

⁶⁴ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, age, 242-255.

taşıdıkları top adedine göre adlandırıldığı vurgu yapılır. Bazı kaynaklarda Padişah için yapılan gemiye “Başardei Hümayun” isminin verildiği Kanunu Sultan Süleyman’ın Rodos Seferinde bindiği geminin “Yeşil Melek” olduğunu Evliya Çelebi üzerinden aktarır. Harp gemilerinin dönem dönem isimlerindeki değişimler aktarılır.⁶⁵

Şehsuvaroğlu sadece Osmanlı’ya yönelik değil, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde 29 Aralık 1954 günü Türk donanmasına katılan “Cerbe” denizaltısına da yer vermiştir. Denizaltının eski ismi, ebatları, topları, motor ve yakıt türü, yaptığı hız ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Denizaltına “Cerbe” isminin verilmesi Osmanlı Devleti’nde denizciliğin şaha kalktığı bir dönem olmasına atıf yapılarak, bu ismin mürettebat üzerinde olumlu bir etkisi olacağı vurgulanmıştır.⁶⁶

Şehsuvaroğlu’nun “kışlalara ait makaleleri” Deniz Kuvvetleri’nin hazırladığı kitapta, altıncı bölümde verilmiştir. Bu bölümde Kalyoncu Kışlası, Bahriye Divanhanesi ve Kaptan Paşa Konağı hakkında; ne zaman yapıldıkları, ne işlev gördüklerine dair ayrıntılı bilgi verilmiştir.⁶⁷ Yedinci bölümde ise Türk-Yabancı Deniz Münasebetlerine yer verilmiş ve Amiral Nelson’a özel bir parantez açılmıştır. Başbakanlık Arşivi kaynak gösterilerek Mısır’ın Fransızlar tarafından işgal edilme düşüncesi Babıali’yi telaşa düşürmüş, Paris Seferi Ali Efendi vasıtasıyla girişimlerde bulunulmuş, ancak başarılı olamamıştı. Mısır’ın Fransızlar tarafından işgalinden sonra Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile anlaşmış, Nelson donanması Osmanlı sularında dolaşırken, İngiliz Generali Keller, İstanbul’a gelerek mühimmatı hediye olarak vermiş, İstanbul’da bulunan İngiliz subayların masrafları Babıali tarafından karşılanmıştı. Amiral Nelson’un Ebukırda Fransız donanmasını yakması sonucunda tehlike geçmiş, Nelson hem İngiliz hem de Osmanlı hükümeti tarafından takdir edilerek hediyeler verilmişti.⁶⁸ 1849 yılında İngiliz donanmasının Türk karasularını ziyaretinden sonra iki donanma komutanları arasında görüşme olmuş, buna mukabil iki Osmanlı harp gemisinin İngiltere’ye ziyaretine yer verilmiş, bu ziyaret Mirat-ı Zafer Firkateyni Mustafa Bey hatıraları üzerinden anlatılmıştır.⁶⁹ Şehsuvaroğlu’nun üzerinde durduğu konulardan birisi de İstanbul’a gelen Amerikan Harp gemileri ve Türk-Amerikan denizcilik ilişkileri üzerinedir. İstanbul’a gelen ilk Amerikan bandıralı gemi George Washington’dur. Gemi III. Selim’i selamlayarak Haliç’e demirlemiş, Komodor William Bainbridge, Kaptan Paşa’ya ziyaret etmiş, ticaret anlaşması görüşmeleri yapılarak Amerikan başkanının İstanbul’a bir elçi tayin ettiğini bildirmişti.⁷⁰ Şehsuvaroğlu, Kırım Harbinde Müttefik donanması hakkında bilgi vererek, özellikleri hakkında detay vermiştir.⁷¹

Sekizinci bölümde yer alan Deniz Tarihimize ait hatıralarda, Kaptanı Derya Ahmet Vesim Paşa’nın hatıralarına, Abdülaziz’in intihar olayına ve II. Abdülhamid ile ilişki ilişkisine yer verilmiştir. Bir diğer hatıralarına yer verilen, önemli araştırmalar yapan ve neşriyat yapmasıyla tanınan Süleyman Nutki Bey’dir.⁷²

⁶⁵ Age, 256-258.

⁶⁶ Age, 276-279.

⁶⁷ Age, 282-292.

⁶⁸ Age, 294-297.

⁶⁹ Age, 298-310.

⁷⁰ Age, 311-317.

⁷¹ Age, 318-320.

⁷² Age, 321-337. Bkz. Mehmet Korkmaz, “Aydın Müteşebbis Bir Bahriye Subayı: Süleyman Nutki Bey’in Hayatı (1854-1924) ve Eserleri”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 2, no. 2 (2021): 170-195.

Dokuzuncu bölümde yer alan “Deniz Tarihimize ait bazı vesikalarda” donanmanın savaş öncesi hazırlıkları, III. Murad döneminde donanmasının Kanunu Sultan Süleyman dönemindeki önemini kaybetmeye başladığını, donanma bilgisi olmayan Bostancıbaşı gibi devlet görevlilerinin Kaptan Paşalığa talip oldukları Kaptanı Derya Sinan Paşa'nın arzı üzerinden anlatılmıştır.⁷³ “1860 Yılında Bahriyemiz”, “1863-1876 Seneleri Arasında Denizcilliğimize Ait Bazı Notlar” ve “Ordu ve Donanmamızda Yapılan İlk Manevralar” yazılarında daha önce yazdığı yazıların çok az değişiklikle tekrarı niteliğindedir.⁷⁴ Çünkü bunlar gazete yazıları olduğundan yazılan bir yazının üzerinden birkaç yıl geçtiğinde yeni bir yazı hüviyetine kazanabiliyor. “Tanzimat Devrinde Bahriyemiz” makalesinde bahriyenin ıslahı Bahriye okulundan iyi subaylar yetiştiği, okulun daha verimli hale gelmesi için Volker Kaptanla “Mektep Nazırı” Mustafa Paşa'nın sundukları raporların uygulamaya geçildi. Harp gemilerinin 12 topludan 130 topluya kadar olduğu, Türk bahriyesinde üç amiral ile beş amiral yardımcısının olduğu, Türk deniz erlerinin daha çok Karadeniz bölgesinden temin edildiği, Sinop baskınında büyük hasar alan donanmanın Kırım Harbi'nden sonra tekrar ihya edildiği anlatılır.⁷⁵ Bu bölümdeki diğer yazılar daha önce bahsedilen konuların tekrarı niteliğindedir.

Kitabın onuncu ve son bölümü “Müteferrik Yazılara” ayrılmış, “Türk Denizcilerinin Eski Kıyafetleri” faslında donanmanın en eski erleri leventlerin, 1682'de kurulan Kalyoncu sınıfının, III. Selim dönemi ve 1806'da çıkarılan kıyafet düzenlemesine yer vermiştir. 1827 yılında Bahriyede ilk defa yazlık beyaz elbiseye geçildiğini Lûtfî tarihi üzerinden vermiş, 1829'da Gemi komutanlarının kıyafetlerindeki düzenlemeyi, denizcilerin yakalarının ön tarafına sınıf ve nişanlarını taşıyacakları ve bu uygulamanın sonradan kaldırılması deniz arşivi kaynak gösterilerek aktarılmıştır. Kırım Harbi'nden sonra denizci elbiselerinde değişiklik yapıldığı 1859 yılında ise elbiselerin tekrardan düzenlendiği konusu üzerinde durulmuştur.⁷⁶

Şehsuvaroğlu'nun sayfasında özel yer ayırdığı kişi ise Deniz Albayı Safiyettin Dağada'dır. Babasının Çerkez, annesinin İngiliz olduğu buna rağmen Türklüğün bütün hasletlerine sahip Dağada'yı, Yavuz zırhlısının komutanı olduğu dönemde tanıdığını, 1910 Bahriye Mektebi mezunu olduğunu, ömrünün son dönemini ise Bahriye Mektebi hocalığı ile geçirdiğini anlatır. Demokrasiye ve hürriyete bağlı olması askerlikteki kusurlarından biri olduğu, tenkidi sevdiğini, tehlikelere göze alarak düşündüğünü ve fikirlerini söylemekten çekinmediğine vurgu yapılır. Şehsuvaroğlu, Dağada'nın üst rütbelerinin verilmesi gerektiğini ancak bu rütbelerin verilmediğini düşünenlerden birisidir. Çünkü Dağada'nın vasıflarıyla ve kültürüyle, deniz okulları komutanlığına en iyi aday olduğu Şehsuvaroğlu tarafından vurgu yapılmıştır. Şehsuvaroğlu, Deniz Harp Okulu'nun bir sınıfına Safiyettin Dağada'nın isminin verilmesini ve resminin asılmasını makalesinde öneri olarak sunmuştur.⁷⁷ Kitaptaki son makaleler ise Deniz Ressamları ve Deniz Haritacılığı üzerinde durmuş, haritaları Başbakanlık Osmanlı Arşivini ve Deniz Arşivini kaynak göstererek anlatmıştır.⁷⁸

⁷³ Haluk Şehsuvaroğlu, age, 338-341.

⁷⁴ Age, 342-354.

⁷⁵ Age, 355-357.

⁷⁶ Age, 366-369.

⁷⁷ Age, 370-372.

⁷⁸ Age, 373-379.

DİĞER ESERLERİNDEKİ ASKERİ YAZILAR

Tarihçi Gözüyle Atatürk

Bu kitap, Şehsuvaroğlu'nun yazdığı makalelerden derlenmiştir. Çünkü kitap içerisindeki bazı makaleler Şehsuvaroğlu adına derlenen diğer eserler içerisinde de vardır. “Çanakkale’de Mustafa Kemal” makalesinde cepheye genel olarak giriş yapıldıktan sonra Mustafa Kemal’in Sofya ateşemiliterliğinden Çanakkale cephesine gelişi, cephedeki gelişmeler Korgeneral İzzettin Çalışlar ve Ruşen Eşref’in *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Müllakat* eserleri üzerinden aktarılmıştır.⁷⁹ “Başkumandan Meydan Muharebesi” makalesinde Mustafa Kemal’in Temmuz 1922 sonunda Akşehir’e geldiği 27-28 Temmuz gecesi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ile tespit edilen planı görüştüğü ve 15 Ağustos’a kadar bütün hazırlıkların tamamlanması emrini verdiğine yer verilir. Ağustos sonunda Konya’ya hareket ettiğinde gazeteler onun Çankaya’da çay ziyafeti olduğunu yazarak yapılacak planın gizliliği esas alınmıştır. Gazi Paşa, tekrar Akşehir’e gelmiş, müzakereler sonucunda 26 Ağustos’ta taarruz başlayacağı emrini vermiştir. Devamında Milli Mücadele’deki gelişmelere yer verilmiş, Gazi Mustafa Kemal’in harp idare merkezi olarak Kocatepe’yi seçtiği, 29/30 Ağustos gecesi düşmanın ordularımız tarafından çevrildiğini görmüştü. Sonrasında Türk ordusu Dumlupınar Harp meydanından İzmir’e doğru yol almaya başlamıştı. Bu makale yazılırken Nutuk’tan, Salih Bozok’un hatıratından ve Tefvik Bıyıklıoğlu’nun verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.⁸⁰ Mustafa Kemal’in “İzmir’e Girdiği Güne” ve sonrasındaki gelişmelere yer verilmiştir.⁸¹

Sultan Aziz Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü

Kitapta: “Abdülaziz, Ordu ve Donanma” başlığı adı altında; Abdülaziz’in ordu ve donanmanın Avrupa düzeyine çıkarılması düşüncesinin samimi olduğu, Bakanların para olmadığına dair maruzatını ise dikkate almadığı, Fuat Paşa’nın, padişahın ayda 20 kese olan tahsisatının yarısını kesmek istediği ve bazı gemilere kıçtankara yapmak istediği anlatılır. Padişah ile Fuat Paşa arasında ihtilâf meydana gelmesi ve Abdülaziz devrindeki israfın durdurulamaması, buna ilaveten borç para ile donanma kurmanın uygun olmayacağını dile getiren Fuat ve Âli Paşalar istifa ettiler. Parasızlığa, mali endişelere rağmen borç para alınarak padişah isteği yerine getiriliyor, ordu yeni silahlarla teçhiz ediliyor, donanma zırhlı gemilerle kuvvetlendiriliyordu. Bazı silahların İstanbul’da üretilmesi için Tersane ve Tophane fabrikaları devrin ölçülerine göre düzenlendi. Kasımpaşa’da modern tersanelerden birisi inşa edildi. Londra’da 25 kadar zırhlı yaptırıldı. İngiliz ustalar İstanbul’a getirilerek muhtelif tip gemi ve vapurların inşasına başlandı. Harp gemilerine torpido silahı bu dönemde getirildi. Yeni ordunun kıyafetleri, savaşlarda kullanıma uygun hafif bir şekilde sokuldu. Ancak, dönemin önemli devlet adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, Abdülaziz tarafından borç alınarak oluşturulmak istenen donanmaya karşı çıkmış, Avrupa düzeyinde bir ordu ve donanma için zamana ve nakit paraya ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.⁸²

⁷⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Tarihçi Gözüyle Atatürk*, (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1959), 18-24.

⁸⁰ Age, 37-41.

⁸¹ Age, 42-46.

⁸² Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Abdülaziz Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, (İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1949), 29-31., Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz Hayatı-Hal’i-Ölümü*, (İstanbul: Kristal Reklam ve Matbaa Hizmetleri, 2011), 38-40., Haluk Şehsuvaroğlu’nun kaleme aldığı: “Sultan Aziz Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü” adlı 1949 basımı kitabı; TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı tarafından 2011’de, 1949 baskının kitap kabağı şeklinde;

Boğaziçi'ne Dair

Şehsuvaroğlu “Boğaziçi ve Osmanlı Hükümdarları” yazısında II. Mahmud’u 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Tarabya’da “azimli ve kararlı” olarak nitelendirirken 1833’te Ruslarla yapılan Hünkâr İskelesi Antlaşması sonrasında II. Mahmud için “dost sıfatıyla gelen Rus askerlerinin geçit resmini kabul ederken mustarıptı” değerlendirmesini yapar.⁸³ Çünkü 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda, Rus donanmasının İstanbul Boğazı önünde görünmesi ve Rus ordusunun Edirne’yi yaklaşması üzerine halkı teskin etmek ve askerlere destek olmak için II. Mahmud Sancağı Kalender Kasrı’na getirmiş ve kasır Edirne Antlaşması imzalanana kadar Osmanlı Devleti’nin yönetim merkezi olmuştur.⁸⁴

Eski Türk Sanatları

“Eski Deniz Müzesi’ndeki Muhteşem Kadırga” IV. Mehmed önemine atfedilen kadırganın ebatları, tezyinatı ve ne zaman yapıldığına dair tartışma ele alınmıştır.⁸⁵

Asırlar Boyunca İstanbul Sarayları

Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’a girişi ve İstanbul’un Fethi esnasında gemilerin Haliç’e indirilmesi ve muhasara hakkında bilgi verilerek, bu durumlar resim çizimleriyle verilmiştir.⁸⁶ “İstanbul’un Hisarları ve Kaleleri” makalesinde ana konu Anadoluhisarı, Rumelihisarı ve Yedikule olmasına rağmen girişte Yoros (Anadolukavağı) kalesinden de bahsedilmiş, hisarların ne zaman kimler tarafından yapıldığı, Evliya Çelebi’den alıntı yapılarak anlatılmış, hangi dönemlerde tadilatın geçirildiklerine yer verilmiştir. Ayrıca Yedikule Hisarı’nın 1950’lerdeki hali çizimlerle gösterilmiş, Genç Osman’ın (1618-1622) Kapıkulu askerleri yeniçeriler tarafından hisara getirilmesi ve öldürülmesi meselesi anlatılmıştır.⁸⁷ Şehsuvaroğlu’nun ele aldığı konulardan birisi de ailesinin mezarlarının olduğu Nakşidil Valide Sultan Türbesi haziresidir. Burada Koca Yusuf Paşa ahfadından olanların mezar taşları vardır. Babası da vefat ettikten sonra Nakşidil Haziresine defnedilmiş, daha sonra annesi ve kendisi de buraya defnedilecektir.⁸⁸

Haluk Y. Şehsuvaroğlu’nun kaleminden İstanbul’dan Sesler ve Renkler

Bu kitapta Şehsuvaroğlu’nun makaleleri bir araya getirilerek konusuna göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Eserde askeri yapılardan olan “Tophane”ye yer verilmiştir. Burasının harp sanayisi açısından önemli olduğu, 19. Yüzyılda Tophane’ye gezen bir İngiliz’in kaleminden, tophanede imal edilen toplar ve özellikleri hakkında kısa bilgi aktarılır ve II Mahmud döneminde Tophane’de bir hayli imar faaliyetlerinin yapıldığı, alet ve edevat fabrikalarıyla top dökülmesine mahsus vapur

“Sultan Aziz Hayatı-Hal’i-Ölümü” şeklinde yayınlamıştır. 1949 baskısında kapak resminde Abdülaziz’in yüzü yandan verilirken, 2011 baskısında önden resmi önden verilmiştir. 2011 basımı 1949 basımına sadık kalınarak aynen yazılmış, sadece yazım hataları düzeltilmiştir.

⁸³ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi’ne Dair*, (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1986), 24.

⁸⁴ Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi’ne Dair*, age, 151-156, 343-345., Salim Aydın, “Kalender Kasrı: Yapımı, Tadilatı ve II. Mahmud Dönemi Askerî Üs Olma Süreci”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 67, (2021):281-298.

⁸⁵ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Eski Türk Sanatları*, (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1960), 25-28.

⁸⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri*; Cumhuriyet Gazetesi ilavesi olarak yayınlamıştır. Daha sonra bunlar birleştirilerek kitap haline getirilmiştir. 6-10.

⁸⁷ Age, 33-40.

⁸⁸ Age, 138-139.

makine hanesi ile bazı kışlaların tadilatı yapılır.⁸⁹ Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı başka bir makalede, Başbakanlık Arşivi yanı sıra yerli ve yabancı eserlere kaynak gösterdiği diğer bir askeri yapı Selimiye Kışlası'dır. Kışlanın olduğu yerde daha önceleri Kavak Sarayı olduğu III. Selim döneminde bu sarayın yerine bir kışla başlandığını, 1800 yılında tamamlanarak Nizam-ı Cedit askerlerinin eğitimi için açıldığı bilgisine yer verilir. Kavakçı Mustafa İsyanından sonra Levent Çiftliği'nde olduğu gibi Selimiye Kışlası da yakılmıştı. II. Mahmud döneminde Moralı Osman Efendi'nin eminliğinde yapılan kışla 1828 yılında açıldı. Kışlanın önemi ve özellikleri bir yine iki İngiliz yazarın gözlemlerinden aktararak, 1853-1856 yılları arasında yapılan Kırım Savaşı'nda oynadığı rol ve Florence Nightingale'ye yer verilmiştir.⁹⁰

Tarihi Odalar

Şehsuvaroğlu, "Mustafa Kemal'in Dershanesi" makalesinde Mustafa Kemal'in Pangaltı'ndaki Harp Okulunda (Harbiye) arkadaşlarıyla beraber okuduğu sınıf ve arkadaşlarının kimler olduğu üç yıl boyunca kimlerden ders aldıkları isim verilerek anlatılmıştır. Daha sonra Harp Akademisi ve Şam'a gidiş sürecine kısaca yer verilmiştir.⁹¹ Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinde alınan kararlar ve vatanın kurtuluşu için yapılan değerlendirmeler "Mustafa Kemal'in Mütareke Yıllarında Milli Mücadele Esaslarını Kararlaştırdığı Oda" makalesinde ele alınmıştır.⁹²

SONUÇ

Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun kitapları yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Şehsuvaroğlu'nun yaşadığı dönemde makalelerin bir kısmı kitap haline getirilmesine rağmen makaleleri daha çok o vefat ettikten sonra kitaplaştırılmıştır. Bazen aynı makaleler farklı isimle basılan kitaplarda yer almaktadır. Makaleleri *Yücel* ve *Hayat* dergileri ile *Akşam* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yayımlanmıştır. Şehsuvaroğlu'nun askeri deniz tarihi makaleleri Deniz Kuvvetleri tarafından toplanarak kitap haline getirilmiştir. Şehsuvaroğlu'nun makaleleri gazete yazısı olmasından dolayı bazen hikâyeci tarih anlayışına sahip olmuş, bazen de yerli ve yabancı eserlerin yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Deniz Arşivlerini kullanarak makaleleri akademik bir hüviyet kazanmıştır. Yazıları farklı zamanlarda gazete ve dergilerde yayımlandığı için bazen makalelerde Şehsuvaroğlu'nun tekrara düştüğü görülür. Bu durum yazıların çok geniş zamana yayılması ve farklı gazete ve dergilerde yayımlanmasından kaynaklanmaktadır. Yazarın en büyük kazançlarından birisi de Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemi komutanlarını tanıyarak onların görüşlerini makalelerinde yer vermesidir.

Şehsuvaroğlu yakın döneme kadar daha çok kültür ve İstanbul yazılarıyla ön plana çıkmış, aynı makaleleri farklı kitaplarda yer almıştır. Burada üzerinde durulması gereken konulardan birisi de Şehsuvaroğlu'nun yazdığı bütün makalelerin tespit edilip edilmediği konusudur. Şehsuvaroğlu'nun bütün makalelerinin tespit edilerek, kitaplarda bulunmayan makalelerde derlenerek Şehsuvaroğlu'nun askerî tarih konusuna katkısı daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü

⁸⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu'nun kaleminden İstanbul'dan Sesler ve Renkler, Ed. Alpay Kabacalı, (Creative Yayıncılık, 1999), 135-136.

⁹⁰ Age, 186-189.

⁹¹ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Tarihi Odalar*, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1954), 94-97.

⁹² Age, 138-147.

Şehsuvaroğlu denizciliğin farklı alanlarında makaleler yazmıştır. Bu makale, bu konuda Haluk Şehsuvaroğlu'nun ne kadar yetkin olduğunun anlaşılması açısından önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (30-11-1-0), 120-12-7, 29.04.1938., 125-36-15, 22.10.1938., 127-48-18, 31.12.1938.

Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) (30-18-1-2), 130-73-17, 13.10.1952., 169-20-1, 05.04.1963.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Dz. K.K.), Lalahan Deniz Genel Arşiv Müdürlüğü (LDGAM), Haluk Şehsuvaroğlu Özlük Dosyası.

Kitap ve Makaleler

Aydın, Salim. “Kalender Kasrı: Yapımı, Tadilatı ve II. Mahmud Dönemi Askerî Üs Olma Süreci”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 67, (2021):281-298.

Çoker, Fahri. *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, 1994.

Demirtaş, Bahattin. “İnformal Tarih Eğitiminde Öncü Bir Cumhuriyet Aydını: Haluk Şehsuvaroğlu ve Tarih Yazıları”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (Gefat)*, 38 (1) / 2018: 387-404.

Korkmaz, Mehmet. “Aydın Müteşebbis Bir Bahriye Subayı: Süleyman Nutki Bey'in Hayatı (1854-1924) ve Eserleri”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 2, no. 2 (2021): 170-195.

Korkmaz, Mehmet. *Bahriyede Bir Ömür Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Korkmaz, Mehmet. “Bahriye Kütüphanesi”, *Şehir/Sanat/Şehir Tematik Dergi*, 5 / 2021: 105-107.

Korkmaz, Mehmet. “Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi”, Ed; Hatice Oruç- Mehmet Yıldırım- Songül Kadioğlu, 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi*, (Ankara: Ankara Medya, 2019), 2: 751-769.

Malkoç, Eminalp. “Soğuk Savaş'a Geçiş Sürecinde Akşam'ın Penceresinden Türk Denizciliği (1945-1950)” *Mavi Atlas*, 6 (2) / 2018: 1-27.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Asırlar Boyunca İstanbul*. Cumhuriyet Gazetesi.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Boğaziçi'ne Dair*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1986.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*. İstanbul: Deniz Basımevi, 1965.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Eski Türk Sanatları*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1960.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Tarih Gözüyle Atatürk*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1959.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Sultan Abdülaziz*. İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1949.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Sultan Aziz Hayatı-Hal'i-Ölümü*. İstanbul: Kristal Reklam ve Matbaa Hizmetleri, 2011.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu'nun kaleminden İstanbul'dan Sesler ve Renkler, Ed. Alpay Kabacalı, Creative Yayıncılık, 1999.

Gazeteler

Cumhuriyet

EKLER

Ek 1. Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Vefat İlanı, Cumhuriyet, 24 Aralık 1963. Bu belge Mehmet Korkmaz'dan temin edilmiştir, Teşekkür ederiz.

Ek 2. Soldaki Fatih Külliyesi Nakşidil Valide Sultan Türbesinde bulunan Halûk Şehsuvaroğlu'nun mezar taşı: Sadriazam Koca Yusuf Paşa Ahfadından Şehsuvarzade M. Selim Bey ile Marşanzade N. Ulviye Hanım oğlu Topkapı Sarayı ve Deniz Müzesi Müdürlerinden Emekli Deniz Albayı Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu 1912-1963 Ruhuna

Fatiha. Annesi Nazire Ulviye Şehsuvaroğlu'nun mezar taşı Haluk Şehsuvaroğlu'nun solundadır (S. Aydın arşivi: Mart 2024).

Ek 3. Haluk Şehsuvaroğlu'nun mezar taşının solunda babası ve atalarının mezar taşı: Sadrisabık Koca Yusuf Paşa ahfadından Kaputan-ı Derya Seydi Ali Paşa torunu Mehmet Paşazade Ferik Yusuf Ziya Paşa 7 Şevval 1312 (3 Nisan 1895)., Kerimesi ve Şehsuvarzade Atıf zevcesi Mevsube Hanımefendi 20 Cemazeyilahir 1323 (22 Ağustos 1905)., Torunu? ve Atıf Bey mahdumu Şehsuvarzade Mahmud Selim Bey Efendi 14 Ramazan 1330 (27 Ağustos 1912) ruhuna Fatiha (S. Aydın arşivi: Mart 2024).

Russian Operational Art for Attrition in Ukraine

Ukrayna'da Yıpratma Amaçlı Rus Operatif Sanatı

<https://doi.org/10.52792/tws.1467513>

Ali Cenk ÇAKIROĞLU

Araştırma Makalesi

¹ Milli Savunma Üniversitesi
– YL Öğrencisi

ORCID: 0009-0006-5583-7125

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali Cenk Çakiroğlu

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

alicenk@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

11 Nisan 2024

Revizyon talebi/Revision Requested:

18 Nisan 2024

Son revizyon /Last revision:

20 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

23 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Çakiroğlu, Ali Cenk. "Russian Operational Art for Attrition in Ukraine." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 90-128.

Abstract

Originally intended as a swift regime-change operation by the Russian leadership, the Russo-Ukrainian War has evolved into a prolonged war of attrition. Although there is much research on Russia's socio-political and military-technical configurations during the Russo-Ukrainian War, a long-term analysis of how the two have been linked through operational art is missing. In that sense, this paper reassesses the transformation of the Russian operational art during the war through a focus on the battles of Severodonetsk-Lysychansk, Kharkiv, Kherson, Bakhmut, Avdiivka, and the Ukrainian Summer Offensive. Accordingly, the theoretical underpinnings of Russian strategy, particularly the enduring influence of Soviet-era legacy, are highlighted in the first part. In the second part, this research offers insights into the Russian military praxis during the war by drawing on various sources, including Telegram channels. It is shown that the Russian army has focused on the combined employment of a new reconnaissance-fire system (ROS), reconnaissance-strike system (RUS), infantry assaults, and umbrella of integrated air defence and electronic warfare systems for force protection and attrition during costly offensives like Bakhmut and Avdiivka. Consequently, this paper asserts that the Russian war machine effectively responded to the necessities of attrition warfare by updating its operational art, drawing on the Soviet legacy.

Key Words: *Operational art, attrition warfare, Russo-Ukrainian War, Bakhmut, Avdiivka.*

Özet

Başlangıçta Rus liderliği tarafından hızlı bir rejim değişikliği operasyonu olarak tasarlanan Rusya-Ukrayna Savaşı, uzun süreli bir yıpratma savaşına dönüşmüştür. Rusya-Ukrayna Savaşı sırasında Rusya'nın sosyo-politik ve askeri-teknik konfigürasyonları üzerine çok sayıda araştırma olmasına rağmen, bu ikisinin operatif sanat aracılığıyla nasıl ilişkilendirildiğine dair uzun vadeli bir analiz eksiktir. Bu anlamda, bu makale Severodonetsk-Lysychansk, Kharkiv, Kherson, Bakhmut, Avdiivka ve Ukrayna Yaz Taarruzu muharebelerine odaklanarak Rus operatif sanatının savaş sırasındaki dönüşümünü yeniden değerlendirmektedir. Bu doğrultuda, ilk bölümde Rus stratejisinin teorik temelleri, özellikle de Sovyet dönemi mirasının kalıcı etkisi vurgulanmaktadır. İkinci bölümde ise bu araştırma, Telegram kanalları da dahil olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanarak savaş sırasında Rus askeri pratiğine dair içgörüler sunmaktadır. Rus ordusunun, Bakhmut ve Avdiivka gibi maliyetli taarruzlar sırasında kuvvet koruma ve yıpratma amacıyla yeni bir keşif-ateş sistemi (ROS), keşif-vuruş sistemi (RUS), piyade taarruzları ve entegre hava savunma ve elektronik harp sistemleri şemsiyesinin birlikte kullanımına odaklandığı gösterilmektedir. Sonuç olarak bu makale, Rus savaş makinesinin Sovyet mirasından yararlanarak operatif sanatını güncellemek suretiyle yıpratma savaşının gerekliliklerine etkin bir şekilde yanıt verdiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Operatif sanat, yıpratma savaşı, Rusya-Ukrayna Savaşı, Bakhmut, Avdiivka*

INTRODUCTION

Although it was planned as a quick regime-change operation by the Russian leadership, the *Special Military Operation (SVO)* evolved into a full-scale war. Russia's war in Ukraine has been going on for two years as of the writing of this article. The tragedy of friction at all levels of warfare took a toll on both warring parties. While Ukrainian society and economy have endured terrifying consequences of the transformation of conflict into high-intensity conventional warfare, Russians have also borne the brunt of miscalculations as massive military casualties in terms of both men and material. Moreover, the Russian leadership faced the challenge of strategic reorientation to sustain the war of attrition against a galvanised Ukrainian society, which had a promising base for war efforts backed foremostly by Western allies, especially the US. The resultant grand strategic conjuncture required the transformation of Russian society and economy to conduct a war of attrition while not upsetting public opinion. Hence, escalation management became foundational for understanding Russian strategic and operational configuration.

Ukrainians and their allies knew the critical situation that Russian leadership faced. Therefore, Ukrainian strategy relied upon strategic and operational endurance in the short to medium term to build military capacity and deal decisive blows to invaders. Initially, Russians did not address the sustainability problem at home and the front. They tried to conduct decisive offensives with a series of manoeuvres in the short term. However, offensives at Donbas, which culminated with the operational victories at the Battles of Severodonetsk and Lysychans'k, and commitment to the defence of the captured territories at the right bank of Dnieper in Kherson Oblast further attrited the Russian forces which endured the onslaught of Ukrainian counterattacks during the initial stage of the invasion. Ukrainians used this period of Russian military degradation to prepare and conduct Kherson and Kharkiv offensives. Afterward, Russian decision-makers accepted the character of war in Ukraine as a local war rather than SVO, i.e., a special military operation. Ensuing mobilisation, strategic bombing of Ukrainian energy infrastructure, and further reliance upon unconventional elements, especially the Wagner PMC, moulded into the convenient scheme for sustainable high-intensity attrition warfare in the 21st century.

In the abovementioned context of the high-intensity conventional war of attrition, Russian political and military leadership implemented and experimented according to their theoretical framework for warfare and awakening experience of the failures in the Ukrainian theatre of war. Theories and concepts about warfare have been actively discussed and reevaluated in both military and civilian circles. Especially the intelligence, discussion, and news communities in Russian Telegram have engaged in a fruitful series of investigations and debates with each other. As a result, not only the propaganda function but also the critical attitude of theirs in the face of neglect and failure shaped the information space. Moreover, the Soviet and Russian legacy has been frequently revisited by them to formulate a suitable way of warfare that can deal with the new realities in Ukraine. Both active discussions and experimentation at the battlefield attest to the claim of theoretical reconfiguration of the Russian way of warfare.

To address the challenge of redefining the latest version of Russian *modus operandi*, a new look at how Russian theoretical evolution toward understanding conventional warfare evolved in a larger context is essential. For this reason, the theoretical evolution of the Russian way of warfare, with its contextual connotations, was reconstructed in the first part. Particular focus has been on

the peculiar genealogy of Russian operational art since there had been a massive gap between strategic goals and the operations executed at the start of the Russian invasion of Ukraine. Therefore, understanding the underpinnings of operational art is obligatory for evaluating the change in efficiency during wartime. Secondly, the Russian war experience in Ukraine was analysed at strategic, operational, and tactical levels to understand the further evolution since the start of the war. A series of pivotal operations, representing the performance of the Russian army, was reevaluated to assess the effectiveness of the new Russian framework for a war of attrition. Hence, this paper aims to present a brief reconstruction of the Russian framework for attrition warfare with the re-examination of the legacy and explain its transformation via the reevaluation of Russian contemporary conduct during its ongoing invasion of Ukraine with the help of sources from Telegram.

THEORY

Soviet and later Russian understanding of warfare has always been *holistic* and *grand strategy oriented*.¹ This duality has sprung from two theoretical sources:

- National strategic thought
- Marxian worldview

Despite having an arguable nature, the author of this paper insists on the explanatory utility of the concept of *national* in terms of defining characteristics of *the Russian way of warfare*.² In this context, national refers to a tradition of strategic thought that upholds *deception* on a pedestal of strategy.³ Deception as a defining feature of Russian strategic thought has been visible through theorization and implementation of the infamous *maskirovka* (маскировка, the literal meaning of it is masking or disguise, i.e., deception in a military context) at all levels of conflict.⁴ Especially in grand-strategic and strategic levels, deception requires a holistic evaluation of the task at hand. Hence, it needs an integrated study of many aspects of a phenomenon. Therefore, Russian efforts and experience in employing more sophisticated deceptive measures need a holistic understanding of conflicts as a preliminary requirement.

¹ Dima Adamsky, *The Culture of Military Innovation: The Impact of Cultural Factors on the Revolution in Military Affairs in Russia, the US, and Israel* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2010), 24–47. Also, for inspiration and comparison see, Derek M. C. Yuen, *Deciphering Sun Tzu: How to Read the Art of War* (New York, NY: Oxford University Press, 2014).

² For further reading on the Russian way of warfare, see Bibliography.

³ The same is true for different cultures of strategy, which more than probably influenced and shaped Russian strategic thought. For the general overview of essential texts and respective contexts of Chinese, Indian, and Japanese strategic thoughts, see Glenn K. Cunningham, “Eastern Strategic Traditions: Un-American Ways of War,” in *US Army War College Guide to National Security Issues, Volume 1: Theory of War and Strategy*, ed. J. Boone Bartholomees, (Carlisle, PA: SSI, 2012). Although Cunningham's oversimplified general overview of the roots of “Un-American” or “Non-Western” strategic thought may be a warranted and useful approach, it, unfortunately, deals with the issue on a surface level and through distortive lenses.

⁴ There is a vast literature on *maskirovka* at all levels of warfare. For the introduction to definition and employment of the concept, see Charles L. Smith, “Soviet *Maskirovka*,” *Airpower Journal* 2, no. 1 (Spring 1988): 28–39; Jon Latimer, “*Maskirovka*,” in *Deception in War* (London: Thistle Publishing, 2015); Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, (Lanham, MD: Scarecrow Press, 2006), 153–55, 327–28. For further reading, see Bibliography.

Although deception at all levels of war, hence the holistic approach, as the defining dynamic of Russian strategic thought existed in general before the foundation of the Soviet Union, the Bolshevik Revolution was a decisive factor that paved the way for solidification and unprecedented expansion of such theoretical framework for understanding strategy.⁵ Because the Marxian worldview evaluates the world as an integrated whole and “tries to change” it in a way that accommodates revolutionary aspirations.⁶ Foremost, Frunze’s *unified military doctrine* perfectly captures the aforementioned tendency towards holistic and grand strategy-oriented modus operandi of the Russian way of warfare. Integration of socio-political and military-technical aspects of the strategy into a holistic frame for revolutionary war and subsequent defence of the newborn socialist state proved decisive to the later evolution and elaboration of Soviet doctrines and concepts. Moreover, it constructed a frame for the theoretical development of alternative means and ways of strategizing to direct military confrontation.⁷

While the integrated socio-political with military-technical in unified military doctrine represents the principle of holism at the grand strategic and strategic levels, the simultaneous and subsequent construction of the theoretical foundation for *operational art* in the Soviet Union corresponded accordingly. To bridge a gap between strategy and tactics, the Soviet utilisation of operational art relied upon the scheme of *deep battle* as a framework. The theory of deep battle envisaged *successive operations* in the depth of the front's area of responsibility in a *theatre*. In this scheme, constituent units of fronts execute simultaneous and synchronous tasks in the horizontal, land domain, and vertical axes via long-range strikes and airborne operations. Therefore, ISTAR capabilities that direct these operations are crucial since spatially and temporally coordinated actions are necessary for force multiplication. More importantly, the Soviet and later Russian armies are built for fire-centric operations. Hence, these capabilities are essential to coordinate fires in varying degrees of depth. In this sense, the Soviets differentiated tactical-operational (*reconnaissance-fire*) fires from operational-strategic strikes (*reconnaissance-strike*). Later, Russians worked on this legacy by combining the *reconnaissance-fire system (ROS)* and *reconnaissance-strike system (RUS)*, emphasising the integration of advanced ISTAR capabilities thanks to the digitalization and network-centric approach.⁸

⁵ Sigmund Neumann and Mark von Hagen, “Engels and Marx on Revolution, War, and the Army in Society” and John Shy and Thomas W. Collier “Revolutionary War” in *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. Peter Paret (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986), 262-64, 817-22.

⁶ Neumann and von Hagen, “Engels and Marx on Revolution, War, and the Army in Society,” in Paret, *Makers of Modern Strategy*, 262; Karl Marx, “Theses on Feuerbach,” trans. Cyril Smith and Don Cuckson, Marxists Internet Archive, 2002, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/theses/>.

⁷ Adamsky, *The Culture of Military Innovation*, 24–57; Kevin Brisson, “Ten Principles of Soviet Operational Art: Red Army Operations in Theory and Practice, 1936-1942” (master’s thesis, University Of Calgary, 2014), 17–67, <https://prism.ucalgary.ca/handle/11023/1872>; David M. Glantz, “The Emergence of Soviet Military Strategy (1921-1935),” in *The Military Strategy of the Soviet Union: A History* (London, England Portland, OR: Frank Cass, 1992); David M. Glantz, “The Genesis of Airborne Concepts” in *A History of Soviet Airborne Forces*, (London: Routledge, 1994); Walter Darnell Jacobs, *Frunze: The Soviet Clausewitz 1885–1925* (Dordrecht: Springer Netherlands, 1969), 24–34; Glantz, *Soviet Military Operational Art*, 1–15, 50–98.

⁸ Wilson C. Blythe Jr, “A History of Operational Art,” *Military Review* 98, no. 6 (December 2018): 37–49; Lester W. Grau and Charles K. Bartles, *The Russian Way of War: Force Structure, Tactics, and Modernization of the Russian Ground Forces* (Fort Leavenworth, KS: Foreign Military Studies Office, 2016), 47–50, 361; David Glantz, *Soviet Military Operational Art: In Pursuit of Deep Battle* (Abingdon; New York, NY: Frank Cass, 1991), 16–38, 224–37; David M. Glantz, *The Soviet Conduct of Tactical Maneuver: Spearhead of the Offensive* (London; Portland, OR: Frank Cass, 1991),

The goal of destroying the combined military capabilities of NATO forces in Europe through strategic ground offensives and tactical nuclear weapons and the subsequent denying of fortress Europe to further US reinforcements defined the characteristic of Soviet strategic and operational considerations in the post-Stalinist period. However, this changed with the further deterioration of Soviet economic and political power in the 1980s. The resultant structural change had been in the socio-political side of the Soviet doctrines from the mid-1980s forward, intensifying since Gorbachev attained power. The new policy revolved around the self-sustainment of a reformed economic structure and self-preservation of security by versatile means in a dynamic manner. The reflection of this approach in the doctrine was the embracement of *active defence* as the framework of reformed political and social aspirations. The Soviet Union did not possess many resources to spare for the recently intensified enmity through hybrid warfare with NATO, namely the United States, in the 1980s, refocusing on deterrence.

The primacy of precision-guided conventional weapons to deal unacceptable damage to the aggressor and the manoeuvre to attrit the opposing forces in a dynamic environment defined the operational art of active defence. Firepower, as a traditional mainstay of the Soviet operational art, however, was not neglected. Contrarily, it was construed as the main attrition inflictor before and during manoeuvres to blunt the possible strategic offensives against the Soviet Union and later the Russian Federation, i.e., *manoeuvre by fire*. Therefore, the Russian approach to warfare since the late 1980s has been one of manoeuvre defence, although there was a brief and temporary return to an over-reliance on the deterrent power of strategic and tactical nuclear weapons during the dire times of the regime through the 1990s and early 2000s. Guided and unguided fires and strikes were leveraged to have the potential to inflict deterrent damage to the aggressor's operational force and enforce the stalemate by attrition upon them.⁹

Experiences of the US in Vietnam, the Soviet Union in Afghanistan, the Russian Federation in Chechnya, and hybrid operations as perceived through Russian lenses during the demise of the Soviet Union have also contributed to the further evolution and understanding of certain concepts. All required unconventional warfare in the framework of security operations. Since these conflicts consisted of highly mobile, elusive, and hard-to-counter ways of warfare, frontlines became murky enough to define the depth in a scale of large countries and to include unconventional elements such as guerrillas (mujahideen in Afghanistan, Chechen irregulars, and Viet Cong) and sympathisers (anti-Soviet elements, to put it with the Soviet political vocabulary, i.e., groups who are politically and socially problematic for the sustainability of the regime). Hence, the expansion of the conventional understanding of fronts to include vast spaces and unconventional qualitative aspects

xxi–xxii, 238–39, 53–60; Glantz, “The Genesis of Airborne Concepts,” “Reconnaissance and Diversionary Operations,” and “Conclusions” in *A History of Soviet Airborne Forces*; Glantz, “The Third Postwar Period (1971–1985)” in *The Military Strategy of the Soviet Union*; Kofman et al., *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts* (Arlington, VA: CNA, 2021), 78–80; Roger N. McDermott, “The Technological Transformation of Russian Conventional Fires,” *The Journal of Slavic Military Studies* 36, no.3 (December 2023): 241–270.

⁹ Kofman et al., *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts*, 5–36; Grau and Bartles, *The Russian Way of War*, 47–50, 361; Lester W. Grau and Charles K. Bartles, “The Russian Army and Maneuver Defense,” *Armor* 86, no. 2 (Spring 2021): 47–54; Michael Carver, “Conventional Warfare in the Nuclear Age” in Paret, *Makers of Modern Strategy*, 811–13; Glantz, “Future Soviet Military Strategy and Its Implications” in *The Military Strategy of the Soviet Union*; Jacob W. Kipp, “The Evolution of Soviet Operational Art: The Significance of “Strategic Defense” and “Premeditated Defence” in the Conduct of Theatre-strategic Operations,” *The Journal of Soviet Military Studies* 4, no. 4 (December 1991): 621–48.

of such conflicts culminated in the endorsement of *inverted fronts* as a concept, i.e., although primarily concerned with fragmentation and subsequent dynamic exploitation of the relatively static linear battlefields by various means, also includes a wide variety of socio-political and military-technical novelties associated with the irregular warfare. Conflicts of such are required to devise a strategy for sustained action to secure conventionally acquired gains.¹⁰

Observations on such conflicts peaked in relative value when they coupled with field tests of *revolution in military affairs (RMA)* in real-time, i.e., the First Gulf War. In this sense, *sixth-generation warfare* crystallised the combined understanding of sensors-led, precision-guided weapons in informatized and computerised battlespace with the long, arduous, and unconventional forms of irregular warfare. This conceptualization further emphasised non-military means and paved the way for further refinement of Russian strategy in the 21st century. Later, *new-generation warfare* became a framework to explain the character of war through Russian lenses. The primacy of grand strategy in this framework, hence a holistic understanding of warfare, was solidified thanks to a clear intent on *non-contact warfare* as the prioritised strategic tool to avoid the risks of conventional escalation and consequential attrition in terms of economic and military capacities.¹¹

The priority of non-military means in the strict understanding of it as an emphasis on the unconventional methods does not confer that the Russians do not expect nor have not prepared for scenarios that include conventional warfare. As mentioned, both sixth-generation and new-generation warfare theories expect, explain, and evaluate the challenges of conventional warfare. In the context of the Russian way of warfare, foremostly new generation warfare, non-contact warfare harnesses both non-military means and standoff fire and strike capabilities to enforce attrition to opposing aggressor forces. Achievement of this end is configured through the manipulation of the enemy strategic and operational calculus by *reflexive control* in the scheme of *unified strategic operation*, i.e., merger between general-purpose forces operation (GPFO) and the strategic deterrence forces operation (SDFO). The consequent alteration of the enemy course of action at strategic and operational levels results in scenarios in which their offensive operations culminate short of their operational goals, favouring the Russian strategic interests. Setting up of caldrons or fire bags via the employment of manoeuvre warfare with active defence schemes which focus on manoeuvre by fires as its modus operandi would attrit the opposing forces at the operational level. Such operational configuration includes the amalgamation of positional and manoeuvre defence to bring desired results. Hence, understanding the non-linearity of warfare in terms of fronts' areas of responsibility is of utmost importance for the Russian way of warfare.

¹⁰ Kofman et al., *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts*, 14–15; Grau and Bartles, *The Russian Way of War*, 25, 199–200, 204–7; Ofer Fridman, “Hybrid Warfare or Gibridnaya Voyna? Similar, But Different,” *The RUSI Journal* 162, no. 1 (January 2017): 42–49.

¹¹ Jānis Bērziņš, “The Theory and Practice of New Generation Warfare: The Case of Ukraine and Syria,” *The Journal of Slavic Military Studies* 33, no. 3 (December 2020): 355–380; Adamsky, *The Culture of Military Innovation*, 24–57; John Merriam, “One Move Ahead - Diagnosing and Countering Russian Reflexive Control,” *The Journal of Slavic Military Studies* 36, no. 1 (January 2023): 1–27. In the Russian context, non-contact warfare corresponds to employment of standoff weapons through the means of both short-to-medium range tactical fires and medium-to-long range operational strikes. However, Western understanding of the term envisions the usage of non-military methods such as information warfare. New generation warfare includes and combines both. See, Kofman et al., *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts*, 16–17, 83.

Therefore, the long line of elaboration and experiences that perfected the implementation of deep battle is more than helpful in this context.¹²

PRAXIS¹³

The abovementioned conceptual framework has been at play before and during the Russian invasion of Ukraine. Before the invasion, the Russian leadership had tried to influence and coerce Ukraine through the utilisation of new-generation warfare. Firstly, (a) with non-military means before the civil war, and later, (b) a mix of military and non-military means after the Maidan Uprising and subsequent Revolution of Dignity. Then, the reintensification of hostilities and the conflict's transformation towards high-intensity conventional war marked 2022. Relying upon the updated deep battle under the scheme of *strategic operation in a theatre of military operations (SOTMO)*,¹⁴ Russians tried to conduct strategic ground offensives during the initial period of war, beginning from the 23rd of February to the 19th of April, when Russians announced the operation to capture Donbas. The Russian leadership unsuccessfully tried to inflict Crimea 2.0 upon Ukraine and paralyse the collective West when they utilised the ostensibly highly ready Russian armed forces in a series of manoeuvres-cum-strategic bombings under the scheme for regime-change operation:

- Decapitation of political-military leadership of Ukraine
- Neutralisation of Ukrainian armed forces

To achieve both ends, Russians tried to

- assassinate important political-military figures,
- employ electronic warfare and information operations to cloud (Western) or if possible, neutralise (Ukrainian) the command, control, communications, and computers (C4) of adversaries,
- move into occupy the nerve centres in Kyiv with the help of elite mobile troops of VDV,

¹² Elongated genealogies and encyclopaedic descriptions of these concepts are out of the scope of this article. For detailed understanding of mentioned concepts, see, Bērziņš, “The Theory and Practice of New Generation Warfare”; Merriam, “One Move Ahead - Diagnosing and Countering Russian Reflexive Control”; Clint Reach et al., *Russia's Evolution Toward a Unified Strategic Operation: The Influence of Geography and Conventional Capacity* (Santa Monica, CA: RAND, 2023); Boston and Massicot, *The Russian Way of Warfare*; Grau and Bartles, *The Russian Way of War*.

¹³ The main sources for the second part of this paper, Praxis, are various Telegram channels that constantly publish materials on first-hand experiences, commentaries, debates, and reevaluations about political and military issues. For the sake of convenience, the channels and brief explanations about them are given as a whole in the Bibliography section Only the additional resources like publications of research institutes and commentaries are provided on the footnotes.

¹⁴ For the more detailed discussion of SOTMO, see Kofman et al., *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts*, 44-46. Although it was based upon legacy of Soviet approaches to the operational art, lately it transformed into a concept which favoured a nimbler conduct of deep battle in limited defensive scheme. In this sense, the fronts and strategic ground offensives which highly concerns the Soviet understanding of operations were not deemed useful in the time period nearing the launch of SVO. This was to change, however, with the turning of the conflict into a war of attrition as it is explained later in the paper.

- destroy the equipment (especially related to air defence and munition stocks),
- manoeuvre behind ground line of communications (GLOCS) and supply lines of the main bulk of Ukrainian armed force in the east of Dnieper,
- establish land connection with Crimea,
- cross the Dnieper from the closest node (Antonovsky Bridge) to circumvent north of Odessa to cut the strategic city from the mainland.

Except for a land connection with Crimea, none of the above-stated operations that centred on pre-planned manoeuvres worked according to the invaders' wishful thinking. Since it was considered a regime-change operation, peculiarities of deep battle were not practised at their best. Rather, operations were designed to exploit the inverted character of the battlefield to bring cheap (in terms of both long-term economics and men and material committed for this strategic operation in the short-to-medium term) and quick (presumably a couple of weeks at best, including the entailing security operations) victories. On the contrary, successive operations require large reserve forces, equipment, and incessant force employment to eradicate the opposing forces and subsequent resistance. Because the enemy can exploit the lost initiative for regrouping and reinforcing in turn. Therefore, it is necessary to coordinate and perform these operations in a manner that desirably paralyzes the enemy command, control, communications, and computers (C4). Initial Russian operations had been far from this framework. Rather, they were of a regime-change operation with the expectancy of quick, easy, and cheap victory. However, Ukrainian preparation for the invasion (both the equipment procurement and training), the political resilience of Ukrainian leadership, political motivation and militarization of the population, and low-level preparedness (both morally and logistics-wise) by Russians for extreme resistance proved deadly for Russian expectations for quick and easy win. Moreover, thanks to the US and combined NATO efforts, details about when and how the Russians would execute a strategic operation directed at regime change in Ukraine were revealed for the timely reconsideration of Ukrainians to establish an adaptable defence posture before the incoming turmoil.¹⁵

Russian offensive at Donbas, Ukrainians strike back at Kharkiv and Kherson

After the abysmal consequences of their initial assault on Ukraine, especially in the Northern and North-eastern sectors, the Russians disengaged and returned to regroup and refurbish for their next attempt. The Russian leadership resorted to another manoeuvre to untangle the stalemate while they were approaching the capture (hence freeing up troops and equipment) of Mariupol on the 19th of April: Russian forces began to retry to encircle the bulk of the Ukrainian army in the East, but this time attempting only from the northern direction, from the Izyum axis towards Pokrovsk. Despite their downsizing of the operational goals and re-focusing on Donbas, they still needed to reconsider their manoeuvres in the context of harsh resistance by the Ukrainian army, which led to further minimization of the plans to smaller encirclement. At last, long-awaited and desired by Russian political leadership, operational victories came with the successful execution of

¹⁵ Jack Watling, Nick Reynolds, *Operation Z: The Death Throes of an Imperial Delusion* (London: RUSI, 2022); Mykhaylo Zabrodskyi, Jack Watling, Oleksandr V Danylyuk and Nick Reynolds, *Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022* (London: RUSI, 2022).

decisive battles (at operational levels) near Severodonetsk and Lysychans'k after Wagnerites and Russian mechanised infantry broke through the Ukrainian defence lines at Toshkivka (rural landscape) and Popasna (urban landscape) at a high cost after punishing attrition in early July 2022, resulting in the capture of Luhansk Oblast by the Russian military.

The Ukrainians used this valuable period (April to July) and beyond (July to October) to reorganise, resupply, and mobilise with the help of Western equipment and training. The results were effective: offensives into Kherson and Kharkiv led to the recapture of most of these oblasts with another round of punishing levels of attrition inflicted on the Russian armed forces. Since the Ukrainian Armed Forces' centre of gravity has been sustainable thanks to the Western financial and military aid and the Russian armed forces could not get overwhelming military superiority at the front, the problem was at the strategic level. At the end of summer, Russians understood that they should have been in for a long and bloody fight to win a war of this scale. Change in the leadership (especially appointment of Surovikin as overall commander of operational forces in Ukraine), intensified usage and expansion of unconventional forces (DNR, LNR, Wagner, Chechens as part of Rosgvardia), costlier campaigns at both strategic (strategic bombing campaign against Ukrainian energy grid) and operational levels (Battle of Bakhmut) resulted in the expansion and transformation of the war into a modern high-intensity one that is defined by attrition.

*Bakhmut meatgrinder*¹⁶

At that time (after the Ukrainian offensive operations in Kharkiv and Kherson), proper fronts emerged as units of operations to deal with Ukrainian offensives. The fragmented character of the battlefield has affected the employment of these fronts. Platoon and company-level active defence defined the conduct. The onslaught of attrition had been primarily borne by the Wagner PMC and later Storm-Z units, i.e., convicts and volunteers. Manoeuvre by fire became the modus operandi of tactical conduct. ISTAR capabilities and constant mobility have been essential for avoiding and inflicting attrition. Perseverance on the offensive coupled with the force preservation to sustain infantry-based assaults with the help of fires and strikes. Fire bag or caldron was established with its centre as the Bakhmut proper, hence resulting in sustained and heavy casualty infliction on the Ukrainian side. Firstly, Wagnerian infantry assaults focused on the south of Bakhmut, in and around Klishchiivka, to cut the one (T0504 highway to Chasiv Yar) of the two main GLOCs to the defenders in the city, subsequently forcing them to retreat along the other line (M03 highway to Slovyansk). The result of the Battle of Klishchiivka marked the Wagnerites' operational effectiveness as a formidable assault force. Small-sized (company-level and below) infantry units incessantly tried to infiltrate the fortified positions from many directions in coordination with the sensors-led (especially the volunteered commercial UAV operators had been of utmost importance) mobile and positional fires to attrit and overwhelm the defenders and disrupt their OODA cycle, to further exploit hard-earned tactical gains before Ukrainians regroup and counterattack.

¹⁶ For the maps of the Battle of Bakhmut (including the battles of Soledar and Klishchiivka), see Appendix A.

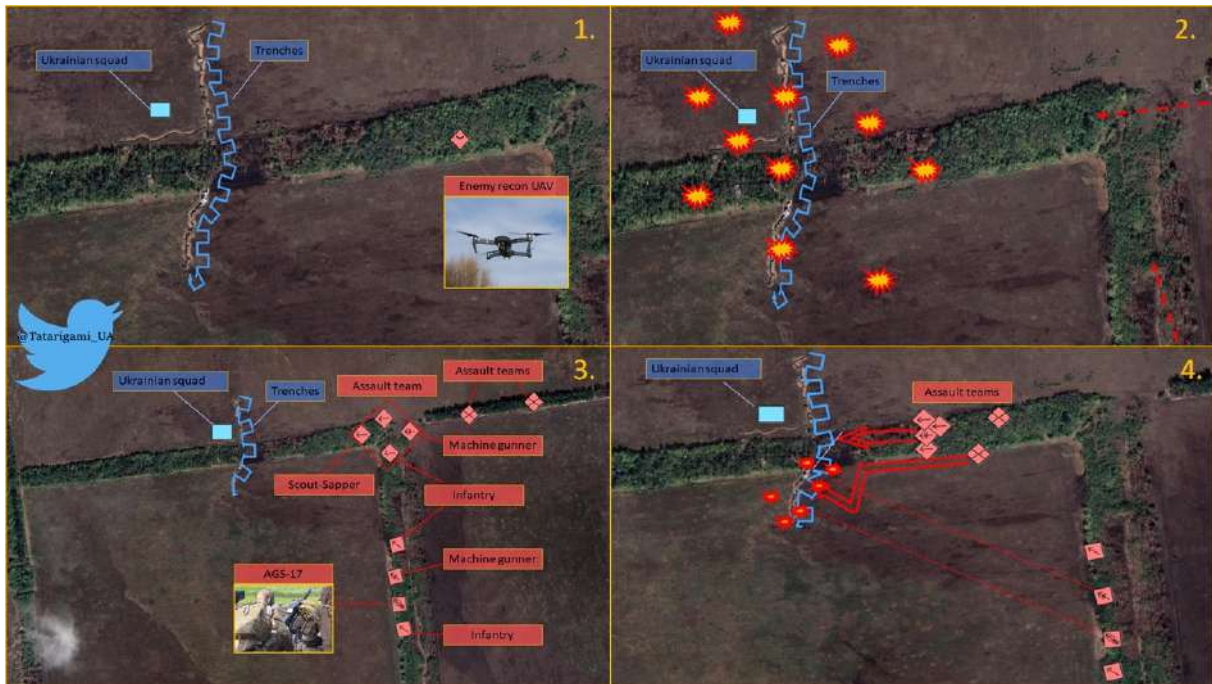

Figure 1 Wagnerian infantry assault tactics¹⁷

None other than the Battle of Soledar, however, proved the most valuable test for the operational effectiveness of the new Russian *modus operandi* and Wagner's force employment. After the fire control of the T0504 highway to Chasiv Yar was established to a great extent, Wagner forces tried to complete the fire bag by attempting to carve a northern pincer from the direction of Soledar to Krasna Hora and Paraskoviivka. With the help of other Russian elements (especially the VDV and artillery forces), they absorbed the attrition by quickly forming two little pincers around Soledar after the capture of Yakovlivka on the T301 highway to Lysychans'k. Infantry

¹⁷ Figure is from Tatarigami_UA (@tatarigami_ua), "You don't hear as much about the advancement of regular Russian brigades, but you see reports about Wagner advancing in certain areas," Twitter (flood), February 22, 2023, https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1628289157461078018. A hypothetical scenario in which the Wagnerian assault procedure to a fixed position is shown above by a former Ukrainian reserve officer:

"Let's imagine a situation where a Ukrainian squad, possibly 9 people, is tasked with securing a tree line in trenches - a quite common occurrence in this war. Before the attack, the enemy dispatches a quadcopter to gather intelligence about defenders - the number of people, their armament, trench, and dugout disposition. Based on this information, Wagnerites would adjust the number of assault teams, to have a numerical advantage. Once targets are determined, the enemy artillery or mortars shell trenches, sometimes for a few days, suppressing the ability of defenders to fight or observe. Covered by this fire, the assault teams start moving closer to the trenches without any significant resistance. Wagnerites usually break down into small assault teams consisting of 3-4 people. The first team is usually led by a "scout" who is tasked to observe and locate mined areas ahead. He is followed by two regular riflemen and a machine gunner. At the same time, they are usually also covered by the "support" team, armed either with mortar, or automatic grenade launchers such as AGS-17 or AGS-30. Given that not every assault group has one, they can be replaced with a few soldiers armed with RPG-7s instead. Once the artillery fire ends, before defenders can take any measures, the support team armed with AGS or RPGs and a machine gun, opens suppressive fire, allowing assault teams to move even closer to trenches. They usually try to engage and outflank the defenders. Once close enough to the trenches, the enemy uses hand grenades to cause damage and then assaults the trenches. I would like to emphasise that this is a generalisation, because situations may vary, so treat this just as a general summary."

infiltrations and assaults that were supported by a manoeuvre by fire defined the conduct of warfare. Also, there had been claims of unlawful deception on the part of Wagner by trying to disguise themselves as Ukrainians on the battlefield, which further complicated the Ukrainian efforts at regrouping and counterattacking quickly in the end. Ukrainian casualties mounted after the breakthrough at Soledar and the formation of the northern pincer. Later, quick but costly urban assaults, which Wagnerites had plenty of experience thanks to the Battle of Popasna, decided the final stage of Bakhmut.¹⁸ With the help of ISTAR-led manoeuvre by fire and small-sized, mobile, and experienced dismounted infantry assaults, Bakhmut proper was captured by Russians on the 20th of May 2023; just near-two months of fierce urban warfare intensified in the early days of April 2023. Ultimately, the operationally and tactically autonomous and adaptable assault infantry detachments of Wagner served as a vacuum for the limited Ukrainian time and material.¹⁹

During and after the Battle of Bakhmut, the Russian force employment improved. This transformation reflected at all levels of warfare: strategic (from craving for decisive and short battles as in the example of Ugedar to attrition warfare), operational (from inverted fronts to the fronts of conventional deep battle), and tactical levels (from understaffed BTGs with limited dismounted infantry to detachments, i.e., dismounted infantry assaults with ISTAR-led fires and strikes). In this process, Bakhmut became the focal point of Russian reflexive control. The Ukrainians lost precious time and material to reserve for their planned offensive in the south. Consequently, the Russians managed to attrit the Ukrainian forces to the extent that the Ukrainian Armed Forces failed to achieve their goals (mainly the cutting off the land connection between Crimea and Russia) in their famously foretold summer offensive.

¹⁸ Mediazona Data Department, "Russia Suffers 75,000 Military Deaths in Ukraine War by End of 2023. Investigation by Mediazona and Meduza," Mediazona, February 24, 2024, <https://en.zona.media/article/2024/02/24/75k>.

¹⁹ Tatarigami_UA (@tatarigami_ua), "You don't hear as much about the advancement of regular russian brigades, but you see reports about Wagner advancing in certain areas," Twitter (flood), February 22, 2023, https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1628289157461078018.

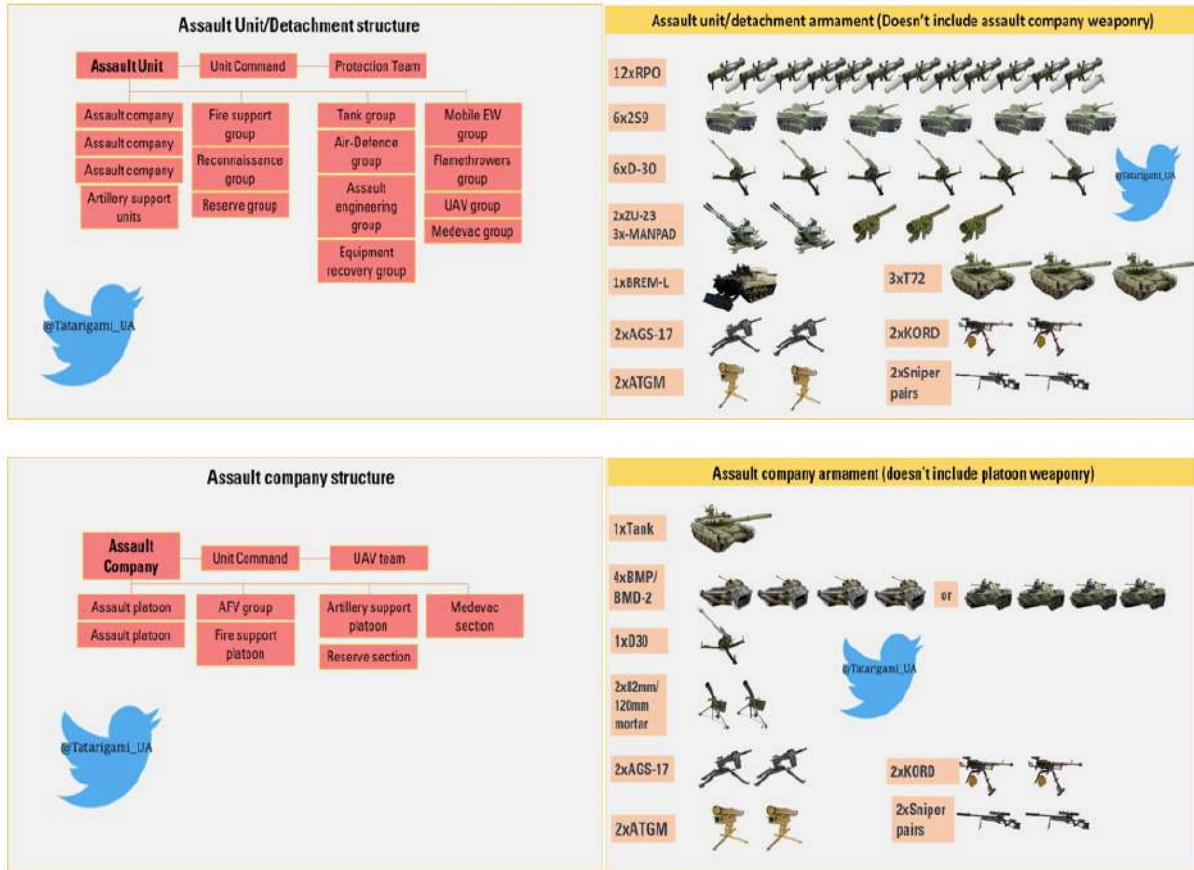

Figure 2-1 The structure, equipment, and attack formation of the Russian assault detachments according to the captured Russian field manual²⁰

²⁰ Figures are from Tatarigami_UA (@tatarigami_ua), “You don't hear as much about the advancement of regular Russian brigades, but you see reports about Wagner advancing in certain areas,” Twitter (flood), February 22, 2023, https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1628289157461078018. He is a former Ukrainian reserve officer and founder of the Frontelligence Insight. He claims the Storm-Z units as “permanent formations” have been more effective for given tasks, namely the assault operations, relative to “temporary formations,” which are ad-hoc units. The Russian Ministry of Defence and General Chief of Staff adapted to the war of attrition by forming assault detachments during Russia's winter campaign at the end of 2022. Also, the PMC Wagner's effective force employment during the Battle of Bakhmut probably inspired such a switch. See Tatarigami_UA (@tatarigami_ua), “In my previous analysis, I explored the armament and role of assault units. However, their actual effectiveness and structure often differs from what is written in manuals,” Twitter (flood), March 12, 2023, https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1634799680126058502?cxt=HHwWjICwzbjp_K8tAAAA.

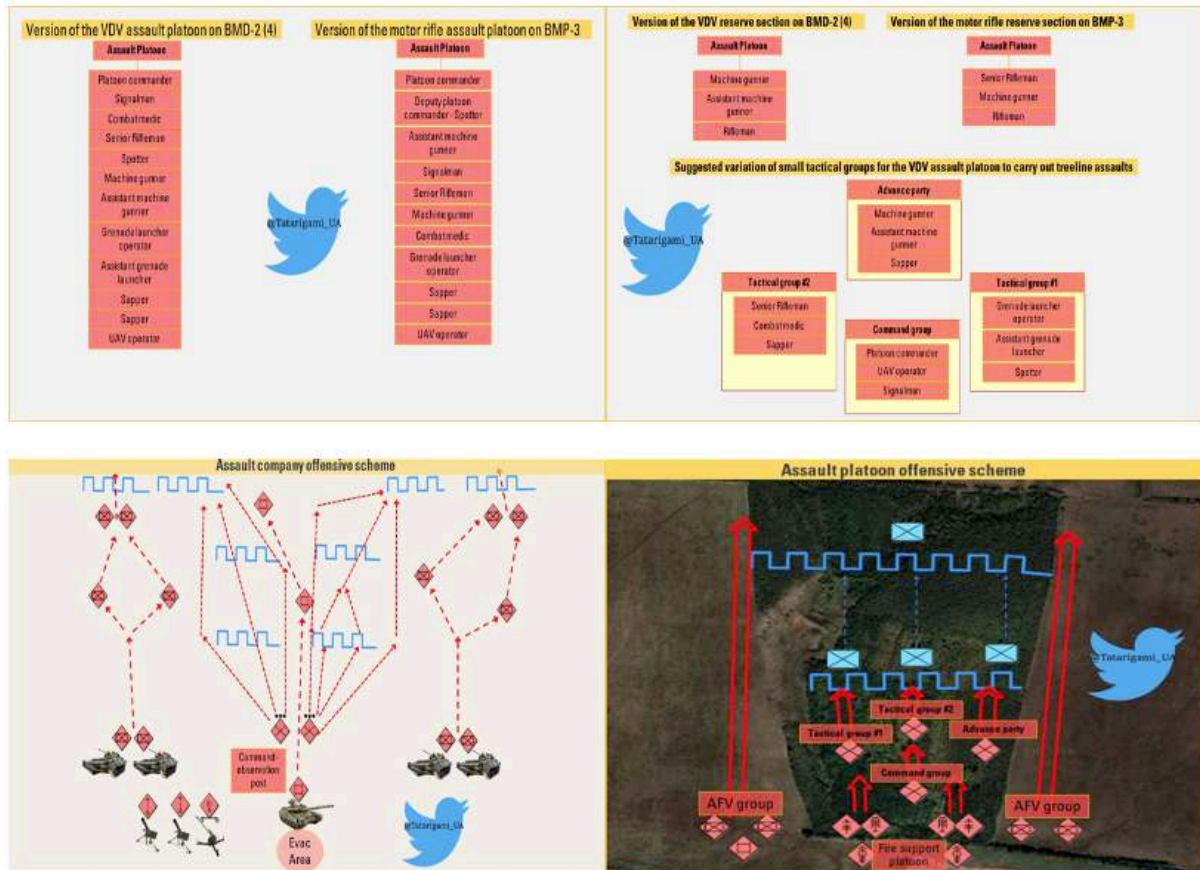

Figure 2-2 The structure, equipment, and attack formation of the Russian assault detachments according to the captured Russian field manual

The ultimate trial: Ukrainian summer offensive

The Ukrainian Summer Offensive became the ultimate field test for the Russian way of warfare in Ukraine. Although Wagner led a successful offensive operation in and around Bakhmut, the main body of the Russian army in Ukraine was still in a questionable situation. After the Russians licked its wounds due to the immense amounts of casualties suffered by its professional core during the initial stage of the invasion and the Donbas Offensive of the Russo-Ukrainian War in 2022, the Ukrainians launched two successful offensives at Kharkiv and Kherson hence, contributing to the further degradation of the Russian forces. Shortening of the front and the operational withdrawal of the elite formations (namely the VDV) from the Kherson Oblast partially alleviated Russian disadvantage in numbers. Nevertheless, the phenomenon of Ukraine fighting a total war while Russian leadership pursues its goals within the framework of Special Military Operation (SVO) for the sake of not undermining political and economic stability in the home front (SVO, i.e., mixed measures to deal with threats at the level of armed conflict) persisted. Primarily, Russians addressed this by partial mobilisation. Around three hundred thousand men had been mustered and trained from the military reserve according to needed typologies of personnel to plug the gaps at the front and take necessary measures to create reserves that are urgent for rotations and rear work like building military infrastructure. While the Battle of Bakhmut was draining the limited Ukrainian resources and time for the successive operations after the Kherson and Kharkiv Offensives,

Russians were constructing multilayered defence in the south, training new troops, rotating the exhausted ones, and reequipping their battered forces.²¹

On the 4th of June 2023, Ukrainian Armed Forces struck with both NATO-trained and other troops. The main axes of attack consisted of two sectors in the south (Orekhov and Velyka Novosilka), which aspired to cut the land bridge between Russia and Crimea in Melitopol' and Mariupol. While the main blow was at the south, an auxiliary offensive was ongoing against the northern and southern pincers around the Bakhmut. The northern one was the target of three separate attacks (from southwest to Berkhivka, from the M03 highway to Bakhmut, and from Sivers'k to Soledar). At the same time, the southern attack commenced towards the fortifications in the heights north and south of Klishchiivka. In the Zaporizhzhia front, Russians employed active defence in the combined form of manoeuvre by fire and positional defence to attrit the Ukrainian brigades in a battle of attrition at the northern approaches of Robotyne and Verbove. Ukrainians captured the Robotyne and breached the first main line of defence of the so-called Surovikin Line at the expense of enormous psychological and material costs. The importance of ISTAR capabilities countering them with various means, especially the EW, at operational, tactical, and strategic levels surfaced again in active defence settings. Russians effectively employed these capabilities in all levels of warfare in combination with fires and strikes. Strategic and operational level strikes by cruise and ballistic missiles, Shahed-131 and Shahed-136s, MLRSs, and tactical-to-operational level fires by tube artillery, commercial first person-view drones (FPVs), Lancets, and various other weaponry such as FAB bombs with UMPC guidance kits attrited the Ukrainian forces by direct and indirect attacks. Increased employment in the aerospace domain in the framework of unified strategic operation to degrade Ukrainian military capabilities worked around the clock for months in the summer and beyond.²²

²¹ Brady Africk, "Russian Field Fortifications in Ukraine," Brady Africk's Newsletter, March 3, 2024, <https://read.bradyafrick.com/p/russian-field-fortifications-in-ukraine>.

²² Michael Kofman and Rob Lee, "Perseverance and Adaptation: Ukraine's Counteroffensive at Three Months," War on the Rocks, September 4, 2023, <https://warontherocks.com/2023/09/perseverance-and-adaptation-ukraines-counteroffensive-at-three-months/>; Nick Reynolds, *Heavy Armoured Forces in Future Combined Arms Warfare* (London: RUSI, 2022); Andrew Perpetua, "The reason Ukraine needs more Patriot batteries and the latest, modern F-16. These are the airstrikes," Twitter (flood), October 4, 2023, <https://twitter.com/AndrewPerpetua/status/1709652902854246561>.

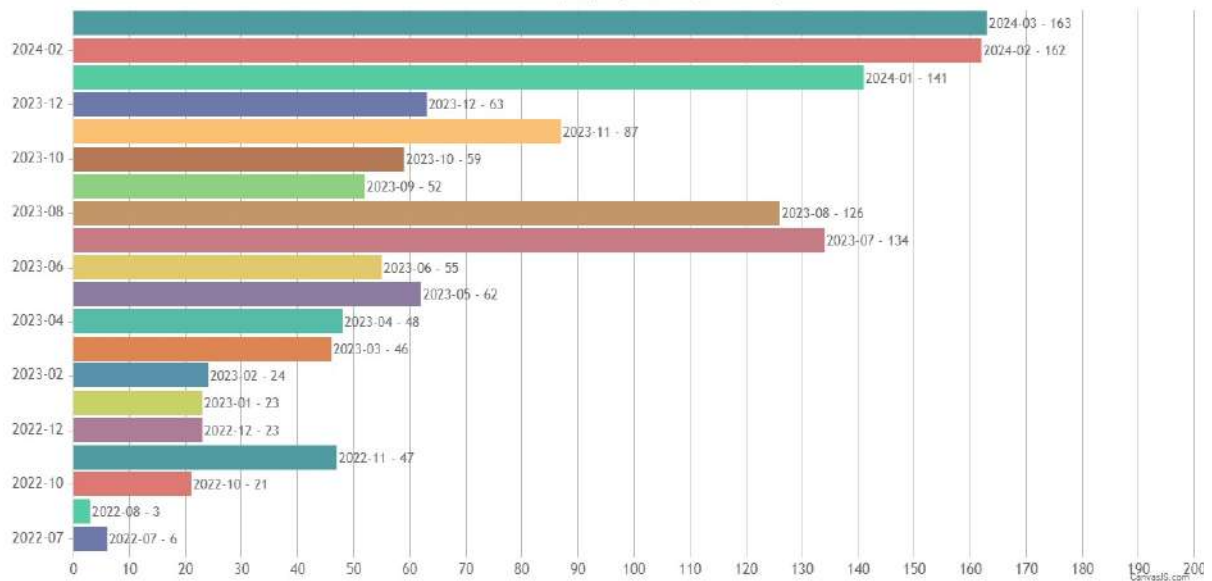

Figure 3-1 The volume of Russian Lancet strikes during the Russian invasion of Ukraine. Note the intensification in the summer of 2023 while the Ukrainian Armed Forces were conducting their summer offensive.²³

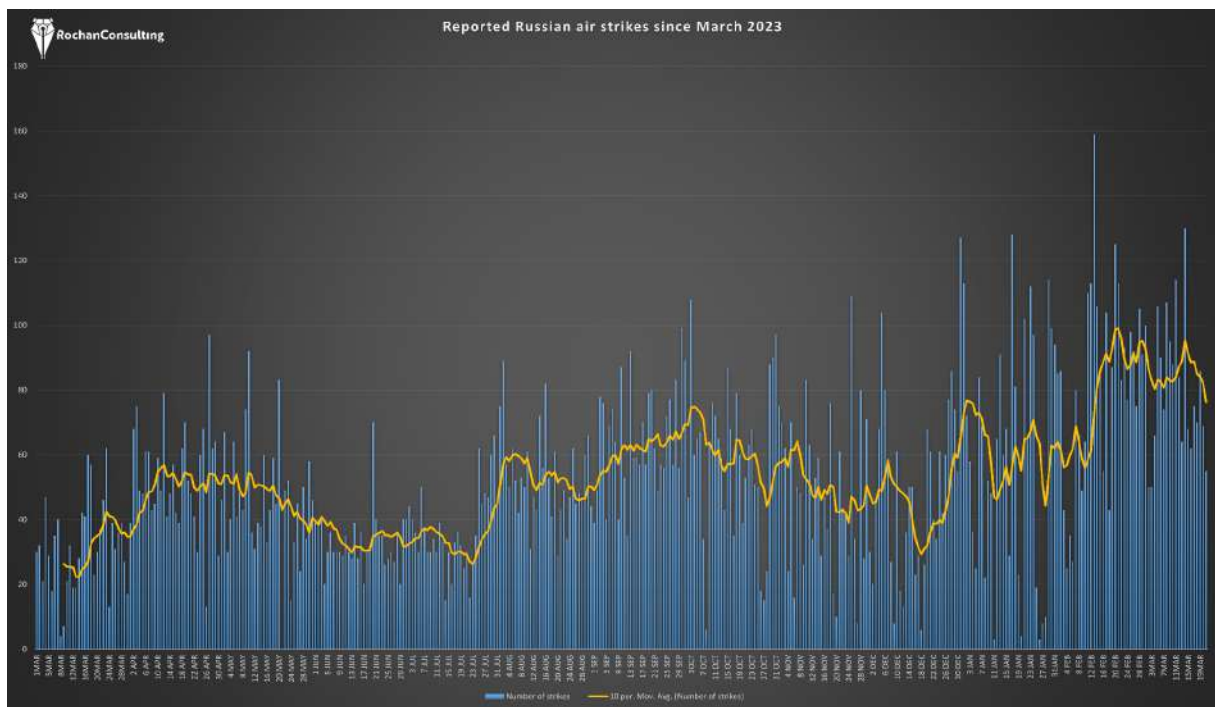

Figure 3-2 The volume of Russian airstrikes²⁴

²³ “Применение Барражирующих Боеприпасов ‘Ланцет’ в Зоне СВО,” Lostarmour, accessed April 8, 2024, <https://lostarmour.info/tags/lancet>.

²⁴ Konrad Muzyka, “16 March – 22 March 2024,” Ukraine Conflict Monitor, March 22, 2024, <https://rochanconsulting.substack.com/p/ukraine-conflict-monitor-16-march>.

*Bakhmut 2.0: The Battle of Avdiivka*²⁵

Moreover, Russians executed another round of attritional operations targeting the Avdiivka as their geographical and operational centre of gravity. Avdiivka and its surroundings were subjected to intensified barrages from tube and rocket artillery, airdropped guided bombs, and kamikaze UAVs. Expansion of the coordinated fire missions on the 10th of October compounded with the pincer manoeuvres from both northern and southern axes of the Russian offensive aiming at getting rid of the painful thorn for the Russian forces, named after the small city of Avdiivka near Donetsk, the capital of the so-called Donetsk People's Republic. Manoeuvres of Russian Ground Forces consisted of an armoured rush from Krasnogorivka with heavy fire support in the northern sector. For the sake of operating towards cutting the supply lines and ground lines of communications of Avdiivka from the north, armoured columns poured into the northeastern suburbs of the villages of Stepove and Berdychi. Although the element of surprise and superior firepower has acted as force multipliers on the Russian side, fortified approaches in the complex defence network involving Avdiivka as the operational centre of gravity combined with the accurate and timely results from the network of advanced ISTAR capabilities led artillery and anti-tank fires defeated the spearhead of the Russian forces in the north, coming very short of their operational objectives.

Afterwards, Russians consolidated and regrouped both in the north and south and launched a series of gnawing tactical dismounted infantry attacks with the help of versatile and intense firepower capabilities. Thanks to their superior firepower capabilities in terms of versatility, quantity, and employment, reserves of readily available and assembled manpower and general equipment, foreseen and calculated risks and friction involved in such daring operations in a taxing attrition war (including local counterattacks and the commencement of theaterwide enemy offensive operations as in cat-and-mouse game for operational and strategic reserves), psychological tolerance towards heavy casualties as natural element of offensive operations in attrition wars, Russian army did not lose the initiative. On the contrary, continuing with intensified pressure, they captured the tactical waste heap in the north towards the Avdiivka Coke Plant, which has the potential for further infantry-based incursions and deep reconnaissance group infiltrations. Moreover, they consolidated and slowly began to cross the no man's land between Krasnogorivka and Stepove, spanning along the railroad with forest covers on both sides. In the south, Russian forces also captured a tactically important area of interest, which is named "quarry," and bypassed and intensified the siege of another significant stronghold, abandoned military base A-1428 hence, creeping slowly but steadily towards Khimik micro-district.

Later in January and February, the Russian army breached the heavily fortified and stubbornly defended frontline from the south by utilising a tunnel under the contact line. The combination of military engineers, military intelligence, and storm troops put massive pressure on the Ukrainian operational situation by nullifying a crucial force multiplier of the defence network. Then, the main attack targeted the area between the central (city centre) and northern operational zones (Avdiivka Coke Plant), leading to a total collapse of the defence of Avdiivka.

²⁵ For the maps of the Battle of Avdiivka, see Appendix B.

Months of attrition inflicted on the Ukrainian forces played an important part during the Battle of Avdiivka. Moreover, the effective tactical deception during the Russian infantry's surprise attack through the 170-meter tunnel in the south enabled the operational diversion of Ukrainian reserves. Hence, when the main blow was struck at the north with heavy firepower advantage mainly from FAB bombs with UMPC guidance kits, Ukrainian lines were already stretched. As a result, sustained action, readiness for friction (adaptability), material advantage, and effective manoeuvre by fire in and around Avdiivka led it to become the Bakhmut 2.0, which pulled the Ukrainian units with Western equipment from other directions.

CONCLUSION

Although Russians conceived and executed the invasion of Ukraine in 2022 as a regime-change operation within the framework of a unified strategic operation, it turned into the bloodiest conventional conflict of the 21st century. The war in Ukraine became a war of attrition, namely after the successful Ukrainian Kharkiv and Kherson offensives. Fronts as the proper organisational units of force employment at the operational level emerged during a dynamic stalemate that became the norm afterward. Costly infantry attacks in the context of a highly networked battlefield, which has transparency as a constant characteristic, led to the appreciation and experimentation of war efforts at maximising organisational efficiency in terms of wartime economics. The Russo-Ukrainian War transformed into a *materialschlacht* of the 21st century.²⁶ Budget flexibility, military industry, mobilisation, wages, and labour have become the main themes during the war.²⁷ Characteristics of such a conflict required the ultimate emphasis and elaboration on sustainability at all levels of warfare. The Russians have utilised the vast and versatile legacy of their strategic thought and operational art and experimented. Hence, the Russian way of warfare has evolved to offer an elaborate and valuable theoretical framework for understanding the conduct of high-intensity attrition warfare in the 21st century.

New generation warfare framework, which Russians understand the conduct of war through, evolved to accommodate the conventional and conventionalized conflicts with the experiences of the Chechen Wars, Russo-Georgian War, and Syrian Civil War. The Russian theoretical evolution on understanding warfare, thanks to these experiences, resulted in envisaged and aspired victory through non-military methods as the primary choice of modus operandi in potential future conflicts. However, Russian prioritisation of non-military methods did not mean negligence of the theorization about and preparation for high-intensity contingencies. Conversely,

²⁶ Mary Ilyushina and Dalton Bennett, "Inside the Russian Effort to Build 6,000 Attack Drones with Iran's Help," The Washington Post, August 17, 2023, <https://www.washingtonpost.com/investigations/2023/08/17/russia-iran-drone-shahed-alabuga/>; Boyko Nikolov, "Iskander-M Missile Production Soars in Russian Military Push," Bulgarianmilitary, April 10, 2024, <https://bulgarianmilitary.com/amp/2024/04/10/iskander-m-missile-production-soars-in-russian-military-push/>; 1. Boyko Nikolov, "Russian Army Received 1,900 Tanks, and Another 200 Are Expected," Bulgarianmilitary, November 9, 2023, <https://bulgarianmilitary.com/amp/2023/11/09/russian-army-received-1900-tanks-and-another-200-are-expected/>; Boyko Nikolov, "T-90m Tank Production Takes Lead over T-72B3 Overhauls in Russia," Bulgarianmilitary, April 10, 2024, <https://bulgarianmilitary.com/amp/2024/04/10/t-90m-tank-production-takes-lead-over-t-72b3-overhauls-in-russia/>.

²⁷ Rostislav I. Kapeliushnikov, "The Russian Labor Market: Long-Term Trends and Short-Term Fluctuations," *Russian Journal of Economics* 9, no. 3 (October 3, 2023): 245–70; Isobel Koshiw, "Russia Changes Tack on Targeting Ukraine's Energy Plants," Financial Times, April 8, 2024, <https://www.ft.com/content/18882abd-6277-4aae-bc43-f3e5fa786445>.

Russians addressed the issue of the conventional gap between them and their Western rivals, mainly the US, by addressing the theoretical investigation of the escalation ladder in the context of local, regional, and large-scale wars. The answer to the asymmetry problem in conventional capacity has been sustainable operations in limited conflicts during recent decades. Resultant victories in Chechnya, Georgia, and Syria inspired the Russian decision-makers to opt for a more conservative and secure but also more destructive strategy of attrition with active defence as its method. Russo-Ukrainian conflict's reconfiguration into a war of attrition laid bare the necessity for reevaluating conventional warfare at the levels of operations and tactics. Hence, the concern of this paper is to show the evolution of the Russian way of warfare in Ukraine by demonstrating and reevaluating the Russian praxis. The consequences of this endeavour clearly show that the Russian war machine became more efficient at adapting as the conflict prolonged. Further evolution and experience are on the way since the war is to continue, and Russians are conducting a series of offensives in Donbas in the west of Avdiivka and Chasov Yar as operational centres of gravity, while the Ukrainians are preparing to blunt the Russian onslaught and use the time being to boost their warfighting capacity and go to offensive later.

Further research into how this scheme works would require the incorporation of first-person experiences of Russian personnel at all ranks, a detailed examination of the ongoing war, and a close reading of both military and civilian publications about the war in the Russian language. First-hand accounts can enhance the understanding of effectiveness in standards of employed concepts. Also, it would be beneficial for discerning what is not disclosed or argued through textual means. Thus, constant examination of the general Russian war effort and conduct is necessary for definitive research on the Russian way of warfare since the war is a realm of chaos and a chaotic producer of information, and it is hard to grasp. Finally, Russian publications through formal and informal channels are of paramount importance for critical research. Most of the time, informal publications and Russian social media have been the most useful in reconstructing battlefield events. But, of course, this must involve cross-examining accounts with the neutral and Ukrainian sources to develop the most accurate narrative. In this paper, namely in the praxis section, there is a brief attempt at such a reconstruction, which relies upon various informal sources from English, Russian, and Ukrainian social media, mainly Telegram.

Appendix A²⁸

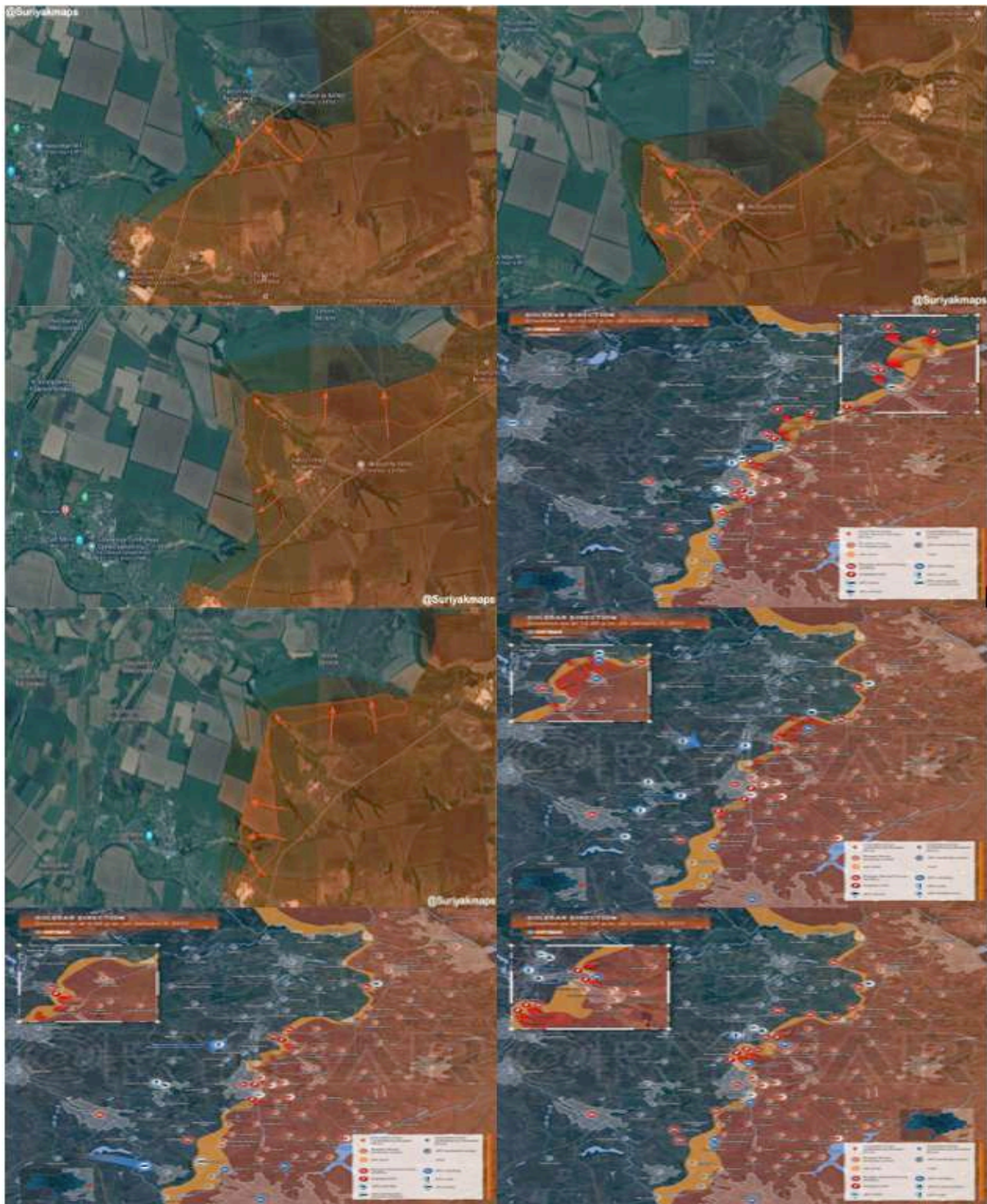

Figure 4-1 The Battle of Soledar and its prelude at Yakovlivka, through which the northern pincer around the city of Bakhmut was formed. This battle was the moment to shine for Wagnerian tactics during the Battle of Bakhmut since it included a series of swift, short, and decisive infantry manoeuvres that resulted in the encirclement of Ukrainian troops and the following

²⁸ For the main sources, see Рыбарь, “Вылавливаем интересную нам тему в море сырой информации,” Telegram (channel), <https://t.me/rybar>; Suriyakmaps, “Syria-Irak-Yemen-Libya-Ukraine maps,” https://t.me/suriyak_maps.

collapse of the northern sector of the frontline. The main breakthrough was during the period of January 2-11 (from left to right December 7, December 8, December 23, December 28, January 2, January 2, January 4, January 9, January 10, January 11, January 13).

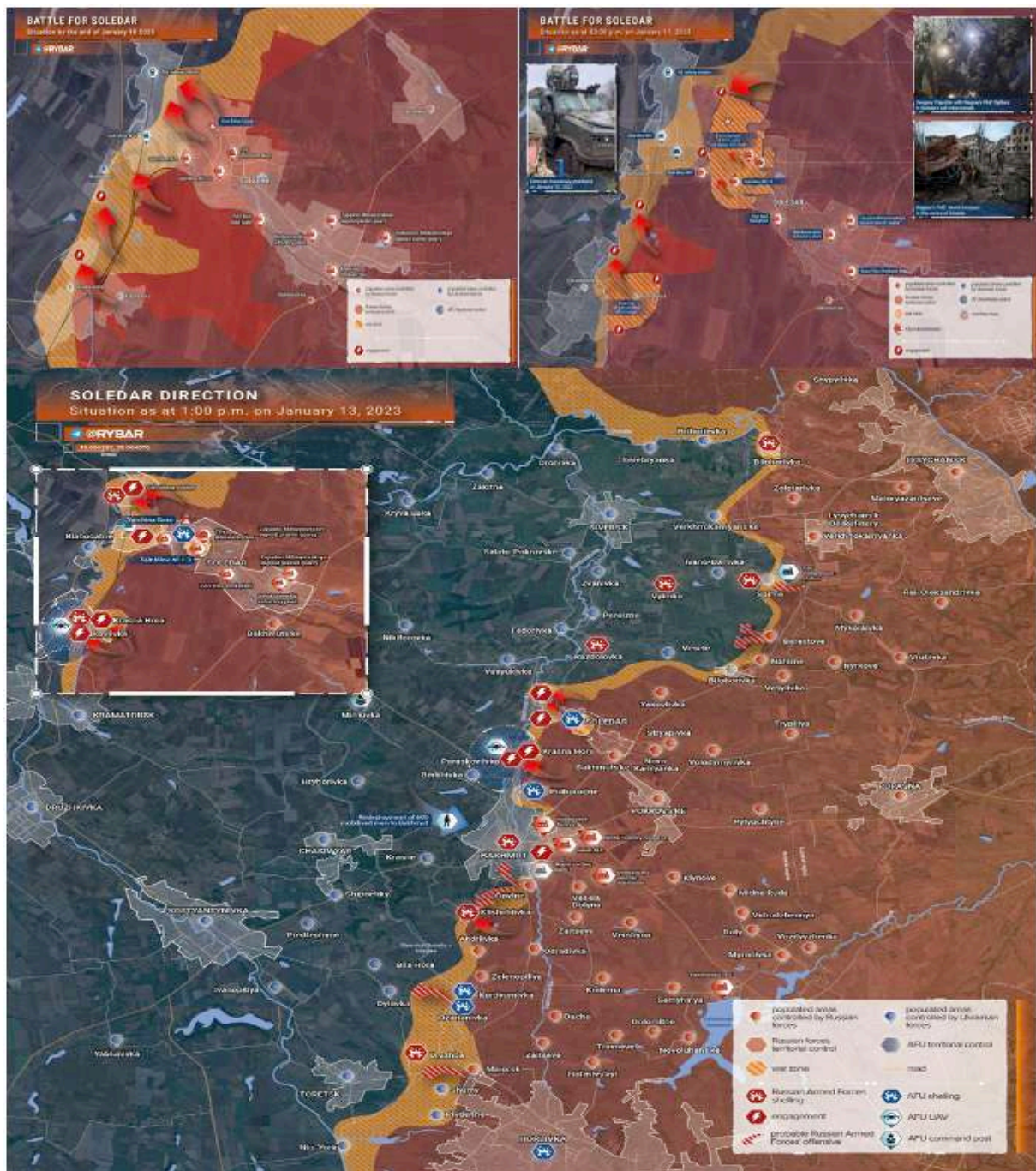

Figure 4-2 The Battle of Soledar

Figure 5-1 The Battle of Klishchiivka. The terrain in and around the Klishchiivka consisted of various challenging obstacles for attacking Wagnerites. North and northwestern outskirts of the town were overseen by the fortifications on commanding heights to which approaches are only possible through open fields. Moreover, the Donbas Canal and accompanying fortifications to the west further complicated the offensive. Wagnerites tried to cut or establish fire control over the southern supply route to Bakhmut, and they succeeded for a period. The refocus of PMC to the city proper made both of the pincers around it vulnerable to counterattacks, however (from left to right (January 2, January 14, January 15, January 17, January 19, January 21, January 23, January 27, February 10).

Figure 5-2 The Battle of Klishchiivka

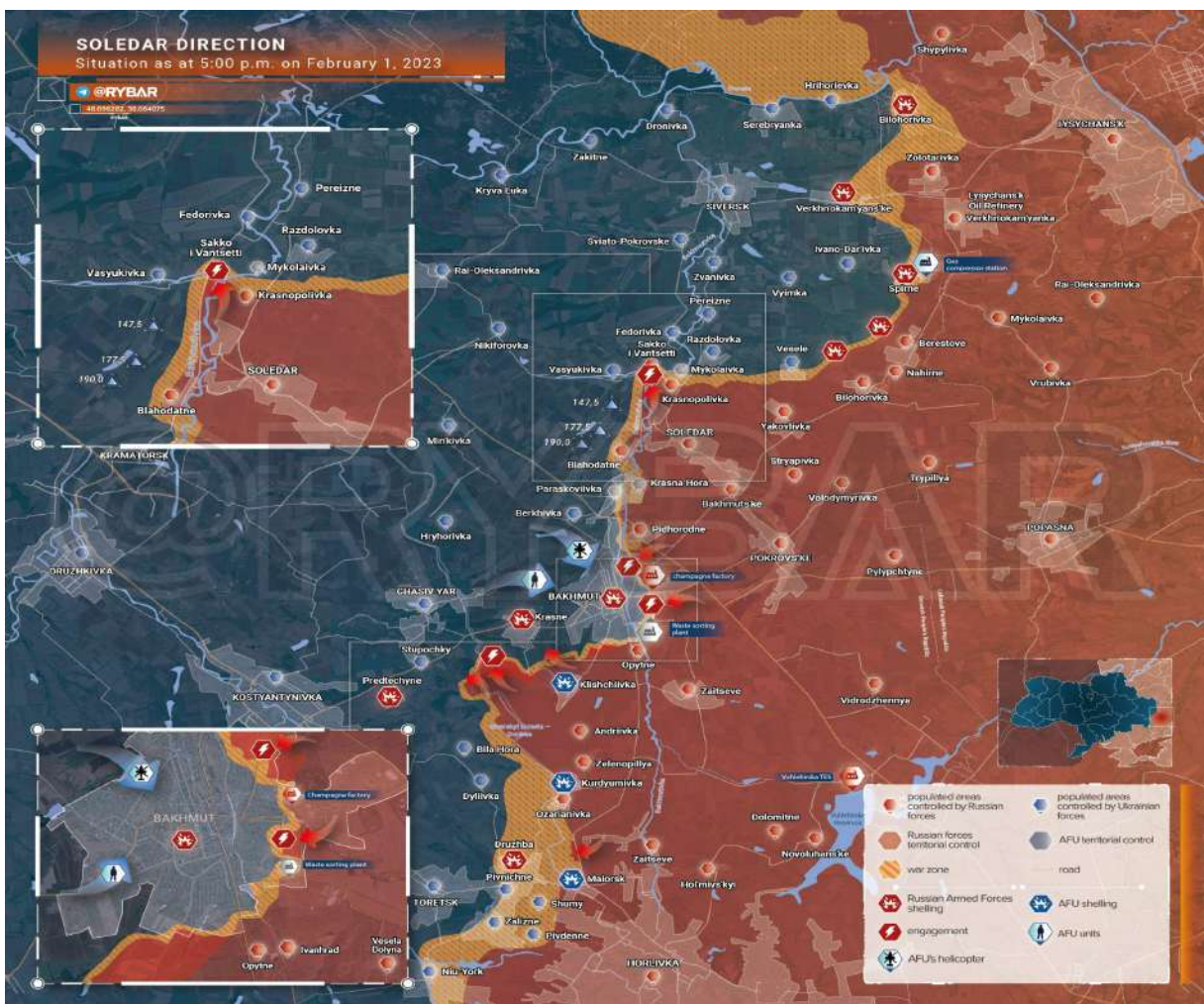

Figure 6 Battle of Bakhmut after the Russian victory at Battle of Soledar (February 1, 2023). Soledar was a key fortified town for the establishment of the northern Russian pincer around the city of Bakhmut.

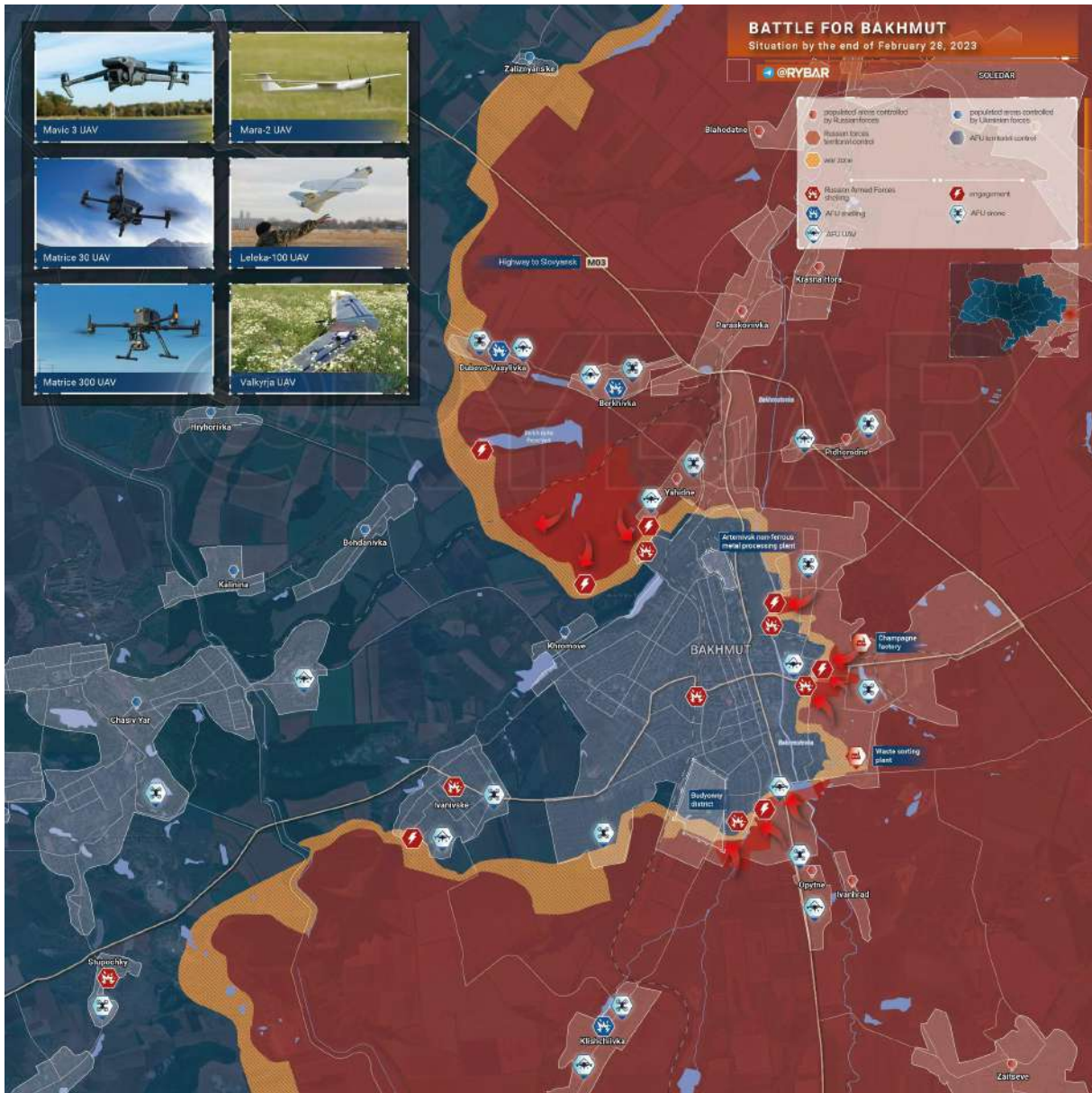

Figure 7 Battle of Bakhmut after the establishment of the northern pincer (February 28, 2023).

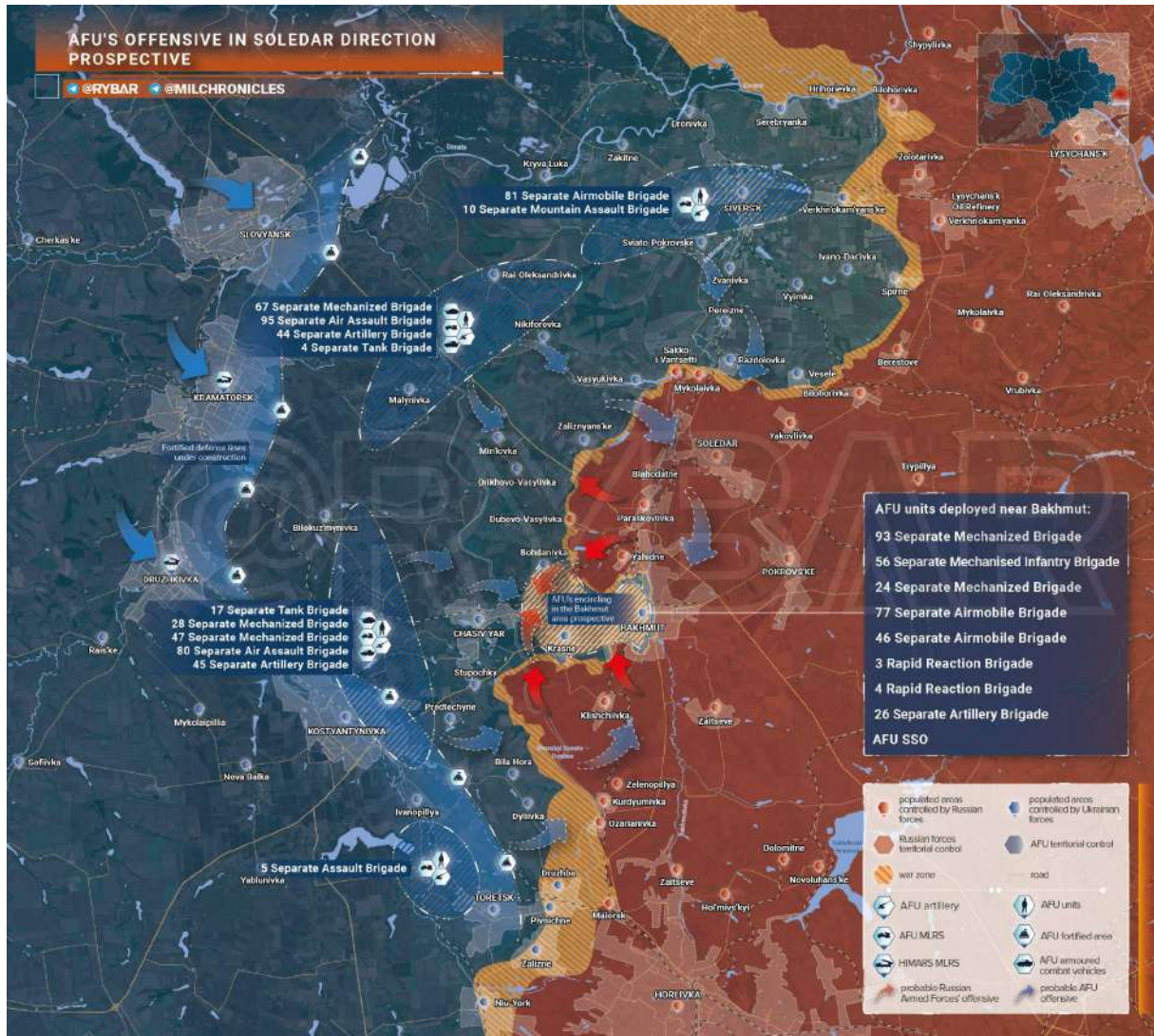

Figure 8 Hypothetical scenario for Ukrainian counteroffensive during the Battle of Bakhmut (March 8, 2023).

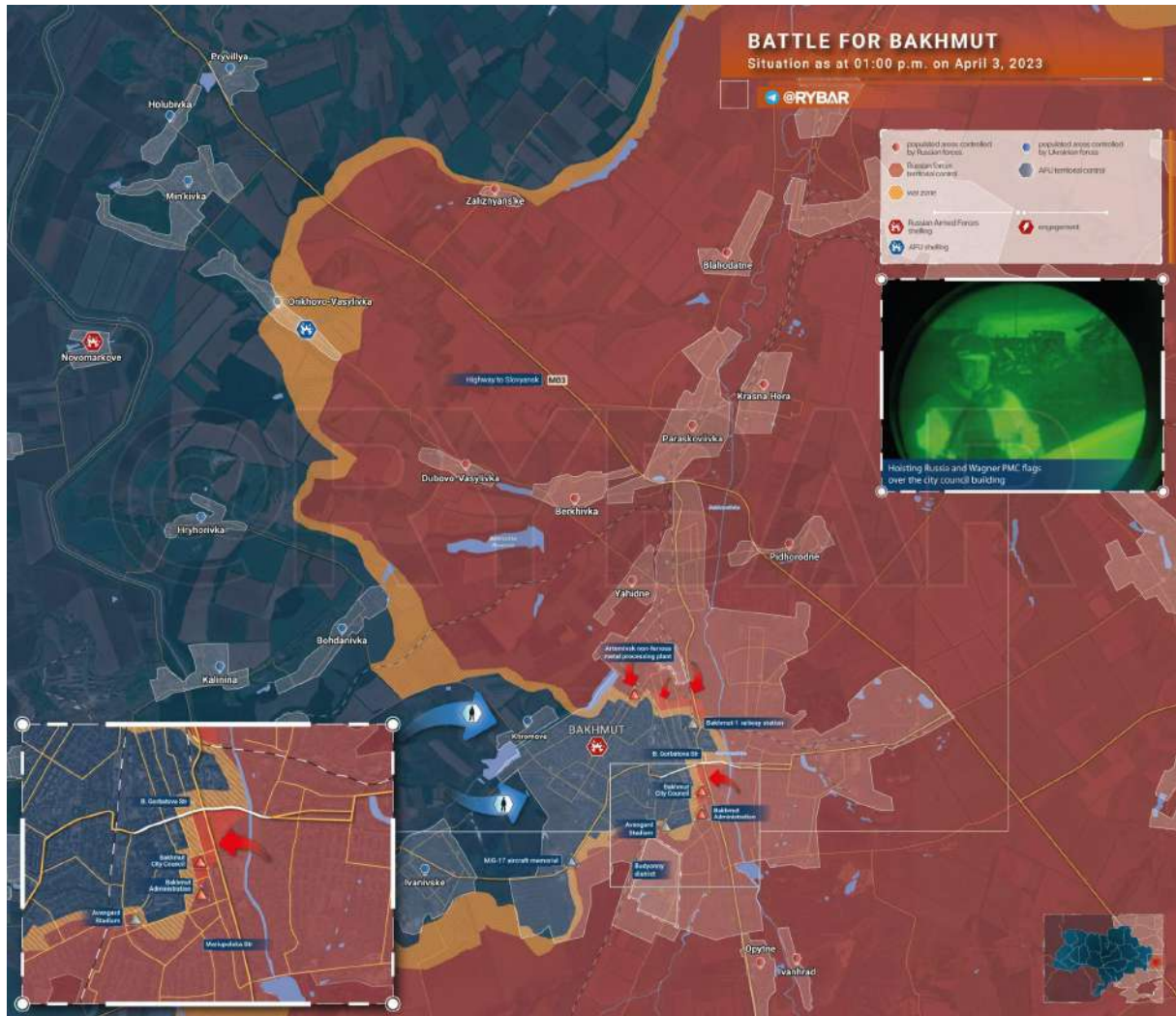

Figure 9 Battle of Bakhmut during the rapid urban assault of the Wagnerites after the flanks were secured in winter (April 3, 2023). Note that the western half of the city, including the fortified AZOT factory complex in the northwest, fell just under two months

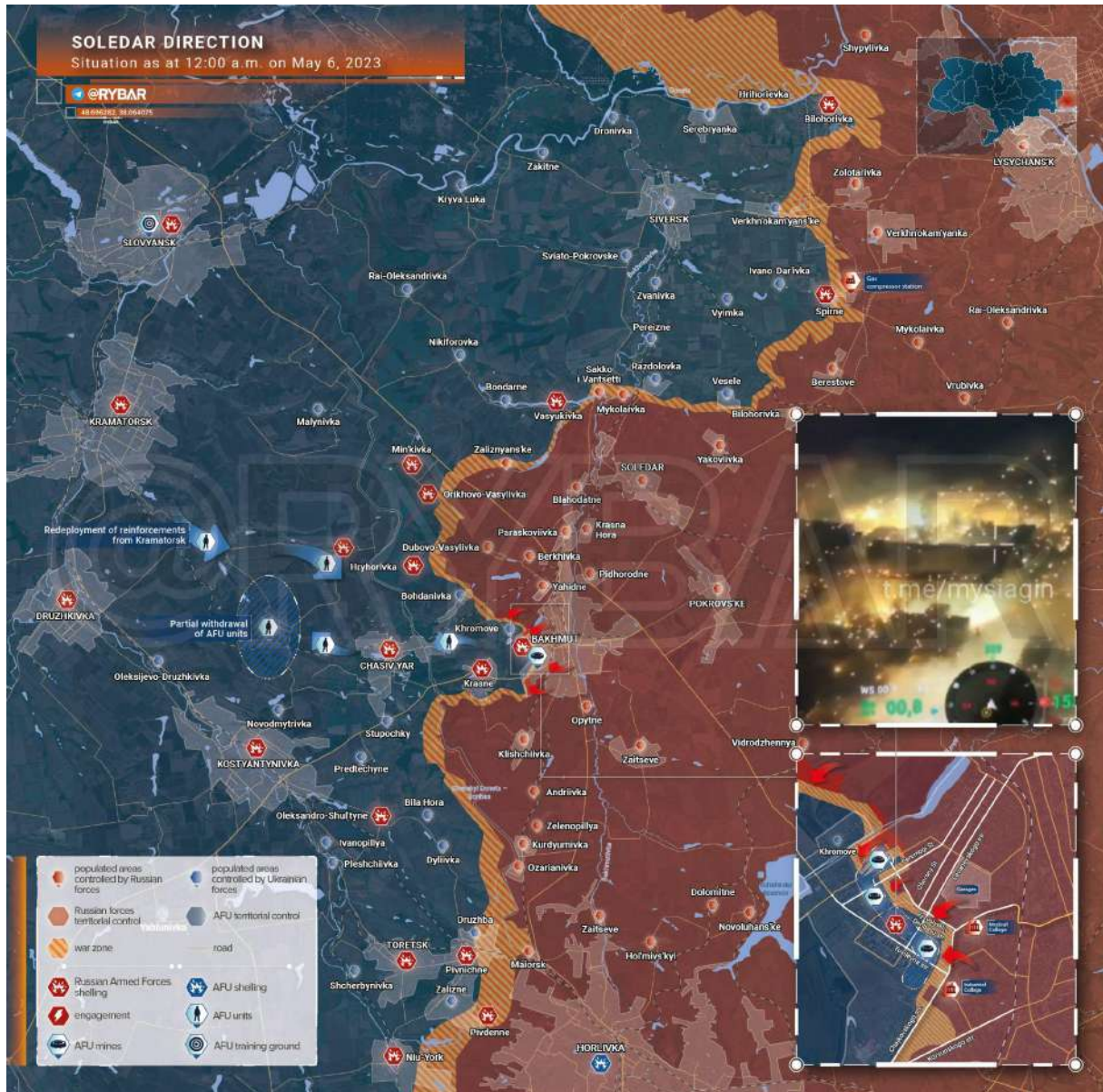

Figure 10 General situation at Bakhmut sector during the last phase of the Battle of Bakhmut (May 6, 2023).

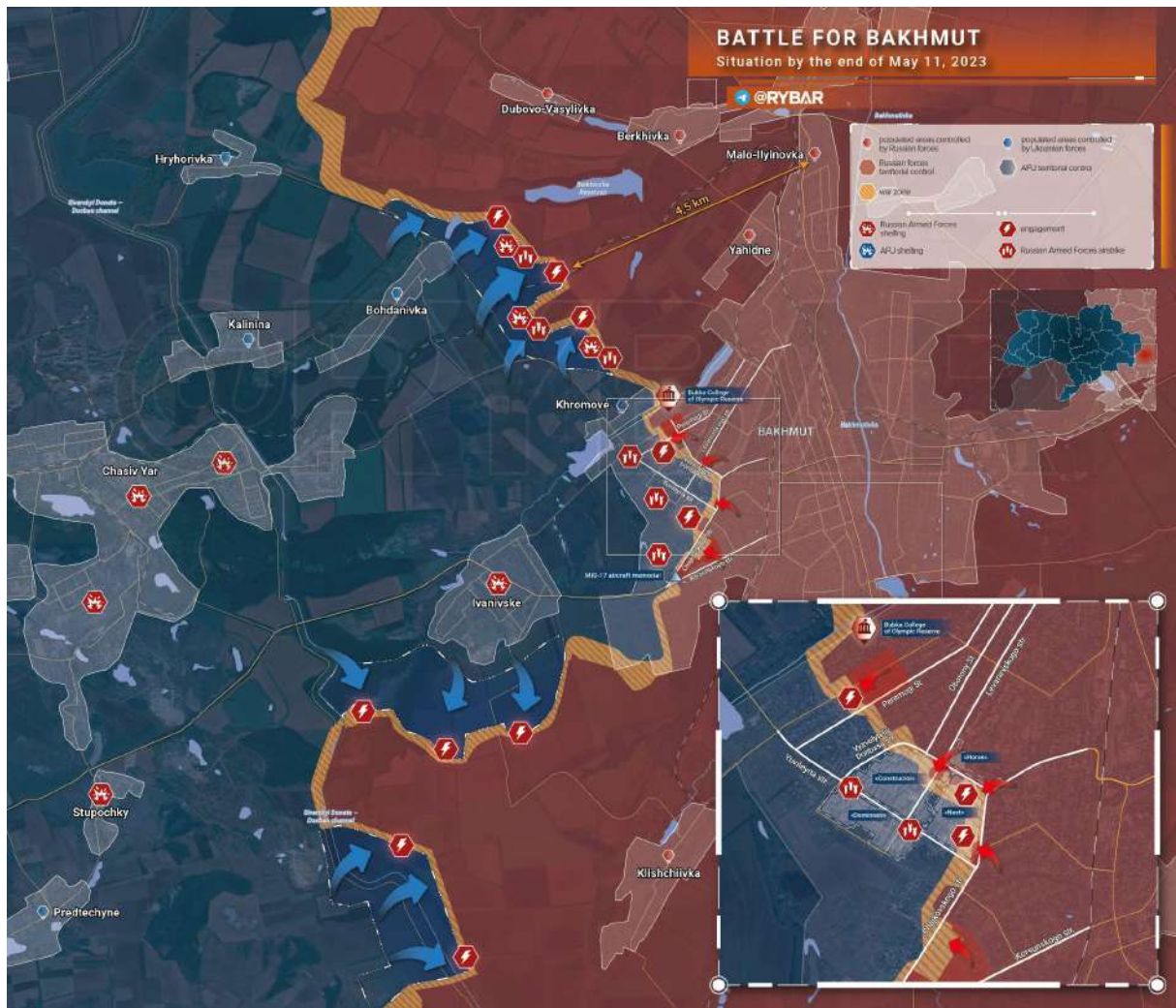

Figure 11 Ukrainian counterattacks to relieve the defenders and accelerate the regroup during the last phase of the Battle of Bakhmut (May 11, 2023). Note the last and arguably the most fortified area, zoomed at the lower left. This area consisted of high-rise buildings from USSR times and functioned as a fortress during the battle.

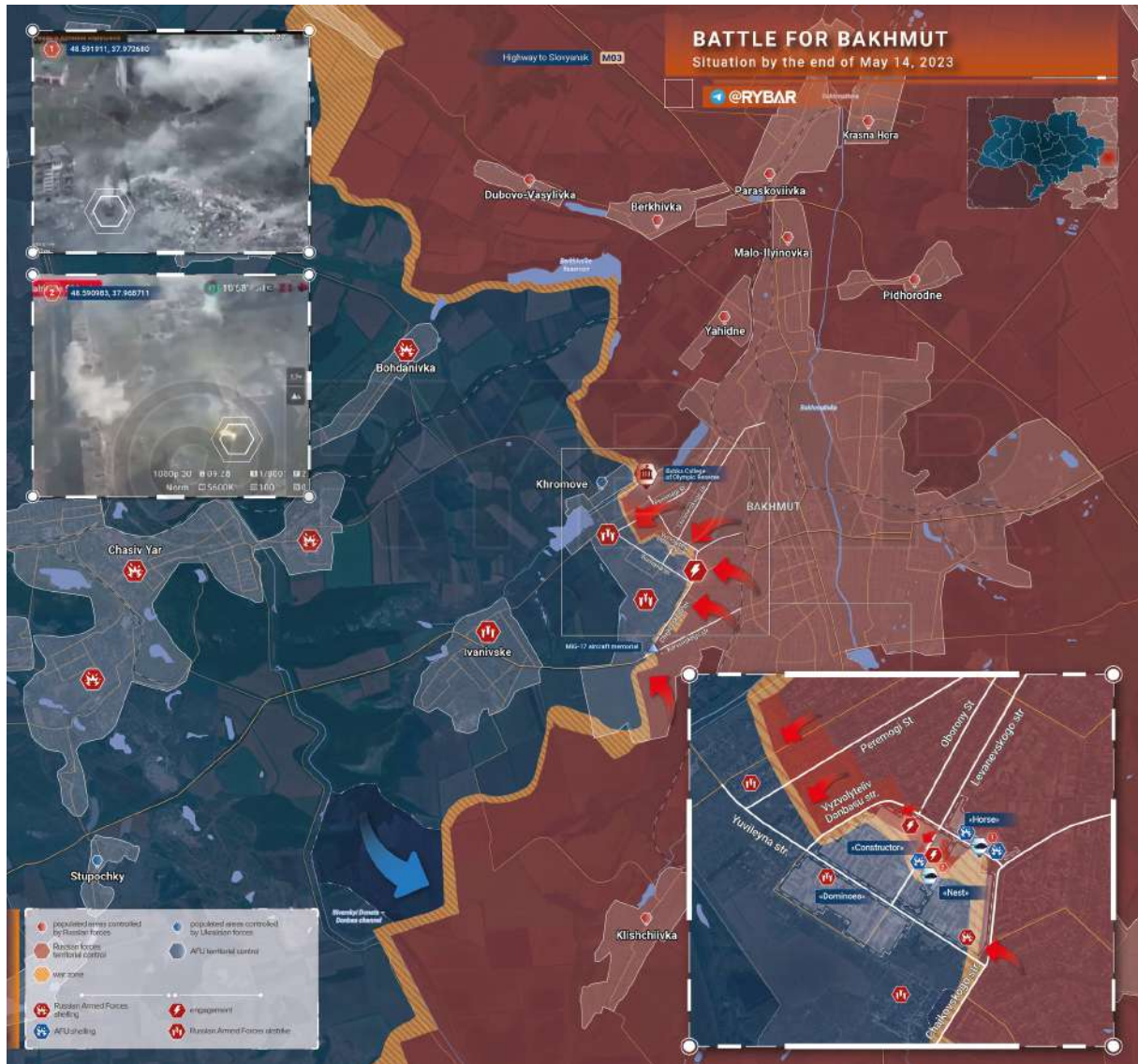

Figure 12 Battle of Bakhmut during its last phase (May 14, 2023).

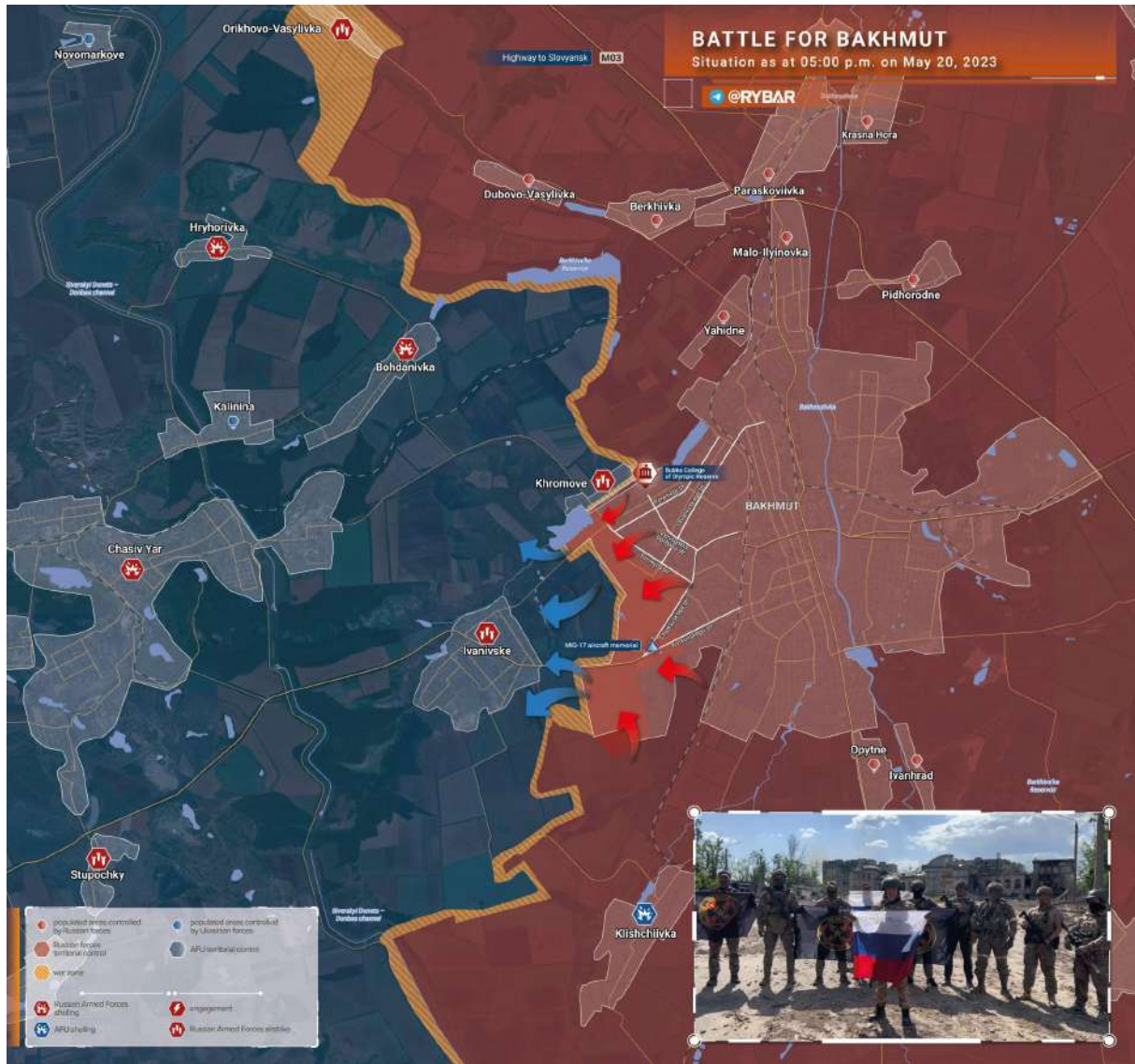

Figure 13 End of the Battle of Bakhmut (May 20, 2023). Note the Prigozhin with Wagnerites at the lower right.

Appendix B²⁹

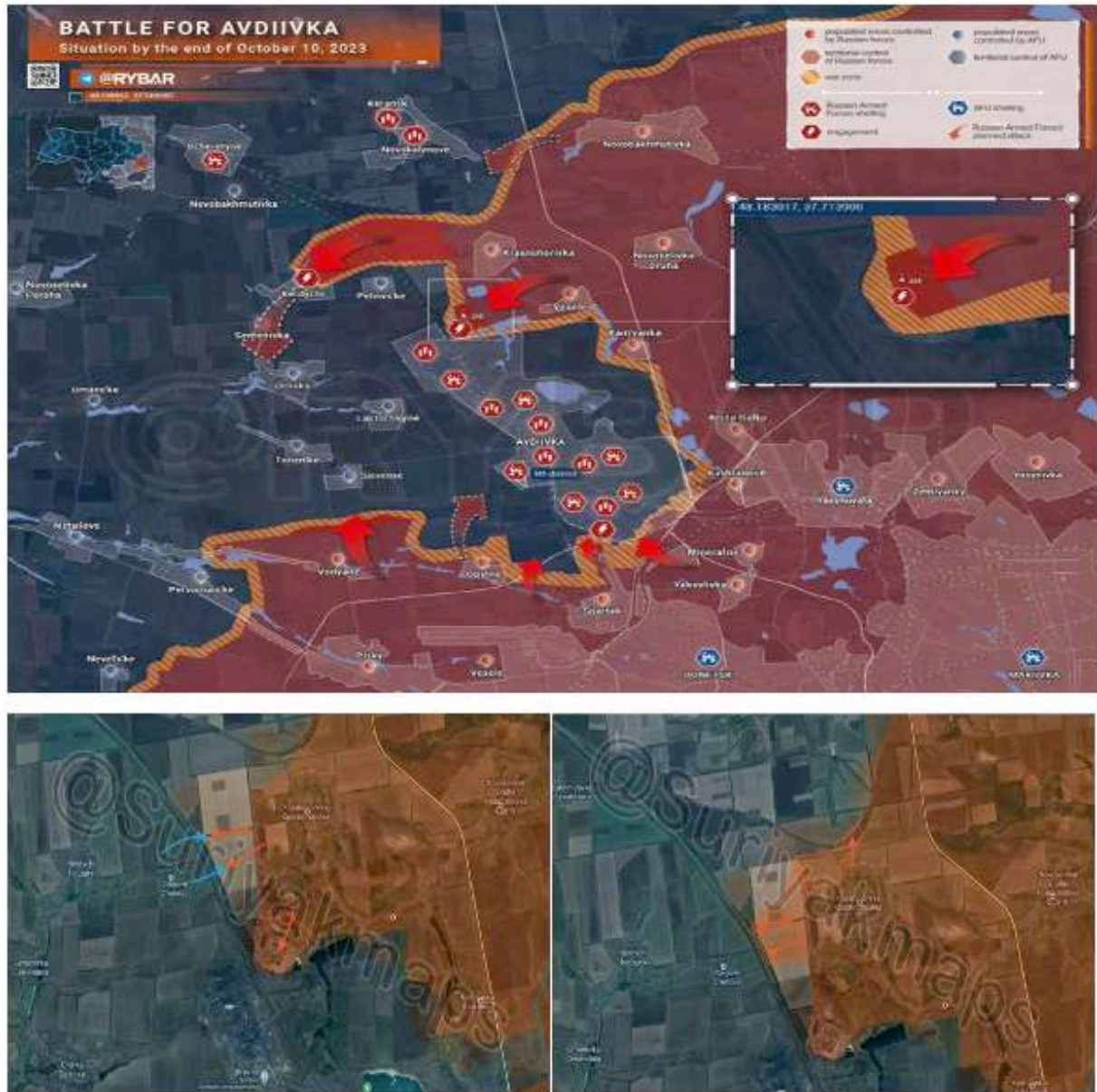

Figure 14-1 The Battle of Avdiivka (from left to right October 10, October 21, October 24, October 26, January 20, February 2, February 2, February 5, February 6, February 7, February 8, February 10, February 14, February 15, February 16, February 17). It was a long and costly operation. However, it worked in the scheme of Russia’s war of attrition to further degrade Ukrainian forces amid the dwindling Western help and deterioration of Ukrainian warfighting capacity.

²⁹ See footnote 25.

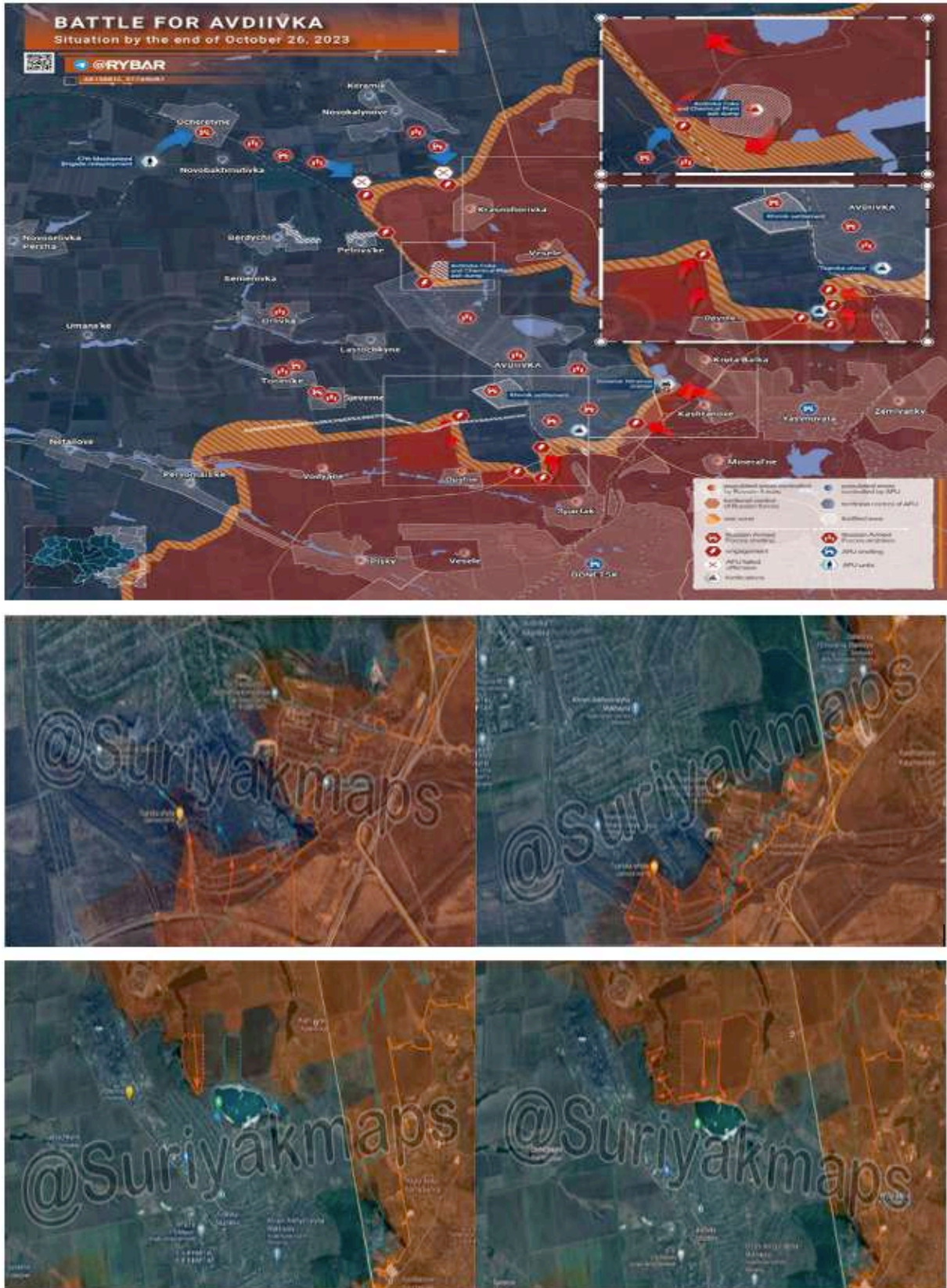

Figure 14-2 The Battle of Avdiivka

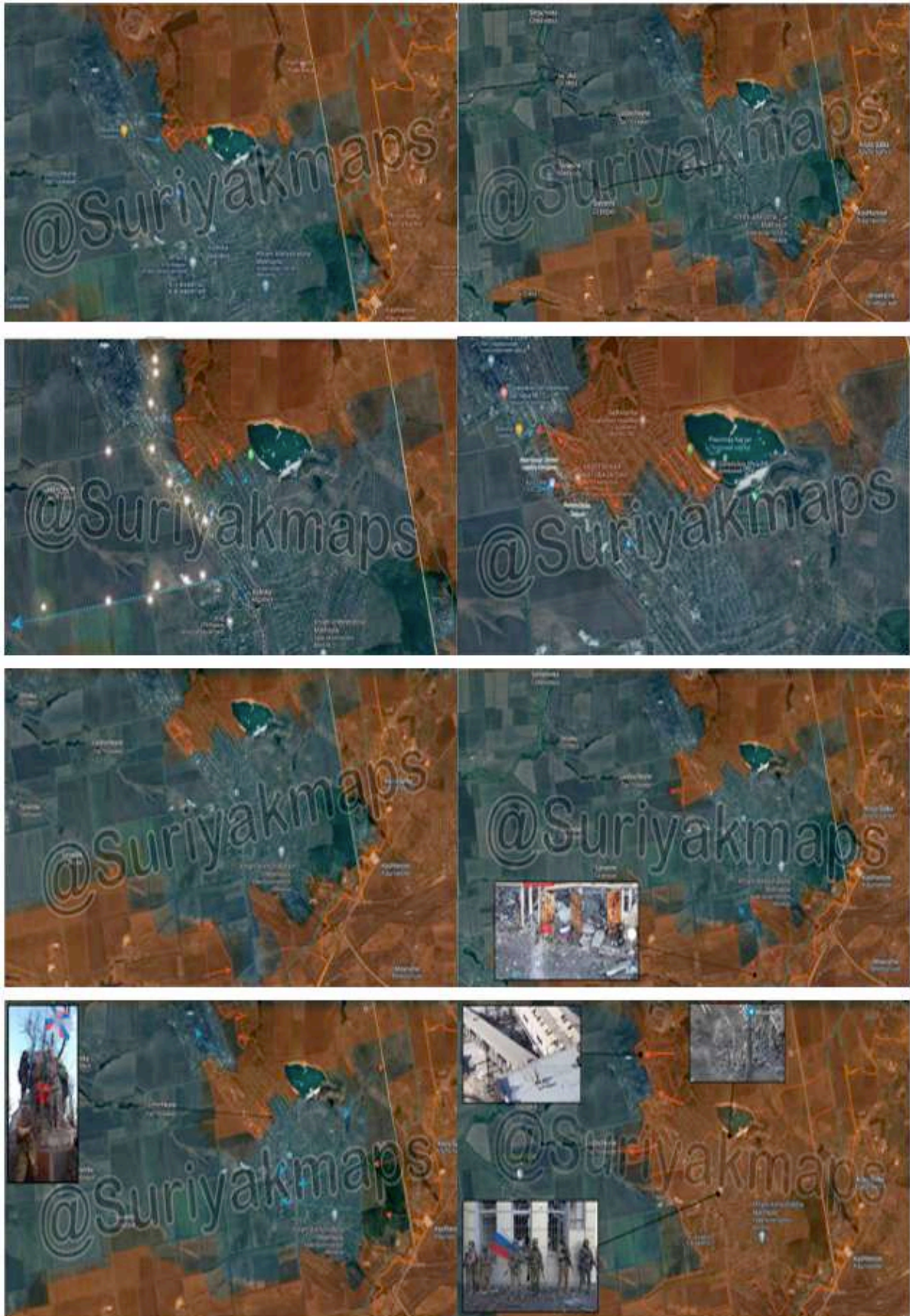

Figure 14-3 The Battle of Avdiivka

Appendix C

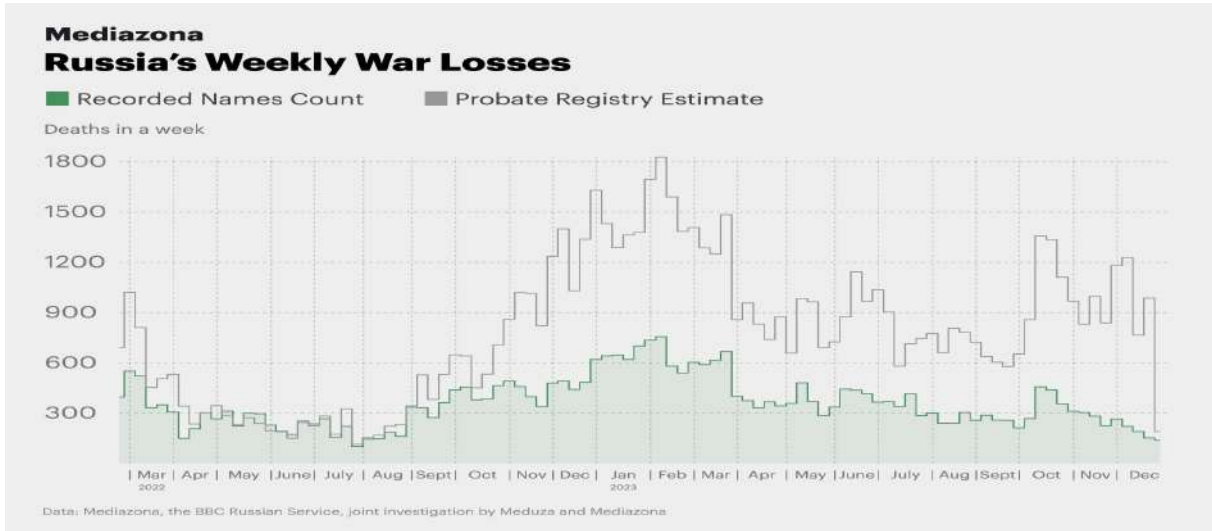

Figure 15 Russian KIA's in Ukraine according to a joint investigation by Mediazona and BBC. 49.281 KIA's (and a total of 85k with probate estimates) recorded as of April 2024. Notice the peak during the Battle of Bakhmut (winter, 2022-2023) and later increase during the Battle of Avdiivka (October 2023). Relatively lower attrition sustained during the Ukrainian Summer Offensive is also noticeable.³⁰

Figure 16 Ukrainian formations which participated in the Summer Offensive as the offensive was nearing its end (September 2023). The report in question is the one that was leaked by a member of the US National Guard in the Spring of 2023.³¹

³⁰ Mediazona Data Department, "Russia Suffers 75,000 Military Deaths in Ukraine War by End of 2023. Investigation by Mediazona and Meduza," Mediazona Data Department, "Russian Casualties in Ukraine. Mediazona Count, Updated.," Mediazona, March 29, 2024, https://en.zona.media/article/2022/05/11/casualties_eng.

³¹ Z комитет + карта СВО, "В наступление ушли последние резервы - дружно отправились усиливать атаку на Работино," Telegram, September 6, 2023, https://t.me/z_arhiv/24456.

Figure 17 Surovikin’s strategic bombardment campaign against the Ukrainian energy infrastructure during its peak (December 29, 2022).³² Strategic bombardment against energy infrastructure recommenced with intensity on March 22, 2024. Russian strategic strike capabilities targeted the military infrastructure during the time between.

³² Рыбарь, “Массированный ракетный удар ВС РФ по инфраструктурным объектам на территории Украины 29 декабря — что известно к 12.00,” Telegram, December 29, 2022, <https://t.me/rybar/42352>.

BIBLIOGRAPHY

- Adamsky, Dima. *The Culture of Military Innovation: The Impact of Cultural Factors on the Revolution in Military Affairs in Russia, the US, and Israel*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.
- Africk, Brady. "Russian Field Fortifications in Ukraine." Brady Africk's Newsletter. March 3, 2024. <https://read.bradyafrick.com/p/russian-field-fortifications-in-ukraine>.
- Armstrong, Richard N. *Soviet Operational Deception: The Red Cloak*. Fort Leavenworth, KS: United States Army Command and General Staff College, Combat Studies Institute, 1989.
- Beehner, Lionel, Liam Collins, Steve Ferenzi, Robert Person, Aaron Brantly. *Analysing the Russian Way of War: Evidence from the 2008 Conflict with Georgia*. Modern War Institute, March 2018.
- Bērziņš, Jānis. "The Theory and Practice of New Generation Warfare: The Case of Ukraine and Syria." *The Journal of Slavic Military Studies* 33, no. 3 (December, 2020): 355-380.
- Blythe Jr, Wilson C. "A History of Operational Art." *Military Review* 98, no. 6 (December 2018): 37-49.
- Boesche, Roger. "Moderate Machiavelli? Contrasting The Prince with the Arthashastra of Kautilya," *Critical Horizons* 3, no. 2 (February, 2002): 253-76.
- Boston, Scott, and Dara Massicot, *The Russian Way of Warfare: A Primer*. RAND Corporation, 2017.
- Brisson, Kevin. "Ten Principles of Soviet Operational Art: Red Army Operations in Theory and Practice, 1936-1942." Master's thesis, University of Calgary, 2014.
- Censor.NET. "Methodology of the Russian Occupiers: Ministry of Defense of Russia Issued Manual on Assault Operations Based on Experience of War against Ukraine. Document (12.12.22 09:54) « war in Ukraine | Censor.Net." December 12, 2022.
- Cull, Nicholas J., Vasily Gatov, Peter Pomerantsev, Anne Applebaum, Alistair Shawcross. *Soviet Subversion, Disinformation and Propaganda: How the West Fought Against It*. London: London School of Economics and Political Science, Institute of Global Affairs, 2017.
- Cunningham, Glenn K. "Eastern Strategic Traditions: Un-American Ways of War." In *US Army War College Guide to National Security Issues, Volume 1: Theory of War and Strategy*. Ed. J. Boone Bartholomees. Carlisle, PA: SSI, 2012.
- Fridman, Ofer, ed. *Strategiya: The Foundations of the Russian Art of Strategy*. Oxford University Press, 2021.
- Fridman, Ofer. "Hybrid Warfare or Gibrinaya Voyna? Similar, But Different." *The RUSI Journal* 162, no. 1 (January, 2017): 42-49.
- Giles, Keir. *Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College, Research Division, 2016.
- Glantz, David M. *A History of Soviet Airborne Forces*. London: Routledge, 1994.
- Glantz, David M. *Soviet Military Deception in the Second World War*. London, England; Totowa, NJ: Frank Cass, 1989.
- Glantz, David M. *Soviet Military Operational Art-In Pursuit of Deep Battle*. Abingdon; New York, NY: Frank Cass, 1991.
- Glantz, David M. *The Military Strategy of the Soviet Union: A History*. London, England; Portland, OR: Frank Cass, 1992.
- Glantz, David M. *The Soviet Conduct of Tactical Maneuver: Spearhead of the Offensive*. London; Portland, OR: Frank Cass, 1991.

- Grau, Lester W., and Charles K. Bartles. *The Russian Way of War: Force Structure, Tactics, and Modernization of the Russian Ground Forces*. Fort Leavenworth, KA: Foreign Military Studies Office, 2016.
- Grau, Lester W., and Charles K. Bartles. "The Russian Army and Maneuver Defense." *Armor* 86, no. 2 (Spring 2021): 47-54.
- https://censor.net/en/news/3386414/ministry_of_defense_of_russia_issued_manual_on_assault_operations_based_on_experience_of_war_against.
- Ilyushina, Mary, and Dalton Bennett. "Inside the Russian Effort to Build 6,000 Attack Drones with Iran's Help." *The Washington Post*, August 17, 2023. <https://www.washingtonpost.com/investigations/2023/08/17/russia-iran-drone-shahed-alabuga/>.
- Jacobs, Walter Darnell. *Frunze: The Soviet Clausewitz 1885–1925*. Dordrecht: Springer Netherlands, 1969.
- Kahn, David. "An Historical Theory of Intelligence." *Intelligence and National Security* 16, no. 3 (September 2001): 79-92.
- Kanet, Roger E, ed. *Routledge Handbook of Russian Security*. New York, NY: Routledge, 2019.
- Kapeliushnikov, Rostislav I. "The Russian Labor Market: Long-Term Trends and Short-Term Fluctuations." *Russian Journal of Economics* 9, no. 3 (October 3, 2023): 245–70.
- Kipp, Jacob W. "The Evolution of Soviet Operational Art: The Significance of "Strategic Defense" and "Premeditated Defence" in the Conduct of Theatre-strategic Operations." *The Journal of Soviet Military Studies* 4, no. 4 (December 1991): 621–48.
- Kofman, Michael, and Rob Lee. "Not Built for Purpose: The Russian Military's Ill-Fated Force Design." *War on the Rocks*, June 2, 2022. <https://warontherocks.com/2022/06/not-built-for-purpose-the-russian-militarys-ill-fated-force-design/>.
- Kofman, Michael, and Rob Lee. "Perseverance and Adaptation: Ukraine's Counteroffensive at Three Months." *War on the Rocks*, September 4, 2023. <https://warontherocks.com/2023/09/perseverance-and-adaptation-ukraines-counteroffensive-at-three-months/>.
- Kofman, Michael, Anya Fink, Dmitry Gorenburg, Mary Chesnut, Jeffrey Edmonds, and Julian Waller. *Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts*. Arlington, VA: CNA, 2021.
- Kofman, Michael, Anya Fink, Jeffrey Edmonds. *Russian Strategy for Escalation Management: Evolution of Key Concepts*. Arlington, VA: CNA, 2020.
- Kontorovich, Vladimir, and Alexander Wein. "What Did the Soviet Rulers Maximise?" *Europe-Asia Studies* 61, no. 9 (November 2009): 1579–1601.
- Kosal, M.E., and S. C. Morrell. "Military Deception and Strategic Culture." *Journal of Information Warfare* 20, no. 3 (Summer 2021): 127-145.
- Koshiw, Isobel. "Russia Changes Tack on Targeting Ukraine's Energy Plants." *Financial Times*, April 8, 2024. <https://www.ft.com/content/18882abd-6277-4aae-bc43-f3e5fa786445>.
- Latimer, Jon. *Deception in War*. London: Thistle Publishing, 2015.
- Lostarmour. "Применение Барражирующих Боеприпасов 'Ланцет' в Зоне СВО." Accessed April 8, 2024. <https://lostarmour.info/tags/lancet>.

- Maier, Morgan. *A Little Masquerade: Russia's Evolving Employment of Maskirovka*. Fort Leavenworth, KS: United States Army Command and General Staff College, School of Advanced Military Studies, 2016.
- McDermott, Roger N. "The Technological Transformation of Russian Conventional Fires." *The Journal of Slavic Military Studies* 36, no.3 (December 2023): 241-270.
- Mediazona Data Department, "Russian Casualties in Ukraine. Mediazona Count, Updated.," Mediazona, March 29, 2024, https://en.zona.media/article/2022/05/11/casualties_eng.
- Mediazona Data Department. "Russia Suffers 75,000 Military Deaths in Ukraine War by End of 2023. Investigation by Mediazona and Meduza." Mediazona, February 24, 2024. <https://en.zona.media/article/2024/02/24/75k>.
- Merriam, John. "One Move Ahead - Diagnosing and Countering Russian Reflexive Control." *The Journal of Slavic Military Studies* 36, no. 1 (January 2023): 1–27.
- Muzyka, Konrad. "16 March – 22 March 2024." Ukraine Conflict Monitor, March 22, 2024. <https://rochanconsulting.substack.com/p/ukraine-conflict-monitor-16-march>.
- Nikolov, Boyko. "Iskander-M Missile Production Soars in Russian Military Push." *Bulgarianmilitary*, April 10, 2024. <https://bulgarianmilitary.com/amp/2024/04/10/iskander-m-missile-production-soars-in-russian-military-push/>.
- Nikolov, Boyko. "Russian Army Received 1,900 Tanks, and Another 200 Are Expected." *Bulgarianmilitary*, November 9, 2023. <https://bulgarianmilitary.com/amp/2023/11/09/russian-army-received-1900-tanks-and-another-200-are-expected/>.
- Nikolov, Boyko. "T-90m Tank Production Takes Lead over T-72B3 Overhauls in Russia." *Bulgarianmilitary*, April 10, 2024. <https://bulgarianmilitary.com/amp/2024/04/10/t-90m-tank-production-takes-lead-over-t-72b3-overhauls-in-russia/>.
- Paret, Peter. Ed. *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.
- Perpetua, Andrew. "The reason Ukraine needs more Patriot batteries and the latest, modern F-16. These are the airstrikes." Twitter (flood). October 4, 2023. <https://twitter.com/AndrewPerpetua/status/1709652902854246561>.
- Pringle, Robert W. *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*. Lanham, MD: Scarecrow Press, 2006.
- Reach, Clint, Alyssa Demus, Michelle Grisé, Khrystyna Holynska, Christopher Lynch, Dara Massicot, David Woodworth. *Russia's Evolution Toward a Unified Strategic Operation: The Influence of Geography and Conventional Capacity*. Santa Monica, CA: RAND, 2023.
- Reynolds, Nick. *Heavy Armoured Forces in Future Combined Arms Warfare*. London: RUSI, 2022.
- Russia Strategic Initiative. *Russian Military Doctrine: RSI Primer*. Russian Strategic Initiative, 2022.
- Smith, Charles L. "Soviet Maskirovka." *Airpower Journal* 2, no. 1 (Spring 1988): 28-39.
- Sterrett, James. *Soviet Air Force Theory, 1918-1945*. London: Routledge, 2007.
- Tatarigami_UA (@tatarigami_ua). "In my previous analysis, I explored the armament and role of assault units. However, their actual effectiveness and structure often differs from what is written in manuals." Twitter (flood), March 12, 2023. https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1634799680126058502?cxt=HHwWjICwzbpj_K8tAAAA.

- Tatarigami_UA (@tatarigami_ua). “Russian forces are revamping their assault tactics after experiencing failures with their current structure.” Twitter (flood), February 26, 2023. https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1629722073487613953?cxt=HHwWgoC9jevI950tAAAA.
- Tatarigami_UA (@tatarigami_ua). “This is part two of the “Assault Units” thread, which focuses on suggestions for Russian assault units in urban combat, gleaned from captured documents.” Twitter (flood), March 5, 2023. https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1632337874912780294?cxt=HHwWjIC9ucKpnactAAAA.
- Tatarigami_UA (@tatarigami_ua). “You don't hear as much about the advancement of regular Russian brigades, but you see reports about Wagner advancing in certain areas.” Twitter (flood), February 22, 2023. https://twitter.com/Tatarigami_UA/status/1628289157461078018.
- Thomas, Timothy L. *Russian Military Strategy: Impacting 21st Century Reform and Geopolitics*. Fort Leavenworth, KS: Foreign Military Studies Office, 2015.
- Warner, Michael. “The Divine Skein: Sun Tzu on Intelligence.” *Intelligence and National Security* 21, no. 4 (August 2006).
- Watling, Jack, Nick Reynolds. *Operation Z: The Death Throes of an Imperial Delusion*. London: RUSI, 2022.
- Yuen, Derek M. C. *Deciphering Sun Tzu: How to Read The Art of War*. New York, NY: Oxford University Press, 2014.
- Zabrodskiy, Mykhaylo, Jack Watling, Oleksandr V. Danylyuk and Nick Reynolds. *Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022*. London: RUSI, 2022.

Telegram channels

The majority of are Russian channels that focus on following and commenting on the Russo-Ukrainian War. There are also Ukrainian and neutral channels. All of them get their material from both first-hand and second-hand sources. Some also prepare maps, statistics, and figures. Hence, they function as both commentators and pools of information.

- <https://t.me/RVvoenkor>
https://t.me/rezident_ua
https://t.me/rusich_army
https://t.me/creamy_caprice
https://t.me/fighter_bomber
https://t.me/Suriyak_maps
<https://t.me/intelslava>
https://t.me/z_arhiv
<https://t.me/museumofvsu>
<https://t.me/weebunionwar>
https://t.me/CIG_telegram
<https://t.me/defensepoliticsasia>
<https://t.me/blackponed>
<https://t.me/militarysummary>

<https://t.me/remylind21>

https://t.me/lost_armour

<https://t.me/multipolarmarket>

<https://t.me/KorpusAfrica>

<https://t.me/DeepStateUA>

<https://t.me/rybar>

Building a Protestant Church on Ottoman Armenian Soil

Osmanlı Ermeni Topraklarında Bir Protestan Kilisesi İnşa Etmek

<https://doi.org/10.52792/tws.1474831>

David BARCHARD

Düşünce Yazısı

¹ Bağımsız Araştırmacı

 [ORCID: 0000-0003-4233-1871](https://orcid.org/0000-0003-4233-1871)

Sorumlu yazar/Corresponding author:

David BARCHARD

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

Geliş tarihi/Received:

22 Ekim 2023

Revizyon talebi/Revision

Requested:

Son revizyon /Last revision:

Kabul tarihi/Accepted:

2 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Barchard, David. "Building a Protestant Church on Ottoman Armenian Soil". *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 129-157.

Abstract

The presence of American missionaries in late Ottoman territory, exemplified by figures like Smith and Dwight, marked a significant chapter in the region's history. Their legacy, spanning a century, left indelible marks on Türkiye's cultural and educational landscape, including the establishment of institutions like Robert College and the Redhouse press. However, their engagement was not without complexities, as they found themselves embroiled in the intricate interplay between the Ottoman government and the burgeoning nationalist movements among its Christian populace. This paper examines the missionaries' dual roles as contributors to Türkiye's development and intermediaries in the dialogue between nationalist aspirations and Western sympathizers, such as James Bryce. Delving into their initial harmonious coexistence with Ottoman authorities and subsequent entanglements, it sheds light on the missionaries' confrontations not with the government but with the Armenian Gregorian patriarchate, as they navigated the delicate terrain of religion and politics in Ottoman Armenian soil.

Key Words: American missionaries, Protestant Church, Ottoman Armenian soil

Özet

Smith ve Dwight gibi isimlerle örneklenen Amerikalı misyonerlerin geç dönem Osmanlı topraklarındaki varlığı, bölge tarihinde önemli bir döneme işaret etmektedir. Bir asra yayılan mirasları, Robert Kolej ve Redhouse basını gibi kurumların kurulması da dahil olmak üzere, Türkiye'nin kültür ve eğitim manzarasında silinmez izler bıraktı. Bununla birlikte, kendilerini Osmanlı hükümeti ile Hıristiyan halk arasında filizlenmekte olan milliyetçi hareketler arasındaki karmaşık etkileşimin içinde bulan misyonerlerin faaliyetleri karmaşık bir hal almıştır. Bu makale, misyonerlerin Türkiye'nin kalkınmasına katkıda bulunan ve milliyetçi arzular ile James Bryce gibi Batılı sempatanlar arasındaki diyalogda aracı olan ikili rollerini incelemektedir. Misyonerlerin Osmanlı yetkilileriyle başlangıçtaki uyumlu birlikliklerine ve daha sonraki karışıklıklarına değinerek, misyonerlerin Osmanlı Ermenistanı topraklarında din ve siyasetin hassas arazisinde gezinirken hükümetle değil, Ermeni Gregoryen patrikhanesiyle karşı karşıya gelmelerine ışık tutuyor.

Anahtar Kelimeler: Amerikan misyonerleri, Protestan Kilisesi, Osmanlı Ermeni toprakları

INTRODUCTION

With the arrival of Smith and Dwight, American missionaries became part of the late Ottoman landscape and would remain so for the next century. They were to bequeath to Türkiye some things which are still clearly of value. They would find Robert College in Istanbul, the forerunner of today's Boğaziçi University, and establish the Redhouse press and the Redhouse dictionary: All are important and lasting contributions to the life and culture of Türkiye. But they would also become entangled in the troubled interaction between the Ottoman government and the nineteenth century nationalist movements among its Christian subjects. By the final quarter of the nineteenth century, some would act as a conduit between the nationalists and their supporters in the West such as James Bryce.

For the first phase of their work in Türkiye, the missionaries were very seldom in conflict with the Ottoman authorities. They had different enemies. In 1850, Harrison Wright published *Christianity Revived in the East*, an account of horrors and violence perpetrated against Armenians and how Divine Providence (as the missionaries believed) had enabled them to overcome it and create a legally recognized church with branches across Türkiye. But the target of Smith's denunciation was not the Ottoman Government but the Armenian Gregorian patriarchate in Istanbul.

THE HISTORICAL PLACE OF MISSIONARY MOVEMENTS IN CHRISTIANITY

Missionary activity – i.e. the deliberate spreading of Christian religious beliefs through preaching and teaching culminating in the establishment of new churches -- derives from instructions given in the New Testament by the founder of Christianity to his followers: “Go you and teach all nations.”¹ The earliest Christian missionaries, including several apostles who had accompanied Christ, worked in Syria, Anatolia, Egypt, and Mesopotamia in the three centuries after Christ, a precedent of which the nineteenth century missionaries were acutely aware.

The arrival of the Turks in Anatolia in the eleventh century was followed by substantial dechristianisation and the creation of a Muslim majority and Muslim states there. By the 19th century, Christians accounted for less than a fifth of the population of Asia. The older religion was however still part of the landscape with Christians, churches, and monasteries scattered across it. These, as we have seen, were matters of great interest to visitors from Western Europe and Russia.

Catholics

The senior branch of western Christianity, the Catholic Church, had always believed in converting other nations and it had been at work in Türkiye for around six hundred years by the time the first American missionaries showed up in the Ottoman Empire.

By 1800 the Catholic presence mainly focused upon small indigenous Catholic populations as well as communities of Genoese and Italian traders, and the Maronites [a community of Arab Christians] in Syria, who had links with the Catholic Church going back to the 12th century. These had been revitalized and expanded in the 16th and 17th centuries. A notable consequence of these

¹ New Testament, Matthew 28. 18-20.

links with the Papacy was that the Maronite population thereafter increasingly concentrated around Beirut and Mount Lebanon, where direct links with the Mediterranean and European world were easiest to maintain. The Catholic Church in Ottoman times did not attempt to convert Muslims though earlier they had occasionally attempted to do so. After some mishaps – in 1314 Franciscan missionary priests were lynched in the streets of Erzincan for proselytizing to Muslims²—Catholic activity contracted to the non-Muslims of the Ottoman Empire³ and in the mid sixteenth century, St. Ignatius Loyola, the founder of the Jesuits, used the idea of sending a priest on missionary activities in Türkiye as a kind of joking warning to troublemakers to behave since such a mission would probably be fatal.

Catholic-Ottoman relations were a part of the Empire's relations with France, the foremost Christian power of the early modern period and state with which the Ottomans were in regular friendly diplomatic contact from the 1530s, signing a formal alliance in 1536 aimed against Habsburg power in Spain and Austria. Though Ottoman relations with the Catholic Church went through difficult periods as well as good ones before the 19th century, Catholicism had thus put down roots in Ottoman soil much earlier than

Catholic influence worked to forestall the growth of Protestantism in Türkiye among native Christians. When Cyril Lucaris (b. 1572, executed 1638), a Cretan priest who had travelled in Europe and studied Calvinist theology in Geneva, was elected Greek Orthodox patriarch in 1612, the Jesuits and conservative Greek Orthodox theologians lobbied against him because of his Protestant sympathies and succeeded in having him deposed five times and eventually executed by Murad IV. If Lucaris had succeeded, he might have introduced into the Greek Orthodox Church changes very similar to those that the American missionaries would envisage for the eastern churches in the 19th century.

Armenians and the Catholic Church

The Gospels were translated into Turkish in the seventeenth century to serve the Catholic Armenians of Ankara while the Armenian Mekhitarian Society Venice, a monastic community founded in 1712, translated and published Armenian texts. In the final quarter of the 18th century, one of the Mekhitarists, Father Michael Chamich⁴ wrote a book of his own, *A History of Armenia from B.C. 2247 to the Year of Christ 1780*. Hardly noticed at the time of its appearance, it would play a crucial role in the next century in helping create a sense of an Armenian past which would underpin a rising nationalist movement.

Catholicism itself was not destined grow on Turkish soil. From the eighteenth century onwards the Catholic clergy were, as we shall see below, making some inroads into Ottoman Christian society but their role was destined to be limited. They faced strong opposition from the Greek Orthodox and Greek nationalists and the rise of an independent Greece in the 1820s was accompanied in some places by Orthodox attacks on Catholics as well as Greeks Though the

² Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980, 334; Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Vol. 1, London 1985, 171, 352.

³³ For a general review of Catholic-Ottoman relations, see Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge, 1983 and 2006.

⁴ Also spelt as Mik'ayel Ch'amch'yants'.

Catholic presence in the Ottoman lands grew strongly in the 19th century with the proclamation of the Tanzimat rescript of 1839, with the building of new schools and churches, this had relatively little political impact on the Empire's life.

Protestant Missionaries

The new Christian movement in Anatolia would be not Catholic or Orthodox but Protestant. The Protestant form of Christianity—it may be helpful to remind non-Christian readers—had arisen with the anti-Papal reforms of Martin Luther and John Calvin and their followers in northern Europe in the sixteenth century. In Türkiye Protestantism was essentially confined to Embassy chapels in Constantinople for the first three centuries after the Reformation.

From the 1820s onwards however new waves of Protestant missionaries began arriving from America, Britain, the Netherlands, and Germany. What had brought them? The explanation lies at least as much in the rise of the modern world economy and the technological changes which accompanied it as it does in the foreground issues of religious beliefs, aspirations, and organisation.

The expansion of the European world through trade and colonization from the fifteenth century onwards brought individual Europeans belonging to different varieties of Christianity into close contact with non-Christians across the globe from China to the heartlands of North America. Unless they were saved, these populations were in the eyes of Christian Europeans certainly doomed to go to Hell. Moreover, in much of the New World Catholic missionary activity by Spanish and Portuguese priests had been in full swing ever since the conquest of Mexico in 1520. Competition between Catholic and Protestant missionaries began in the Americas but by the early 19th century it was taking place across the globe. The explanation for this expansion would appear to be the creation of a relatively safe worldwide marine order created by the dominance of British sea-power combined with improvements in shipping technology, including steam power, which were making long distance travel possible for new groups.

American Board of Commissioners on Foreign Missions

The organization which would dominate the international missionary presence in Türkiye in the 19th century was American Board of Commissioners on Foreign Missions, a Protestant body, founded in 1810⁵. Though the ABCFM called itself “American”, under the First Amendment there is no national church or religious body in the United States and could not claim to represent the whole of American Christianity. The Board did not have any formal sectarian identity but in practice it was Congregationalist and represented the “New Divinity” a modified form of Calvinism which had emerged in the late eighteenth century. Its theology was complex but, put simply, the followers of the New Divinity stressed free will, the duty to do good and atone for sin, and they downplayed the sharp Calvinist distinction between ‘God's Elect’ who would be saved, whatever they did, and the ‘Damned’ [often identified as native peoples] who were destined for Hell whatever

⁵ For the history of the ABCFM and its relations with the Armenian national movement, especially during World War one and afterwards, see Joseph L Grabill, *Protestant diplomacy and the Near East : missionary influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press Minneapolis 1971

they did⁶. These beliefs were a substantial departure from the original attitudes of Calvinism and naturally tended to give rise to the desire to spread religion and thus to missionary activity.

If these aspects of its theology were a striking deviation from previous Calvinist tradition, the New Divinity's organizational tenets remained firmly in line with earlier Calvinist teaching. The essence of Congregationalism was rejection of all churches with bishops and formal religious hierarchies including the American Episcopalian or Anglican Church which was a far bigger body than they were. But worldwide cooperation with other Calvinist churches was seen as important. Consequently, the ABCFM actively cooperated with other Calvinist missionary groups from Scotland, Germany, Netherlands, and Denmark whose theology and structure were more or less the same as theirs. Interestingly in view of the later cooperation between British and American missionaries and politicians, even in its first decade the movement was also in contact with the Evangelical Movement in Britain and apparently stressed cooperation between British and Americans⁷.

The first missionary work of the ABCFM came two years later in 1812 inside North America preaching to the Cherokee Native Americans in Tennessee. Protestant churches had been making attempts to convert Native Americans since the 17th century. Conversion was not the overt goal of this work: the Board's reports define the object of its mission work as "'to devise, adopt, and prosecute, ways and means for propagating the gospel among those, who are destitute of the knowledge of Christianity.'" This meant in essence distributing Bibles and encouraging study of them.

The next step was to send missionaries to other continents, starting with India in 1812. The missionaries' impulse to work so far from their native land did not come at the behest of the U.S. government which seems neither to have anticipated nor welcomed the consequences of this development. Like later lobbies in American politics, the missionaries would eventually bend U.S. foreign policy and public opinion to their will. As already suggested, the most obvious explanation of the ABCFM's expansion overseas was a consequence of the growth of international trade and the related advances in sea transport after the end of the Napoleonic wars.

For the first time, missionaries such as those of the ABCFM were able to go out and "teach all nations" in a way they could never previously have dreamed of doing. The Ottoman Empire, close to Europe but not under a European colonial power, would be one of their chief destinations.

Missionaries in the Ottoman Empire

It was in 1812 the ABCFM designed a possible mission to "the Ancient Christian Churches" of the Ottoman Empire and Arab, Persian, and Turkish Muslims. Its interest was initially in Syria and Lebanon (then outside the direct rule of the Ottoman government). By the 1830s American missionaries had by been active there for over a decade.⁸ They had also conducted surveys of the other lands of the Ottoman Empire to help identify where they might work. Their base—and the the

⁶ For this aspect of the ABCFM, see David W. Kling, *The New Divinity and the Origins of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Church History, Vol. 72, No. 4 (Dec., 2003), pp. 791-819.

⁷⁷ Kling, 797-8.

⁸ For an account of why the missionaries switched away from Syria and of their first operations in what is now Türkiye, see William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, ed. Edward D.G. Prime, New York 1876, 99-104.

initial site of their printing operations—was on British territory in Malta where the Protestant civil power could be counted on to support them.

These journeys were the prelude to the visit to eastern Türkiye of Eli Smith and Dwight Simpson in 1830-1. It was the culmination of a decade of arduous exploration by the missionaries. Türkiye's Aegean seaboard had been explored by Fisk and Parsons in 1820. Fisk went on to explore Egypt, Palestine, and Syria between 1821 and 1827. In 1827 Grindley went across Anatolia from Izmir to Cappadocia. The following year saw surveys in the Peloponnese, the islands of the Adriatic and the Aegean, and what is now Libya and Tunisia. Then came the crucial 16 month-long survey of the Eastern Ottoman Empire, the Russian Caucasus, and Iran made by Eli Smith in 1830 and the first half 1831 and that was to the Armenians, It was however the Armenians who struck their eye. The ABCFM noted “No direct intercourse had been opened by any Protestant missionaries with the Armenian Church; and the country itself...has almost disappeared from geography.” But the Armenians had already been spotted by the American missionaries on the Aegean seaboard as “promising fields for missionary culture⁹.” The Prudential Committee of the ABCFM issued instructions and authorized finance for the the journey on 19 January 1830 and six weeks later Smith and his companions.

The targets for their proselytism listed at the outset of ‘Missionary Researches in Armenia’ were not just Ottoman Christians but also “Turks, Turkmans, Kurds, and Persians.” But oriental Christians were first in line for their attention. The missionaries saw the continuing adherence to Christianity of the eastern Anatolian Armenians as “an indication of God’s intention ere long to restore its spirit” i.e., to introduce Calvinist practices.¹⁰

How had the missionaries learnt about the Armenians? Direct observation in the 1820s in Izmir and other Ottoman cities played a part. One of the first accounts of the Armenians for readers in Anglo-Saxon Protestant churches was written in the mid -1820s by Robert Walsh, an Anglican cleric who had served as Anglican chaplain at the British Embassy in Constantinople. His account, entitled “Some Account of the Armenian Christians at Constantinople”, was published in an Evangelical volume in 1827¹¹. Walsh’s account, hostile to Turks and also, in some degree to both Greeks and Armenians, surveys a much wider historical and geographic area than its title suggests. He estimated that there were about 1.3 mn Armenians in the world, of whom a million were in eastern Anatolia and the Caucasus, while 200,000 were in Constantinople. These figures ignore the Armenian presence in western and central Anatolia and no source is given for them.

Walsh’s account, written after the Greek War of Independence had got under way, is already alive to their potential political importance as the concluding sentences of the article demonstrate. The Armenians “are now seldom heard of out of Asia, and their existence is hardly recognized as a Christian people. They are still, however, numerous and respectable; and as their number is daily increasing, they may yet form the nucleus of Christianity in the East, when the unfortunate Greeks have been all exterminated.”¹²

⁹ Eli Smith and H.G.O Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, London, 184 Preface lxii

¹⁰ Smith and Dwight, op.cit. xiv.

¹¹ Robert Walsh, Some Account of the Armenian Christians at Constantinople in Samuel Carter Hall, *The Amulet or Christian and Literary Remembrancer*, Londo 1827, 34-62.

¹² Robert Wright, op.cit. 62.

Goodell arrives in Istanbul 1831

Walsh's views about the strategic role which the Armenians might some days were probably in the mind of William Goodell, the first missionary from the ABCFM's biographer during his first visit to Istanbul in the summer of 1831. His biographer writes: "The special object of his mission was to reach the Armenian population of the city, -- an intelligent, enterprising and wealthy part of the people, which might be expected to exert a powerful influence for good throughout the Turkish empire, when once they should embrace the truth as it is in Jesus."¹³

The Armenians and Nestorians were attractive to the American missionaries precisely because they were in a dependent position within a relatively weak state, a state which also happened to be non-Christian but might conceivably welcome the missionaries as allies against difficult local situations. If the Armenians had possessed a state of their own, with a national church, they would have been much less promising. It is noteworthy that in independent countries such as Greece, where "ancient Christians" did possess their own state, international Protestantism found it hard to put down roots.

There were some western missionary operations in Greece around this time.¹⁴ An Anglican, Dr John Henry Hill, was active in Athens in the first half of the 19th century with a school of 500 pupils in his school in Athens during the 1830s and 1840s, a much larger number than the ABCFM had in Türkiye and he is affectionately remembered in Greece today. But there were factors which averted possible confrontation. The Anglican Church is recognized by the Greek Orthodox Church and Dr Hill did not attempt to create a breakaway Greek branch of the Church of England.

Russia, the most powerful Orthodox country, was even less responsive to American Protestant missionary work—as it still is today—and activities there, despite some early efforts in southern Russia and the Caucasus quickly faded out.

No proselytisation?

If the isolated nature of the Armenians made them interesting for the ABCFM, a second reason for interest in these "ancient" churches was that in Protestant missionary eyes, the Armenian Church with its ceremonies and hierarchy of bishops had obvious resemblances to the Catholic Church which they detested. It was therefore ripe not so much for conversion as for Protestantisation. "...The ecclesiastical history of Armenia is so exclusively made up intrigues, and broils, and barefaced corruption of ambitious ecclesiastics, that I shall not be blamed for leaving it untold," Smith wrote.¹⁵ Smith and Dwight believed that their work in dealing with Oriental Christians such as Armenians and Nestorians would consist of mimicking the work of the Protestant Reformers such as Martin Luther and particularly John Calvin in the West and inducing the churches of the East to shed their medieval baggage. Their intention was not to create new churches alongside the existing ones, but to get the Armenians and other Christians to make for themselves the sort of changes which had happened during the Protestant reformation in Europe. True religion would consist of making the Gospels freely available for reading by all members of

¹³ Goodell, *Forty Years*, 112.

¹⁴ Theodore Saloutos, *American Missionaries in Greece: 1820-1869*, *Church History*, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1955), 152-174. The Board explored mission prospects in Greece during the 1820s and 1830s.

¹⁵ Smith and Dwight 41.

the church, destroying the hierarchy of the church and abolishing patriarchs and bishops, and getting rid of superstitious practices such as vestments, the sign of the cross, veneration of the Virgin Mary and the like.

This approach, though doubtless innocently intended, had two advantages. First it took several years for the American missionaries' intended converts during their first decade or so in Anatolia, to become fully aware of the direction in which they were being steered. Second the missionaries could state to the Turkish authorities, as they often did in the 1830s, that in their work in the Ottoman Empire, they were not engaged in proselytism. Most other kinds of Christian missionary were not able to do this.

Nevertheless, the Congregationalists were not without guile as the Instructions given the ABCFM missionaries about to work in Türkiye show:

“You are not sent among those churches to proselyte. Let the Armenian remain an Armenian if he will, —and the Greek, a Greek: and the Nestorian, a Nestorian; and the oriental, an oriental. Modes of government, both civil and ecclesiastical, are doubtless important: bur they are not the great thing. We cannot afford to spend much of our time, strength, and money upon them, while so great a work lies before us, as the conversion of the world. It may also be said of the rites and ceremonies of those sects, that they are mere out-works, which it is not necessary to remove, before you come to the citadel: and an assault upon them will awaken mote alarm—more fierce hostility—more general and decided opposition, than upon the citadel itself. Direct your whole force to the principal post, and when that is taken, the others will fall at once. It is not the rites, ceremonies and superstitions of these people, that you, a foreigner and stranger, can attack to the best advantage: and these will be corrected, as a thing of course, when your main work is accomplished.”

It was not only the Armenian Patriarchal authorities, and later the Ottoman government, but also other missionaries who came to find this approach deeply insincere. In 1862, an Anglican observer of the missionaries wrote bitterly:

“...For a time, caution restrained the American agents. They offered only secular education, the use of books, medical treatment, and other harmless boons, when they thought their position assured, they assumed their real character, and boasted, as we have seen, of the very operations which their nominal instructions forbade them to attempt. They even claimed to have the field all to themselves, and warmly resented the intrusion of other Protestant sects, and especially of Anglicans.¹⁶”

Operations in Constantinople in the 1830s

William Goodell arrived in the Ottoman capital in June 1831 and one of his first ports of call was the Armenian Patriarch Garabet III to whom he outlined his plans to establish a school and obtained a promise of support. Eli Smith tells us sardonically that the patriarch “received him with

¹⁶ T. W. M. Marshall, *Christian Missions: their agents, their method, and their results*; London and Brussels, 1862, 566.

true oriental politeness” and that there was little meaning in either the patriarch’s promise of support or his claims to love Goodell dearly.¹⁷

More or less exactly a year later, Eli Smith and his family also arrived to live and work in the Ottoman capital. By the end of the the missionaries were attempting to relocate their printing press from Malta to Izmir but facing strong Catholic and Apostolic Armenian opposition. In the capital, the missionaries had collected around 400 pupils, of whom about 30 were working at high school level, by 1835. They were still in regular contact with the Armenian clergy, but relations were strained though Stepanos II who succeeded Garabet III as patriarch from 1831 to 1839 was well-disposed towards the Americans. The Catholic Armenian patriarch was more hostile and in July 1836 ordered his congregation not to buy any bibles or religious literature from Americans or British. Some of the Armenian clergy were initially friendly to the missionaries, such as Bishop Matteos of Bursa, only to become their firm enemies as they began to understand the implications of the Americans’ teaching. As patriarch in the 1840s, Matteos would be one of the American missionaries’ most dangerous enemies.

About six months after the ban on buying bibles, at the beginning of 1837, the patriarchal clergy launched a campaign to get the missionaries’ high school shut down, but backers for the high school emerged from within an Armenian banker or financier, who made possible the creation of a new school with 600 scholars as opposed to the original 40. The missionaries seemed to enjoy growing support in the Armenian Gregorian millet and in early 1838, a church in Ortaköy was stripped of most of its icons (or as the missionaries called them ‘pictures’.) This was a major step towards Protestantisation but not all the patriarchal clergy seem to have disapproved: the Patriarch Stepanos himself was said to have remarked that the ‘superstitions’ would probably not last another ten years.¹⁸ There were reports that some Armenian priests had formally accepted the Protestant doctrines. But around this time, the new high school at Hasköy had to be closed apparently because its financial support had been withdrawn.

Though the missionaries wrote lengthy books, memoirs, letters, and tracts about their work and the difficulties they encountered, they do not give us much information about who it was among the Armenians that were attracted to their preaching, it seems fairly clear that craftsmen and the poor made up their following. The enemies of the missionaries are described as ‘magnates’ i.e. *amiras* while individuals mentioned consistently have humble occupations such as watch-maker. Smith makes it clear that the Armenians Protestant congregations were too poor to be able to manage without a subsidy from the ABCFM, even though this went against the Board’s principles. “The members of the evangelical churches in Türkiye are generally poor,” wrote Smith attributing this to their conflicts with the Patriarchate.¹⁹

The strong arm of the Sultan: the 1839 missionary crisis

The collapse of the high school was a sign that anti-missionary groups were now in the ascendant in among the Armenians of Istanbul. By the beginning of 1839, according to Eli Smith, bankers

¹⁷ Smith, *Christianity Revived*, 21.

¹⁸ Smith, *Christianity Revived*, 61-2.

¹⁹ For the role of the *amiras* and their relationship with the Patriarchate in the 19th century, see Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, 50; Hagop Levon Barsoumian, "The Armenian Amira Class of Istanbul" (Ph.D. diss, Columbia Univ., 1980.) On the poverty of Armenian converts, Smith, *Christianity*, 318.

(who seem to have been sympathetically inclined to the Americans) were no longer dominant in the Armenian community. According to the missionaries, the dominant individuals were now Armenian architects and artisans working directly for the Sultan and enjoying direct access to court officials. This was an advantage which the missionaries' enemies quickly seized. The patriarch Stepanos was deposed on March 24. "The expulsion of Protestantism was an object which lay near their hearts, and they now resolved to make use of the strong arm of the Sultan to effect it. Accusations were presented against the Evangelical brethren, though the precise form of them is not known." But as Dwight observes, it had clearly been alleged that the missionaries were "being rebellious" against both the Patriarchate and the Sultan himself²⁰.

Behind these Ottoman opponents of the missionaries there was an external one of whom, being no doubt political innocents, they failed to take sufficient note. This was Russia, then at the zenith of its influence in 19th century Türkiye. Boutineff, the Russian Ambassador, was according to Leon Arpee 'an inflexible enemy of the American Board in Türkiye.' Boutineff warned the missionaries that his master the Tsar would not permit Protestantism to spread in Türkiye. The ambassador seems to have been an active opponent of the movement on the ground. Cyrus Hamlin, the future founder of Robert College who had arrived in Türkiye at the beginning of the year wrote that Boutineff was responsible for the persecution of several Armenians²¹.

A much more serious crackdown against the missionary movement followed with arrests and detentions (apparently in the Armenian patriarchal prison) during the spring of the year. The process began on 19 February with the arrest and imprisonment of Ohannes der Sahagyan, principal of the Hasköy School. He was accused of sorcery and turning paper into gold. On March 14 a pro-missionary priest from the school was also arrested. Commodore Porter, the American Minister, was informed by the Sublime Porte "that the government could no longer be answerable for the safety of the American missionaries, and they must at once retire from the country. The astounding reply of the commodore was that he had no official duties in regard to missionaries, but he would inform the gentlemen concerned, who would act for themselves."

First appeal for British support

Lacking American diplomatic support, four of the missionaries-- William Goodell, William G. Schaffer, Henry Holmes, and Cyrus Hamlin--then turned for support to Viscount Ponsonby, the British ambassador, writing him an eight-page letter of complaint is not mentioned in their own writing, but which survives today in the Ponsonby archive in Durham University library. "Persons distinguished for their moral character have been seized, imprisoned, and exiled, and no opportunity afforded them to answer or defend themselves," wrote the authors. Those affected by the high-handed actions of the Armenian ecclesiastical authorities were "bishops, some priests, some teachers, and all persons engaged in lawful and useful callings...even natural foreign protection has not been entirely respected," they wrote.

²⁰ H.G.Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation of the Armenian Church*, London 1854, 86. Christianity Revived in the East, 72.

²¹ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: a history of the Armenian Church 1820-1860*, Chicago, 1909, 103. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston, 84-89, 1893,

“The exile of these respective individuals could not be brought about without the aid of the civil arm. The cooperation of the Sublime Porte was at last obtained by representing that these individuals had become opposed to the Church through the proselytizing labors of American Missionaries. What other charges were brought against them or against ourselves we know not; but we deem it due to our Ministerial character to vindicate it from false imputations, and we hope by showing the falsity of the charge of Proselytism brought against us at the Sublime Porte, to prove the innocence of the opposed and to procure for them at least the mead of sympathy. We declare therefore most solemnly that the charge of Proselytism as brought against the Missionaries of the American Foreign Mission Society in this place is completely false.”²²

In denying that they were engaged in proselytism, the missionaries were, as already noticed above, being economical with the truth, for, whatever their instructions stated about the ancient churches, they had certainly come to the Near East to make converts. In their travel book, Eli Smith and H.G. Dwight had even discussed the distant prospect of winning Muslim converts to their faith someday.²³

As we shall see, in the next two decades, Ponsonby’s successor, Stratford Canning, would prove himself an energetic ally of the missionaries and the Protestant cause in Türkiye. But Ponsonby, who could on occasion be an active supporter of minorities, protecting the Jews on the Aegean Islands against the ‘Blood Libel’ for example, did not give the missionaries the support they were hoping for. Hamlin later wrote bitterly. “Lord Ponsonby, unlike his successor Sir Stratford Canning, although a Protestant, had a supercilious contempt for all missionaries. When we appealed to him on behalf of some exiled Armenians, he replied to us in a style which no gentleman and no true diplomat would ever use.”²⁴ The missionaries were thus left without protection. To try and size up the threat from Mahmut II, Hamlin went to a mosque on the Anatolian side of the Bosphorus to watch the Sultan as he attended the Friday *Selamlık* prayers. “His eagle eye seemed to soar above the approach of death, but it was plain to every beholder that this was the last pageant of prayer for the dying caliph, and so it proved.”

Why does the failure of the British and American envoys to come to the help of the missionaries in Istanbul in the early summer of 1839 contrast so strikingly with the role of their successors which would grow steadily in the later 19th century? The answer is simply that missionaries and minorities did not yet exist as international issues. Porter and Ponsonby belonged to a generation for whom trade, and military and naval matters were the prime concerns of diplomats. Missionaries and their work must have seemed an unimportant distraction. There were indeed more pressing concerns for them: in the summer of 1839 the empire was on the brink of defeat and possible collapse. The problems of the ABCFM missionaries seem to have been ignored by the press and not an issue for politicians or public opinion. Had *The Times*, which covered events in Türkiye in considerable detail that year, covered the threat to the missionaries and questions been asked in Congress and at Westminster, Porter and Ponsonby would not have been able to

²² Smith and Dwight; Ponsonby Papers, Durham, GRE/E.25/1 6 May 1839. For Goodell’s own account of this episode: *Forty Years*, 229-38.

²³ Smith and Dwight, *Missionary Researches*, 341,

²⁴ Hamlin, *My Life*, 97-8.

brush the issue aside. But the missionaries had yet to discover that they had the power to mobilize opinion and governments in the Anglo-Saxon world.

Death of Mahmut II

Their troubles were still continuing during June when military catastrophe for the Ottomans came to the aid of the missionaries. “God himself interposed and by a series of striking providences arrested the persecution,” Goodell wrote. On 24 June, Mahmut II’s armies were annihilated at the Battle of Nizip by the forces of the Vali of Egypt, Mohammed Ali. The Sultan himself was fatally ill and no one dared to hasten his end by telling him the bad news. He was proclaimed dead on 1 July and the news of the defeat was then learnt by the missionaries.

A few days after the Sultan’s death, Goodell wrote in his diary “The old Sultan is sincerely lamented by many, especially the Christians. Many of the Christians wept as indeed they had good reason to, for all his measures were for their good. But he will be soon forgotten.”²⁵

This judgment was wrong. Though he had not lived to see the process advance very far, Mahmut II had wrenched the empire into a new western-oriented orbit. Four months later, his sixteen year old son, promulgated the *Hattı Şerif of Gülhane*, the Rescript of the Rose Chamber, the first ever constitutional guarantee in the empire’s history, in front of an audience of Muslims, Ottoman Christians and Jews, and foreign ambassadors. Though religious freedoms were not specifically referred to in the 1839 rescript, conditions for the non-Muslims in the empire grew more relaxed and in Anatolia, the Protestant presence began to grow. These developments were a logical progression from the policies of Mahmut II, who late in his life declared that henceforth he would recognize the Muslims only in the Mosque, Christians in the Church, and Jews in the Synagogue.²⁶ This view, the earliest form of Turkish secularism, was a necessary response to the goal of building a multi-ethnic society constructed along equal lines, that could survive in the international environment in which the Empire now found itself. Mahmut II had in any case been generally popular with westerners, perhaps particularly with Britons and Americans²⁷. The troubles of the missionaries were attributed by them mainly to the Gregorian clergy: since but for his permission they would not have been in Türkiye.

Missionaries and Armenians in the 1840s

The accession of Abdulmecit and the political ascendancy of the pro-British Koca Mustafa Reşit Pasha meant that the difficulties of the ABCFM missionaries subsided. Stepanos was briefly restored to the patriarchate in November 1840. During that year the Board sold more than \$300 worth of books in Constantinople and a boarding school of Armenia boys was opened at Bebek by Hamlin despite protests from local Greek and Armenian priests²⁸. One of their main objections – revealing since it shows the impact the missionaries had on daily life—was that they were encouraging Christians not to observe fast days. (The Armenian priest was said by Dwight to have changed his mind later and sent his son to the school.) Western travellers in the Ottoman empire

²⁵ Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, New York, 1876, 238; but see also Dwight, *Christianity Revived*, 78 which accuses the Sultan of involvement in the crackdown on Protestants.

²⁶ Édouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, Paris 1882, 33.

²⁷ See for example, James de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York 1833, 154-5.

²⁸ Dwight, *Christianity in Turkey*, 113-4.

at this date seem to have found Christian fasts if anything more onerous than Muslim ones. The Board continued to expand its activities outside the capital, notably at Bursa, Adapazarı, and Trabzon despite strong opposition from some of the Christian clergy. But it is clear from Dwight's own account that the situation was not totally polarized. The missionaries were increasingly alienated from the Patriarchate and senior bishops, but they continued to have some favourable contacts with sections of the Armenian clergy and episcopate and that the steadily expanding volume of bibles, tracts, and other books in Turkish and Armenian reached a growing number of readers. A year later, in the spring of 1842 one of the missionaries wrote that prospects for the mission had never been as good as they now were.

The 1843 Apostasy Execution

During the early 1840s it was not only the traditionalist Armenian clergy who were uneasy at the conversions. The Muslim clergy, whose traditional attitudes towards non-believers persisted unchanged until the Crimean War, were also uneasy. The ascendancy of Mustafa Reşit Pasha and supporters of westernizing reforms had lasted for little more than a year after the proclamation of the Tanzimat Rescript. After falling from office in March 1821, Mustafa Reşit did not return as Minister of Foreign Affairs until December 1845. He over three years in Paris as ambassador out of favour. During the years until his return opponents of change held the upper hand at court and in government. But their attempts to turn the clock back to a stricter Islamic social order had the unintended effect of drawing in strong Western diplomatic intervention in the internal affairs of the Ottoman Empire and increasing the overtly Christian nature of the Western diplomatic presence.

In the summer 1843, some of the Ulema found an opportunity to make their views on conversion clear. Early in 1842 Yahya oğlu Arekim (or Ovaghim), an Istanbul Armenian in the Topkapı district of the capital, converted to Islam converted to Islam, according to contemporary accounts²⁹, while drunk and in police custody rather than suffer 500 lashes. He had then fled to Syra (Syros) but returned after a year, been recognized, and arrested. He refused, even when an executioner showed him a sword, to return to Islam and was then clumsily beheaded, (the executioner fainted after carrying out the sentence), and his body and head were left in the fish market for three days before being thrown into the sea³⁰.

The death of Arekim was followed by attempts at retribution from the European Powers. After approaches from the relatives of the Armenian, the British Ambassador, Stratford Canning, and the French ambassador, Baron Bourqueney, made strong demarches to the Porte signed by the ambassadors of five countries.³¹ The ambassadors cited 60 passages from the Koran to argue that apostasy should not be punished with death. This argument was ineffective³². Three months after the first execution, a second took place in Bursa. These events were again widely reported in the European press. Most of the diplomatic corps seem to have been resigned to defeat over the matter, by Canning refused to give up. He knew how to mobilize public opinion in his home

²⁹ The Times, Wednesday, Sep 20, 1843; Stanley Lane-Poole, *Life of Stratford Canning* Vol. 1, 89-97.

³⁰ *The Times*, Wednesday September 20, 1843. For an ABCFM account of the death of Arekin, Dwight, *Christianity in Turkey*, 157-62

³¹ *The Times*, Friday November 10, 1843; Saturday November 25, 1843.

³² Stanley Lane-Poole, *The Life of Stratford Canning*, ii, 92-94.

country and the matter was brought to the attention of Parliament—the first of many such discussions at Westminster during the next eight years. The following year, 1844, a long parliamentary paper on the issue was published in Britain³³. By the end of that year Canning had managed to obtain the agreement of Abdülmecit that there would be no more executions. The British ambassador was so overcome with happiness that he begged the Sultan to allow him to kiss his hand³⁴. Abdülmecit had given on 22 March 1844 “his royal word that henceforth neither should Christianity be insulted in his royal dominions, nor should Christians be in any way persecuted for their religion.”³⁵ The wording represents a compromise, sidestepping the fact that apostasy from Islam is inescapably a capital crime according to Sheri’a law. Because of this awkwardness, the right to conversion from Islam to other religions would not be formally recognized in Turkey until the Hattı Hümayun of February 1856 was promulgated. But the missionaries understood that the right of Christians to convert to different denominations had been established.

The incident was something of a turning point in the relationship between the western powers and Türkiye in the 19th century and overshadowed other current issues that year, the chief of them being the need to stabilize the Ottoman currency. Outside Türkiye the execution was interpreted as a bid by the conservatives in the Imperial Council to reduce the power of Mustafa Reşit Pasha and the reform party though it was noted that the Şeyhülislam was among those opposed to the execution.³⁶ Nonetheless the question was tied up with that of the Empire’s political independence since both Russia and France were currently trying to expand the protection, they already exercised over Ottoman Orthodox and Catholic Christians respectively. Their underlying aim was doubtless to increase their power over the Ottoman lands, but they had some striking pretexts to draw on.

Another area affected by complaints of persecution was the Vilayet of Mosul, where the city contained large numbers of Oriental Christians not members of the Orthodox Church, while Bedirhan bey, the Kurdish tribal chieftain in Cizre, was launching an attack on the Nestorians of northern Iraq around the very date that the unfortunate Arekim was being executed in Istanbul. Bedirhan at this date seems to have had very traditional attitudes towards Christians and had not taken into account the international dimensions of what he was doing³⁷. American missionaries had already made contact with the Nestorian tribes, and they swiftly drew their situation to the attention of the American and British governments, these reinforced the complaints of the Nestorian Patriarch who had refuge in the British Vice-Consulate in Mosul., after several of his family were killed. The result was international publicity and diplomatic protests, and the Porte was eventually obliged to send out an expeditionary force under Osman Pasha which captured Bedirhan near Erüh in the summer of 1847 and sent him into exile for the next fifteen years. But the mission to the Nestorians had ended three years earlier. But in one way it did plant the seed for the much

³³ FO 352/33B *Extracts from correspondence dated 1843-4 relating to executions in Turkey for Apostacy from Islam*. Parliamentary Papers, 1844, No 51. Sir Culling Eardley, *Christianity in Turkey, Correspondence of the Governments of Christendom relating to executions in Turkey for Apostacy from Islam, London 1855*.

³⁴ Lane-Poole, *Life*, ii. 96.

³⁵ *Ibid* 98.

³⁶ *Times* Wednesday, 20 September 1843.

³⁷ On Bedirhan bey, his Cretan exile and the change in his attitudes which it seems to have produced see, David Barchard, Bedirhan Bey in Crete, in *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır* ed. Bahaeddin Yediyıldız and Kerstin Tomenendahl, Ankara 2008, 243-51.

more important American missionary activity in Anatolia in the second half of the century. After the ruin of the Nestorians, members had travelled north to Gaziantep (Aintab), the town which by end of the decade had become the first mission of the ABCFM in south-eastern Anatolia and the base for future missionary operations in southern Türkiye.³⁸

Towards a separate ‘millet’ for the Protestants

Throughout the 1840s the confrontation between the new Armenian Protestants and their American pastors on one side and the patriarchate continued. The missionaries were a foreign implant in a body which was determined to reject them rather than allow them to take it over. They themselves doubtless saw the Armenian church hierarchy as agents of the devil, just as the high clergy of the pre-Reformation Church in Europe had been to the first Protestant reformers. Nonetheless they were now entrenched in the Turkish landscape.

Charles MacFarlane, a Scottish writer who had visited Türkiye in 1827-8 and returned two decades later wrote that

“the gross, sordid intolerant Armenians: were “for ever at the elbows of the Pashas and exercising so direct an influence on the Porte, (to) lose no opportunity of thwarting the Greeks. ...the American missionaries had made a good many converts. I ought to add that they have done a vast deal of good in the country, in the way of moral and domestic training. These converts were cruelly persecuted by their brethren, whose coarse, unspiritual, and grossly idolatrous church they had abandoned.”³⁹

Though they appeared to be beleaguered and highly vulnerable, during these years the community being created by the Americans would move by stages first towards greater freedom and finally to full independence as a separate Ottoman ‘millet’ or recognized religious community alongside their persecutors. The Tanzimat rescript was followed by a pledge from the Sultan banning in religious persecution. In 1846 this was specifically applied to the Ottoman Armenian Protestants. A year later they had become a separate religious community, and in 1850 they became a separate though tiny *millet*.⁴⁰ This progression looks in retrospect inevitable and natural, but it was almost certainly the product of a combination of accidental events of which Türkiye’s growing dependence on Britain for protection against Russia and the personality of the British Ambassador, Sir Stratford Canning, are the most important. It may not be going too far to suggest that without Stratford and the implicit Anglo-Saxon solidarity of Evangelical Protestantism, the ABCFM movement would certainly not have grown in Ottoman Anatolia in the way that it did and possibly it would not have been able to put down roots in eastern Anatolia.

In that case, the situation in Ottoman eastern Anatolia would have played out very differently. Perhaps the Ottoman Armenians would have relied more heavily on Russian intervention. The involvement of western public opinion and governments would have been more limited. Those who find such a scenario implausible need only consider the fate of the nationalities, particularly the Circassians, living on the north of the Black Sea and in the Caucasus who suffered

³⁸ *Church Missionary Intelligencer*, 1850, 210.

³⁹ Charles MacFarlane, *Kismet or the Doom of Turkey*, London 1853, 222.

⁴⁰ *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 1851, 20-1. (Some of the dating given in this report is inexact but fairly represents the sequence of events.)

a catastrophe which the western world has not comprehended to this day, and which has generated the minimum of human rights attention. But the Circassians and their neighbours of course were Muslim⁴¹.

In 1846, when Mustafa Reşit had been back in government for about a year, the Sultan made a speech declaring “that difference in religion is a matter that concerns only the consciences of men and has nothing to do with their civil position.” This meant in practice that Ottoman Armenians now had the right to secede from their church and form a Protestant congregation if they chose to do so. As a result, Protestant By the mid-1840s, the ABCFM had just under a thousand pupils in what is now Türkiye. The distinction between the forms of worship of the traditional Ottoman Armenian church and those of the missionary were now much clearer than a decade earlier. The missionaries had conduct prayers and services in Armenian and Turkish since their arrival in Istanbul. They had also recruited Armenian priests and other assistants. But it was not until 1846 that the first Evangelical church was opened in Istanbul under an Armenian cleric. Congregations were also officially set up also in Constantinople, Nicomedia, Adapazarı, and Trebizond.⁴²

This move followed the Patriarch Matteos’s formal excommunication, anathematizing, and attempted arrest of Vertanes, an Armenian Protestant priest on 25 January that year. This was accompanied by a patriarchal letter read out in every church ordering all Armenians to expel any Protestants in their household and family and for all Protestants to recant their errors and reconcile themselves to the Patriarchate.⁴³ This procedure was also carried out in Izmir, Izmit, Adapazarı, Trabzon, and Erzurum.

Excommunicated

On June 21, 1846, the patriarch issued a Bull (a formal statement) of Excommunication throughout the Ottoman Empire against all the Protestant converts. Until that point the missionaries seem to have hoped that perhaps they could persuade the historic Armenian Church to shed its Episcopal structure and adopt Protestant beliefs and organization, just as had happened in western Europe in the 16th century Reformation. Excommunication meant that the converts were now cut off from their original church and had, with the missionaries, to set up their own churches.

The first was set up in Istanbul ten days later, and others swiftly followed in Izmit, Adapazarı, and Trabzon where the ABFM had long been established and had meeting rooms and reading rooms.⁴⁴ But as Lybyer pointed out this still left the new congregations under great disabilities. As

⁴¹ On the expropriation of the Circassians and Abkhazians, see Justin McCarthy, *Death and Exile*, Princeton, 1995, 34-39.

⁴² *Church Missionary Intelligencer*, 1850, 208. For the conversion issue in the Ottoman Empire in the 1840s and 50s, see Selim Deringil, "There Is No Compulsion in Religion": On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856 in *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 42, No. 3. (Jul., 2000), pp. 547-575. The conversion issue in Crete is discussed in David Barchard, 'Veli Pasha and Consul Ongley: A Diplomatic Relationship that Got Too Close' in Sinan Kunalalp, ed. "A Bridge Between Cultures", Isis Press Istanbul, 2007.

⁴³ Dwight, *Christianity in Turkey*, 215-34; Text of the anathema against Vertanes 323.

⁴⁴ Dwight, *Christianity in Turkey*, 135.

Lybyer noted “This procedure under the Turkish system left them outlawed, without the rights of marriage, burial, inheritance, or even business activities.”⁴⁵

Dwight’s account makes it clear that the Protestants were not simply suffering legal sanctions. During March 1846 from Istanbul to Erzurum, there were attacks on individuals and their shops and homes. Books and tracts were seized from shops and torn up. Some luckless individuals were imprisoned, and others given the bastinado by the patriarchal officials.

Stepanos, the former patriarch who was now bishop of Izmit (Nicomedia), now sided not with the missionaries but with his own church, being transformed in Dwight’s words ‘into a furious persecutor.’ Things were worst for the converts in Adapazarı where there was no incumbent foreign missionary to protect them: the American missionaries were learning in this conflict with the Armenian clergy something that they would apply during altogether different tensions in later decades. They could become effective protectors of their convert communities. However, they noted to their disgust, that a visiting American Episcopal missionary bishop, Horatio Southworth, took the side of the patriarchate and even regarded the excommunication sentence as just.⁴⁶

At this point the Protestant Armenians had recourse to the Ottoman civil authorities in the form of a letter to Mustafa Reşit Pasha begging that his Excellency would “order the Patriarch to withdraw his oppressive hand.” Mustafa Reşit’s fortunes were in the ascendant in the summer of 1846: he was already foreign minister and was about to become Grand Vizier for the first time. But he was unable to be of assistance to a foreign missionary community. “The Petition was treated with respect; but, owing to the influence of some of the Armenian magnates, it procured no relief.”⁴⁷

This was another step towards internationalizing the problem. If the Ottoman government could not deliver the protection for the Protestant Armenians, the next logical step was for the missionaries and their followers to turn to the international community. Harassment of the Protestants was still continuing: three watchmakers were thrown into prison by Turkish officials after representations from the patriarchate suggesting that they were trading without licenses. The Patriarch was reputed to have asked permission from the Ottoman authorities to banish nine prominent individuals. How were the missionaries and their protégés to defend themselves? As with subsequent human rights seekers in Türkiye they decided to turn to the international community via the embassies of the capital.

They were learning from the route taken by Stratford Canning over the execution for apostasy in August 1843. The Armenians who were being oppressed by the patriarchate wrote to the ministers of England, Prussia, and the United States, asking them to use their good offices for their release from prison and the guarantee of their civil rights.⁴⁸ This approach initially failed but the missionaries persisted. They pointed out that three years earlier the Sultan had given a clear guarantee that from now on there should be no persecution for religious opinions in Türkiye.

⁴⁵ Albert Lybyer, *America's Missionary Record in Turkey*, Current History (New York), 19:5,1924: Feb. p.807-8; Lane – Poole, *Life*, ii, 100.

⁴⁶ Dwight, *Christianity*, 242-259.

⁴⁷ Dwight, *Christianity in Turkey*, 234-5.

⁴⁸ Ibid 235.

The result was that Reşit Pasha summoned the patriarch and told him to cease his harassment of the Protestant and ordered the immediate release of the prisoners.

Stratford had been campaigning so strongly for Christian rights in Türkiye since 1843 that he had had to answer some searching questions from London about whether or not his activities in protecting Ottoman Christians had not exceeded his instructions. He was, as he himself noted, forbidden by his Ministry ‘to stand forth as the avowed protector of the Christians....and to avoid being considered as the organ through which complaints of hardships on persecution should be conveyed to the knowledge of the Porte.’ His reply was that in urging the Ottoman authorities to root out torture and ill-treatment he was serving “the evident interests of the Porte.” Stratford believed that by encouraging religious and social equality between the different religious and national groups in the Ottoman Empire, he was helping the process of stimulating Türkiye into becoming a modern state based on the Western principles of ‘liberty, toleration, and good government.’⁴⁹

Now that the missionaries and their followers had been institutionally disconnected from the Apostolic or Gregorian Armenian Church, a new legal status had to be granted. On 15 November 1847, Mustafa Reşit Pasha published a Vizierial letter to the *Defterdar* or Comptroller of City Revenues in Istanbul, which recognized that the Protestants formed a separate community and that their taxes and birth and death registers should be maintained separately, and that the Gregorian patriarch and his clergy should be prevented from interfering in their affairs. But his letter was apparently not circulated outside the capital.

Three years later, in November 1850, Canning succeeded in getting the terms contained in the Grand Vizier’s letter, and especially those passages emphasizing protection, restated even more powerfully in a charter from Abdülmecit which the Sultan signed and to which he added instructions written in his own hand. More importantly perhaps, it was promulgated throughout the country. This charter made the Ottoman Protestant Armenians into a recognized self-administering community or *millet*.⁵⁰ Since they had not bishop, the Protestants were to elect an ‘agent’ would act as their organizer in dealings with Ottoman officialdom. The new *millet* was miniscule compared to the larger Christian communities, but its members were now completely self-administering.

The victory of the missionaries had been accompanied by the downfall of their opponent Patriarch Matteos II who was removed from office after being found guilty of fraud against the public treasury and ‘other acts inconsistent with the dignity of his office.’⁵¹

The new church was tiny. In 1854 there were 15 evangelical Armenian churches in Türkiye with a total of just four hundred adult full members and 2,300 others who enrolled on the records of the missions. They were served by 15 foreign missionaries and ⁵²

⁴⁹ Lane-Poole 99-100.

⁵⁰ Dwight, *Christianity*, 320. Details of the organization of the new *millet* and the text of the official letters creating it, etc, *ibid* Appendices A to G 323-359.

⁵¹ Smith, *Christianity*, 297.

⁵² Smith, *Christianity*, 317.

Towards Coexistence

These events, as recounted by Wright, looked like an irrevocable parting of the ways. At the institutional level indeed, they were. The Armenian Evangelical Church survives to this day as a separate body on somewhat uneasy terms with the Apostolic Armenian Church. But in other ways they were not. Though separate Armenian Protestant churches would survive in Anatolia, the remainder of the century would see the confrontation between the patriarch and the missionaries wane and largely disappear. The Armenian Gregorian or Apostolic Church would resume its predominant role and though Protestant Armenians would continue to exist, serious tensions between them and the Gregorian church fades as new actors appeared in Armenian communities and the key political issue became Armenian nationalism and remained so until World War One.

Opening in the East

The missionaries would not have been deeply involved with the drama of Armenian nationalism if their presence had been confined to Istanbul and hinterland towns like Adapazari and Bursa. The opening of stations in Trabzon in 1835 and Erzerum in 1839 were the first operations in the East. From the late 1840s the pace changes as the missionaries began setting up a network of mission stations in eastern and south-eastern Anatolia, hundreds of kilometers from their initial operations in and around the metropolis. The work of the missions in Istanbul and adjacent cities had been intended as a preliminary to missions in northern Syria and eastern Anatolia.⁵³ As soon as the teeth of patriarchal opposition had been drawn the focus shifted to the areas which Smith and Dwight had originally intended to be the Board's main field of missionary activity in Türkiye.

The missionaries' first base was Gaziantep where around a fifth of the population of 80,000 was Catholic Armenian. The first Americans to arrive there found individual Armenians strongly interested in their publications and preaching. In March 1849, after only a year's work in the town, the Board claimed to have a congregation of a hundred and by June 1850, 400.⁵⁴

No doubt partly because of language difficulties, the Gaziantep converts were themselves enrolled in the work of spreading the message. Smith describes the process – and the reactions it generated.

“In several places in the southern portion of the Armenian field, where Protestant communities now exist, the work originated in the active and persevering labours of native brethren from Aintab. They were often maltreated at first; sometimes beaten and stoned by the mob, and the protection of the authorities was withdrawn and yet by patient perseverance, they gained their point. *Eleven times* (sic) were these hardy soldiers of the cross driven away from Marash, with indignity and abuse...”⁵⁵

The ferman creating the Armenian Protestant *millet* accelerated the pace of expansion. Stations were opened at Sivas in 1851; Merzifon and Ceyhan in 1852; Diyarbakır in 1853; Talas and

⁵³ See above note 37; Church Missionary Intelligencer Vol 1, 1850, 210-15; on Protestant numbers at Gaziantep, 214-215.

⁵⁴ Church Missionary Intelligencer, 1850, 212, 214. (There are discrepancies in the figures.)

⁵⁵ Dwight, *Christianity in Turkey*, 316.

Maraş in 1854, Harput in 1855, and Tarsus in 1859⁵⁶. In these remote and poor communities, the arrival of the Board's missionaries created links with the world community which had not previously existed, helped by the arrival of the telegraph in the following two decades.

These developments however were not taking place in isolation. In 1851, as the missionaries opened their station in Sivas, Bishop Mekertitch Khirimian, a strong nationalist and future patriarch himself, was sent by the patriarchate to Cilicia (Çukurova) and set about organizing a movement called *Ser* (Love) to work for Armenian independence.⁵⁷ The commitment of the patriarchate to Armenian nationalism and its ability to project its message to the Armenian population of eastern Anatolia would mean that the Board mission stations would soon be embroiled in violent social and political controversies they had not foreseen and become the fulcrum of serious conflicts between Türkiye and the Western Powers.

Behind there were powerful factors in which the missionaries themselves took little interest: the growth of specialist interest in Armenian culture and history among the Armenians in the West, failure to understand the precarious nature of the demographic situation in eastern Anatolia, blindness towards the rights, strength, and sentiments of the majority Muslim population, and the imaginative hold of nationalism on many ordinary Armenians. These issues will be examined in the next chapter

Meanwhile supporters of the Christian nationalists inside and outside the Ottoman Empire were doing their best to drive a wedge between the Porte and its Christian subjects. On March 15 1854, Henry Layard, the writer and archaeologist and one of the staunchest friends of Türkiye in Victorian Britain, wrote to Ponsonby, the former ambassador in Constantinople, referring to the “scandalous manner in which the Greeks not only try to [incite] the Christian subjects of the Sultans to revolt but to compromise them with the Turkish authorities and to refer them to ill-treatment that now is undermining the authority of the Sultan.”⁵⁸

Throughout the following decade, Armenian Protestants continued to suffer at the hands of the patriarchal authorities and the Ottoman government was caught between its own Christian communal leadership and western diplomats and missionaries. In March 1857, for example Nalbantian expresses the change as follows “Intellectuals, especially during the ‘sixties, had been leaning towards atheism and agnosticism, and the Armenian church was under constant attack. Their attitude towards the national church now underwent a significant shift. The church began to be recognized as the focus of Armenian life and the embodiment of the nation. The idea of reform within it was looked upon with disfavour.”⁵⁹

Modern Armenians were known as merchants whose diaspora which at that date stretched predominantly eastwards to India and Burma, though there was a tiny Armenian presence in some western trading cities such as Manchester.

In the Ottoman Empire, Armenians fell into two rather different categories. In Istanbul and some other towns, they were merchants, bankers, and artisans. They were also musicians and

⁵⁶ List from Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, 15.

⁵⁷ Nalbandian, op.cit. 74.

⁵⁸ Ponsonby Papers Durham University Library, GRE E 356,

⁵⁹ Nalbantian, “*Armenian National Awakening*”, 57.

entertainers. Mahmut II's court acrobats for example were Catholic Armenians from the small village of Istanoz or Ziir, near Ankara. Outside the towns, the strongest concentration of Armenians was to be found in Eastern Anatolia and the Caucasus.

Inside the Ottoman Empire and outside it, they were therefore pre-eminently a scattered people. In this respect they were very different from the Christian nationalities of the Balkans such as the Serbs, who were mostly concentrated within a particular area, or the Greeks who also had a diaspora but had a recognizable homeland in which they were a majority and Ottoman Muslims a minority.

A contemporary described the Armenians as they appeared in the last decade of the reign of Mahmut II. They were predominantly a diaspora of merchants scattered across the world the Jews. He wrote: "The Armenians therefore, like the Jews, were obliged to disperse themselves over the world, and resort to commerce for the necessaries of life. Armenian merchants are now to be found in India, on the islands of the Eastern Archipelago, in Singapore, in Afghanistan, Persia, Egypt, in every part of Asia Minor and Syria, Russia, Poland, Austria, Italy; and even the present patriarch of Abyssinia is an Armenian. The valiant descendants of Haig are now, like the offspring of Abraham, considered everywhere clever and shrewd merchants: they were of great service to the East-India Company in carrying on their trade with the inland provinces of Hindustan; and it was once thought that they were fitter for this part of the mercantile business than any agents of the Company itself."⁶⁰

We can see the shape of things to come in two long articles on Armenian issues published in the same year (1833) in the *Eclectic Review*, a London intellectual review with a strongly Protestant Christian flavour⁶¹. In 1830s London, intellectual life for many people still revolved largely around theology. The first of the review's two Armenian articles was a discussion of three histories of Armenia, none of them published in the United Kingdom, the *History of Armenia from B. C. 2247 to the year*, by Father Michael Chamich [= Mik'ayel Ch'amch'yants' or Chamchian.] The second dealt with the travels of two well-known Protestant missionaries, the Revd. Eli Smith and Rev. H.G.O. Dwight in eastern Türkiye. The historical review explained why and how the Armenians had apparently become a homeless merchant people unlike the mountain warriors of Roman and medieval times.

As for the lands in which rural Armenians lived, they were by now being discovered by the Western world. The same reviewer wrote: "Hitherto, the attention of the British public has been too little directed to Armenia, to create a desire for further information respecting it. English travellers have come into contact with Armenian merchants and monks in different parts of the Levant, more especially at Constantinople and Jerusalem. Armenians are numerous also in India, as well as in Persia, being scattered all over the East. But the country itself has seemed to be so completely swallowed up between Türkiye and Persia on either hand, that it has well-nigh disappeared from geography, and few are the modern travellers who have crossed its once fertile and populous, but now bare and silent plains"⁶²

⁶⁰ *Eclectic Review*, October 1833, 300.

⁶¹ *Eclectic Review*, London, October and November 1833, 302.

⁶² *Ibid*, p 302-303.

Attitudes Towards Russia

Stocqueler's reaction was exceptional – he was of course writing close to the high tide of anti-Russian feeling in 19th century Britain. Relatively few nineteenth century British observers in eastern Anatolia, other than well-known exception such as Frederick Burnaby, exhibit hostility towards the Russia and there are few accounts of the situation of Armenians on the other side of the border. The anonymous reviewer in the *Eclectic Review* took a favourable view about the deportation and resettlement of Ottoman Armenians by Russia. “In fact, it has been the policy of Russia to treat the Armenian refugees with kindness and encouragement. Many thousands of them are naturalized, of whom many have risen to opulence, and not a few were elevated to offices of trust under the Emperor Alexander.”⁶³

Statehood

Both author and reviewer—with the recent success of the struggle for independence in Greece no doubt in their minds—were inclined to think in terms of a revived Armenian state, probably to be created under Russian auspices.

“It seems probable, that we may see yet in our times a new kingdom of Armenia, created out of barbarian elements by the generosity and magnanimity of the Emperor Nicholas.” wrote Johannes Avdall, translator of Michael Chamish's *History of Armenia*. The reviewer commented: “[...] as compared with the yoke of either Mohammedan power, the rod of the Christian barbarian might be to Armenia, protection.”⁶⁴

Both the book under review, and the review in the journal itself, end with a passionate prose poem from the translator and continuer of the history, Johannes Avdall, a member of the 40,000-strong Armenian merchant community in British India. He wrote “...our possessions are usurped by mercenary tyrants. The country of Ararat, whose mountains once echoed with the shouts of her happy and contented inhabitants, is now groaning under the treble fetters of the arbitrary powers who hold unlawful dominion over her. Her expatriated sons, sinking under the weight of their sufferings, with respondent voice meet the groans of their afflicted mother. Will this state of servitude continue for ever? Is there no prospect held out for the regeneration of the country of Armenia? Will the sons of Haic be for ever wretched wanderers over the surface of the globe? No. Better destinies await the fate of the unhappy Armenian nation; a better change will take place in her political condition.”⁶⁵

For anyone wanting to understand how nationalist movements develop and grow Avdall's words are fascinating. Though they were penned several decades before the earliest nationalist currents became detectable among the Armenians actually inside the Ottoman Empire, they already clearly possess full-blown nationalist vision and amplified and transmitted by sympathetic intellectuals in the West.

One of the first questions Johannes Avdall, the translator of the Armenian history, was indeed interested in demography and in 1837 published a census of the Armenian population of

⁶³ Ibid, p 302-303.

⁶⁴ Ibid, p 302-303.

⁶⁵ Ibid, p 302-303.

Calcutta⁶⁶. He must have been acutely aware that a similar enterprise in the Ottoman provinces traditionally regarded in the west as “Armenia” would have produced figures that would have looked very problematic.

The demography of the Ottoman Empire has been studied in detail by Justin McCarthy, Kemal Karpat and others. It tends to be passed over rapidly or even ignored in much Armenian historiography and polemical writing. “The Armenian population statistics on the eve of the genocide are still a focus of the most acute attention for defenders of the C.U.P.” writes Donald Bloxham, noting that “fraudulently (sic) minimizing the number of Armenians who had ever lived in the Ottoman Empire [became a means of retrospectively] undermining Armenian claims for autonomy or independence of the Armenian population.”⁶⁷ Only a few points need to be made here. Though reliable census statistics for the Christians of the Ottoman Empire are not available before 1878, the lineaments of the demographic situation can be discerned from the available evidence. Western travellers arriving in Ottoman cities in the first half of the nineteenth century almost invariably enquired of the numbers of Muslims, Greeks, Armenians, and Jews in each place and the figures they received point to a heavy preponderance of Muslims. Leaving aside the Armenian stronghold of Zeitoun (today the town of Süleymanlı in Kahramanmaraş province.) there appears to be no case of travellers ever being told of an Armenians majority when they arrived in a town, even in Van the sole Ottoman vilayet in which the Armenians held a plurality in 1914⁶⁸. David Urquhart, a contemporary observer, estimated in 1833 that overall there were around 600,000 Armenians out of a total population of 10.6 mn.⁶⁹ Ravenstein, another observer places them at around 760,000 In the final quarter of the century, when the future of the Armenians was becoming an international issue and the Ottoman government was conducting regular censuses there is much more information. In crude terms, the demographic situation in Anatolia, and the balance between Christians and Muslims, was completely dissimilar from that in the Ottoman Balkans where Christians outnumbered Muslims by a ratio of around two to one. In Anatolia as a whole, Greeks and Armenians taken together, seem to have made up less than one in five of the population. This was not an auspicious basis for a successful nationalist movement, and unlike the Christians of the Balkans and Greece, the Armenians were not adjacent to Europe or to the sea.

However, the Armenians did possess characteristics which was used to form a narrative by writers such as Avdall to appealed to the constituency in western public opinion which had supported the Greek struggle for independence. The Armenians had once had nationhood: in the Middle Ages and late Classical times they possessed states and kings and princes. They were mentioned in the New Testament. Above all, Armenians were Christians, even if their doctrines and rituals were ones which most British and American Christians at this date, being staunch Protestants, would consider unacceptable. The difference in fact legitimated interference: it was

⁶⁶ Census of the Armenian population of the city of Calcutta; Calcutta, 1837.

⁶⁷ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Christians*, Oxford, 2005, *Christianity Revived in the East*, New York 1850, 19.

⁶⁷ Smith and Dwight 306.

⁶⁷ The following account is taken mainly from Charles A. Freeze, *Catholics and Sultans*, Cambridge 1983, 178-89.

⁶⁷ W.J Hamilton, *Researches*, 1842 Vol. I, 427-8

⁶⁷ Smith and Dwight, 68.

⁶⁷ Smith *Christianity* 319-321, 208-9.

⁶⁸ Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, New York, 1983, 74-78.

⁶⁹ David Urquhart, *Turkey and its Resources*, cited in Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 22.

necessary for men of the truer form of Christianity to change the religion of the Armenians, and indeed everyone else, in order to save them from the fires of Hell. This involved sending emissaries to live among them and talk to them directly in order to win them over to a higher form of Christianity. So, in 1829, the American Board of Commissioners had taken the decision to open a special mission to the Armenians. Its first activity was to send two of its clergymen, Eli Smith and Harrison Dwight on a tour of investigation in eastern Anatolia, the traditional lands of the Armenians.⁷⁰

Nomenclature

But they also relished the exotic putting the ancient names of the lands and provinces of Roman names, which would of course be familiar to any educated reader from the Latin of his or her school days. One of the names which was invariably included was Armenia and it was at this time that the travel book-reading sections of the English-speaking public began to be acquainted with Armenia and its hitherto scarcely known past.

For Smith and Dwight, eastern Türkiye was Armenia, though like other visitors they did not try to compute its demographic profile. They gave it this name for essentially historical and geographical reasons: the political geography of the Ottoman provinces was unfamiliar to western readers whereas the Classical names are not. And the people they addressed themselves to were Armenians. The same process was repeated in other Ottoman provinces. Even where a post-Classical name had supplanted a Classical one ('Candia' for Crete for example), the later name was replaced by the Classical one in the course of the 19th century. Elsewhere "Thessaly" and "Epirus" and Thrace were used instead of the names of the Ottoman vilayets. These names were of course exactly the ones used by the nationalist opponents of the Ottoman Empire who also drew on the Classical past for their legitimating ideology, and this fact would give Classical place names a growing political significance to which the Turkish authorities were fully alive. But reading the letters and writings of many of the missionaries, some of whom enjoined the local population to be loyal to the empire, it seems clear that at least at the outset they themselves had no inkling of this. They were dealing with Armenians in a land which they knew from Classical geography as "Armenia". What could be more straightforward? They did of course mention the Turkish authorities and current administrative arrangements when necessary. But one consequence of this policy was that it tended to obscure the presence of a Muslim majority and an Ottoman state in these areas and to undermine perceptions of Ottoman legitimacy which were already being called into question on other grounds.

For another striking feature of Smith and Dwight's writings is how future-oriented they are. They had come to Anatolia not just to explore and describe it but to change it. This attitude would of course not have been possible but for the Russian wars against Türkiye in the previous three decades which had clearly weakened the empire and to western observers signaled its approaching demise and disappearance. In Erzerum for example, Smith and Dwight found an Ottoman administrative centre with no Armenians in it: they had all been taken away by the Russian invaders three years earlier. However, they confidently forecast that the population balance would again change. "But it will not always remain in its present state. We doubt not that an Armenian

⁷⁰ H.G.O. Dwight, *Christianity Revived in the East*, New York 1850, 19.

population will again assemble here; and then it may be made an important centre for missionary operations.”⁷¹

Armenians, Catholics, and Protestant

In addition to relatively small numbers and their far away location, the Armenians of eastern Türkiye seem to have possessed relative limited means of social cohesion. It would be tempting to state that their church hierarchy provided leadership and a network of social contacts and to some extent this is true despite the vast distances and mountainous terrain over which the Armenian population was scattered, from Thrace to the Caspian., but the Armenians possessed one disadvantage which the Greeks did not: they were split into different confessional groups. During the late 17th and early 18th century, the Jesuits and Capuchins, two Catholic religious orders, had made inroads into Armenian communities in Istanbul and other cities⁷². As with conversion later, for an Armenian to become a Catholic in the 18th century was to become a “Frank” but the change entailed severe disadvantages: including the active displeasure of the Ottoman authorities and the Armenian Patriarchal officials and suspicion of treason, since the converts having no churches of their own, attended services with Catholics from western countries. Gomidas Kemurciyan, a Galata priest who had led the Catholicizing movement, was executed on 4 November 1707 having failed to convince an Ottoman Kadi that nationality and religion were not identical. However, France acted as the political protector of the Armenian community in Istanbul and by 1783 it was said to number 20,000. The Ottoman Armenians had become a fiercely divided community. In Ankara, always one of the main Catholic Armenian strongholds and the place where the Christian gospels had first been translated into Türkiye, the Catholics were in control of four of seven Armenian churches and believed to number around 4,000 persons. Suggestions that there should be a separate Catholic Armenian Millet began to be voiced in the early eighteenth century, but neither the Ottoman authorities nor the Gregorian patriarchate would accept such an idea. The disputes inside the Armenian community were irksome to the Ottoman government and in 1820, Mahmut II, on the advice of the Armenian patriarch Boghos, exiled all known Catholic Armenian priests from Istanbul while lay Armenians were ordered to take an oath of conformity to the Gregorian church, a practice which the Armenians almost certainly copied from Protestant England where a similar procedure was in use until that date to exclude Catholics from public office and the universities. This did not end the disputes, and by the end of the 1820s, the Armenian religious issue had started to intersect with Türkiye’s military and diplomatic problems created first by the Greek War of Independence and the Battle of Navarino, and then the Russian invasion of the Ottoman Balkans and Caucasus and the Peace of Adrianople. The ambassadors of France and Austria, Russia’s Catholic opponents, used the diplomatic leverage they now enjoyed pressing the Sultan to end the persecution of Catholic Armenians and by early January 1831, they had extracted an even greater prize. The Catholic Armenians of the Ottoman Empire finally got separate millet status under their own patriarch, equal to the traditional patriarchs of the empire.

This was the high point in the fortunes of the Catholic Armenians whose subsequent history was largely taken up not with persecution by the Gregorian patriarch and Ottoman authorities but by schisms and feuds of their own. The Gregorian patriarch and church authorities displeased

⁷¹ Smith and Dwight 306.

⁷² The following account is taken mainly from Charles A. Freeze, *Catholics and Sultans*, Cambridge 1983, 178-89.

though they were with the existence of a rival Armenian church would soon find more threatening rivals still, as we shall see. Behind the story of the Armenian Catholics however one can see the some of the ingredients of later Armenian situation: foreign missionaries, links created with them which produced conflicts with Ottoman local authorities, and which drew in diplomatic pressure from European powers and internationalization of their situation, exacerbating distrust among the authorities and Muslims. On the other hand, contact with a foreign church transformed and upgraded local Armenian Christians. W.J.Hamilton noted in Ankara in 1836, that the international contacts of the Catholic clergy there made them stand out. “I paid a visit to their bishop, a quiet intelligent old man, and found several other priests with him, all of whom understood a little Italian, most of them having been educated in Italy; their easy and European manners, and superior intelligence, contrasted strangely with the stiff Turkish formality of their schismatic brethren. All their priests are now obliged to go to Rome, where their principal seminary is situated, before they can be ordained. Formerly this seminary was on Mount Lebanon, where they now only keep up a small convent. The present system has at least this advantage, that it brings them in direct contact with a civilized world, and with civilized ideas.”⁷³ It is against this background of the obvious advantages and prestige conferred by ecclesiastical contact with the West that we should view what was to follow. “The papal Armenians own the name of Armenian still, but they like the Franks better than their own countrymen,” wrote Smith and Dwight, adding that the person who showed them the most kindness on their entire journey had been a Catholic Armenian priest 900 miles from Istanbul who had mistakenly supposed them to be Catholics.⁷⁴

One of the strangers—and possibly most disastrous aspects of the contact between western Europe and Türkiye in the 19th century is the unthinking acceptance among almost all western observers of the principle of eventually establishing a monoethnic or monocultural state for each Ottoman Christian nationality. The travelers from western Europe came from countries ethnically and linguistically more homogeneous than the Ottoman Empire, but almost all of them they contained mixed populations. During the previous two hundred years, the rise of toleration and the beginnings of pluralism had been one of the main themes in the life of most European countries. In 1821, the first constitution of Greece had specified at the outset that citizens of the new country should be Christian Hellenes. So, it is in retrospect strange that very few western observers called for tolerance and multiculturalism either in the Ottoman lands themselves or in the new Christian national states which would be carved out of them, even when it became clear that mass expulsion or worse would often be the price to be paid for the creation of these new homogenous countries.

It is hard to escape the suspicion that by first ignoring and later very often demonizing the Muslim Turkish population of Anatolia and the Balkans, and by ignoring their overwhelming demographic preponderance in Anatolia, many western observers, and particularly the vehement apologists for the Christian nationalist movements created an ideology which would implicitly accommodate Muslim dispossession. There were indeed discussions among the Turcophobe British intellectuals about what would happen to the Turks once the empire was overthrown. It was generally assumed that they would vanish from the stage of history in some way, either by converting to Christianity and being absorbed or by fleeing back to Central Asia: the forecast of

⁷³ W.J. Hamilton, *Researches*, 1842 Vol. I, 427-8

⁷⁴ Smith and Dwight, 68.

Cardinal Newman. In vain did a small group of Britons who actually knew the realities of Türkiye try to disabuse the educated public of these ideas by pointing to population strengths and the limited number of Britons who had confidence in the eventual success of the reform process was always negligible. Britain was of course the least turcophobe country in nineteenth century Europe. Its turcophobes were more vociferous precisely because until 1876-8 they had to debate with Disraeli, Layard, and others who saw Türkiye as an ally and a cause to support. They believed, as Palmerston and Stratford Canning had done, that Türkiye, whatever its religion and internal difficulties, was the only country in the eastern Mediterranean which could act as a counterweight to Russia. In France, Italy there were very few cultural allies of the Turks (Lamartine in France was an exception). The case of Germany was not very different. The German-Ottoman political rapprochement under Kaiser Wilhelm II should not be allowed to conceal the fact that --- partly because there was nowhere in Europe where Ancient Greek scholarship was more highly venerated—German intellectuals and writers tended to be at least as turcophobic as their French and Italian counterparts, even if their country’s foreign policy tended in another direction.

Writing on the eve of the Crimean War, with Russian pressure on Türkiye at its apogee, Smith was however uncertain of the future prospects for the Ottomans. “The elements of the political world are greatly troubled by disturbing forces from the north, and the whole civil and social fabric of this empire is threatened with convulsion if not dissolution.”⁷⁵

⁷⁵ Smith *Christianity* 319-321.

BIBLIOGRAPHY

Archives

Durham University Library, Ponsonby Papers

National Archives (UK)

Periodicals

Church Missionary Intelligencer

Eclectic Review

The Times

Secondary Sources

Arpee, Leon, *The Armenian Awakening: a history of the Armenian Church 1820-1860*, Chicago, 1909.

Barchard, David, “Veli Pasha and Consul Ongley: A Diplomatic Relationship that Got Too Close” in Sinan Kunalalp, ed. *A Bridge Between Cultures*, Istanbul, 2007.

Barchard, David, “Bedirhan Bey in Crete” in *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız and Kerstin Tomenendahl, Ankara, 2008

Barsoumian, Hagop Levon, "The Armenian Amira Class of Istanbul," Ph.D. diss, Columbia Univ., 1980.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Christians*, Oxford, 2005.

Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980.

Bryer, Anthony and Winfield, David, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Vol. 1, London, 1985.

Census of the Armenian population of the city of Calcutta; Calcutta, 1837.

Deringil, Selim, ““There Is No Compulsion in Religion”: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856” *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 42, No. 3. (Jul., 2000).

Dwight, H.G.O., *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation of the Armenian Church*, London 1854.

Eardley, Sir Culling, *Christianity in Turkey, Correspondence of the Governments of Christendom relating to executions in Turkey for Apostacy from Islam*, London, 1855.

Engelhardt, Édouard, *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1882.

Frazee, Charles A., *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge, 1983 and 2006.

Freeze, Charles A., *Catholics and Sultans*, Cambridge, 1983.

Goodell, William, *Forty Years in the Turkish Empire*, ed. Edward D.G. Prime, New York 1876.

Grabill, Joseph L., *Protestant diplomacy and the Near East: missionary influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press Minneapolis 1971

Hall, Samuel Carter, *The Amulet or Christian and Literary Remembrancer*, London, 1827.

Hamlin, Cyrus, *My Life and Times*, Boston, 1893.

- Kling, David W., “The New Divinity and the Origins of the American Board of Commissioners for Foreign Missions”, *Church History*, Vol. 72, No. 4 (Dec., 2003), pp. 791-819.
- Kay, James de, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York, 1833.
- Lybyer, Albert, *America's Missionary Record in Turkey*, Current History, New York, 1924.
- MacFarlane, Charles, *Kismet or the Doom of Turkey*, London, 1853.
- Marshall, T. W. M., *Christian Missions: their agents, their method, and their results*; London and Brussels, 1862.
- McCarthy, Justin, *Death and Exile*, Princeton, 1995.
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities*, New York, 1983.
- New Testament*
- Saloutos, Theodore, “American Missionaries in Greece: 1820-1869”, *Church History*, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1955), 152-174.
- Smith, Eli and Dwight, H.G.O., *Missionary Researches in Armenia*, London, 1844.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 1851.